

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN FUNKSIONAL
QRAMMATİKASI: MORFOLOGİYAYA
YENİ BAXIŞLAR VƏ LEKSEMATİKA**

ÖN SÖZ (M.M. Musayev)

**I. AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOGİYASINA YENİ
BAXIŞLAR (M.M. Musayev)**

**II. TÜRKOLÖJİ DİLÇİLİK BU GÜN: PROBLEMLƏR,
PERSPEKTİVLƏR VƏ YENİLİKLƏR (M.M. Musayev)**

**III. AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ
(Q. Cəfərov)**

II cild

BAKI

***Kitab Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
cənab İlham Əliyevin 29 may 2012-ci il tarixli sərəncamına
əsasən çap olunmuşdur.***

*Kitab Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çapa tövsiyə edilmişdir.
(pr.№8, 13.06.2012)*

Redaksiya heyəti:

akademik Abdullayev K.M. (sədr)
akademik Axundov A.A.
akademik Hacıyev T.İ.
akademik Məmmədliyev V.M.
professor Veysəlli F.Y.

Monoqrafiyada Azərbaycan dilinin morfolojiyasının bir sıra aktual məsələləri funksional-morfematik təhlilə cəlb olunur. Söz qavramı, əsası və forması, morfem, morf və allomorf anlayışları açıqlanır, sözün mənası və anlamı bir-birindən konseptual-semiotik özəlliklərinə görə fərqləndirilir. Felin tərz, növ və şəkil kateqoriyaları həm leksik-semantik, həm də qrammatik-üslubi quruluşları ilə öyrənilir, ikincilərin və üçüncülərin yeni linqvistik təsnifləndirmələri aparılır. Bununla bərabər, felin leksik-semantik sistemi leksematik olaraq araşdırılır və Azərbaycan dilində feillərin ayrı-ayrı tematik qrupları konkret örnəklərinə görə təsbit edilir.

Kitabın içindəkilər

Ön söz

I HİSSƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOGİYASINA YENİ BAXIŞLAR

I Fəsil

Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: əsaslar və prinsiplər

- 1.1. Funksional qrammatika və funksional-semantik sahə anlayışı
 - 1.2. Türkoloji dilçilikdə funksional qrammatika məsələsi və tədqiqi
 - 1.3. Azərbaycan dili funksional qrammatikasının
konseptual-lingvistik perspektivləri
- Ədəbiyyat

II Fəsil

Funksional və konseptual-qrammatik qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar

- 2.1. Türk ədəbi dillərinin konseptual-struktur qrammatikası
 - 2.1.1. Felin növ kateqoriyasının konseptual-struktur modeli
 - 2.1.1.1. Bir işin yerinə yetirilməsinə dair r (-ar, -er; -ır, -ir, -ur, -ür)
etdirənlik feilləri
 - 2.1.1.2. -ar, -er//-ər etdirənlik feilləri
 - 2.1.1.3. -ır, (-ir, -ur, -ür) etdirənlik feilləri
 - 2.1.1.4. T (-ıt, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri
 - 2.2. Felin şəkil kateqoriyasının konseptual-struktur təsnifləndirməsi
 - 2.2.1. Felin rəvayət olunan keçmiş zamanının iki növü
 - 2.2.2. Felin dar və geniş mənalı vacib şəkli
- Ədəbiyyat

III Fəsil

Söz: vurğusu, mənası, anlamı, əsası və şəkli

- 3.1. Morfemika, söz və morfem
 - 3.2. Söz qavramı və forması
 - 3.3. Morfem anlayışı və termini haqqında
 - 3.4. Azərbaycan dili morfemlərinin morfematik təsnifi
- Ədəbiyyat

IV Fəsil

Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı və ya yeni tipli dil-danışıq alışqanlıqları

- 4.1. Ədəbi dilin di-danışıq normalarında yeni inkişaf meyilləri
 - 4.2. Azərbaycan dilində yeni dil-danışıq alışqanlıqları və alınmalar
 - 4.2.1. Türk mənşəli leksik-funksional alınmalar
 - 4.2.2. Sinonim xarakterli və yaxın mənalı leksik-funksional alınmalar və ya yeni dil-danışıq normaları və normalaşmaları
 - 4.2.3. Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçən müxtəlif mənşəli leksik alınmalar
 - 4.2.4. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində yeni leksik-qrammatik və sintaktik normalar və normalaşmalar
 - 4.3. Feil köklərinin müqayisəli-tutuşdurmalı morfematik lüğəti
- Ədəbiyyat

II HİSSƏ

TÜRKOLJİ DİLÇİLİK BU GÜN: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR VƏ YENİLİKLƏR

I Fəsil

Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni linqvistik yöntəmlər

- 1.1. Ənənəvi-təsviri türkoloji dilçiliyin çatışmazlıqları və ya tutarsızlıqları
- 1.2. Modern linqvistik araşdırmalardakı çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar

- 1.3. Türkoloji dilçilikdə modern linqvistik yontəmlərin tətbiq olunması
- 1.3.1. Türkoloji dilçilikdə riyazi və sosiolinqvistik istiqamətlər
- 1.3.1.1. Riyazi-linqvistik araşdırmalar
- 1.3.1.2. Sosiolinqvistik-filoloji araşdırmalar və fəaliyyətlər
- 1.3.1.2.1. Mühacir və ya diaspor türk yazı-danışıq dilləri

II Fəsil

Konseptual-funksional qrammatika anlayışı və türkoloji dilçilikdə yeni tədqiqatlar

- 2.1. Sadə cümlənin qrammatik-semantik və aktual-konseptual paradıqması
 - 2.2. Şeyrlə söylənilən və ya yazılan bədii mətn örnəkləri
 - 2.3. Nəsrə söylənilən və ya yazılan bədii mətn örnəkləri
 - 2.3.1. Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanının qavramlar dünyası və konseptual-linqvistik təhlili
 - 2.3.1.1. “Unutmağa kimsə yox” romanında semasioloji və semiotik işarələr
 - 2.3.1.2. İşarələrin seçimi dünyasında
 - 2.3.1.3. Kamal Abdullanın bədii mətnində mətnqurucu işarələrin işlənilməsi
- Ədəbiyyat

ƏLAVƏLƏR

I Əlavə

-ır, (-ir, -ur, -ür) etdirənlik feilləri

II Əlavə

T (-it, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri

III Əlavə

Oğuz qrupu türk dillərində feilin sadə və mürəkkəb zaman şəkillərinin morfoloji əlamətləri

IV Əlavə

Azərbaycan türkcəsində feil şəkillərinin şəkildərinin cədvəli

III HISSƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN

LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ

Giriş. Dilin leksikasının sistemliliyinə dair

I Fəsil.

Şəxs, fərd və rəng bildirən sözlərin semantik sistemi

- 1.1.Şəxs əvəzlilərinin semantik sistemi
- 1.2.Qohumluq terminlərinin semantik sistemi
- 1.3.Yaş-cins bildirən sözlərin semantik sistemi
- 1.4.Rəng bildirən sözlərin semantik sistemi

Ədəbiyyat

II Fəsil.

Cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət adlarının semantik sistemi

- 2.1.Bədən üzvləri adlarının semantik sistemi
- 2.2.Məkan adlarının semantik sistemi
- 2.3.Zaman adlarının semantik sistemi
- 2.4. Sayların semantik sistemi

Ədəbiyyat

III Fəsil.

Prosessuallıq bildirən sözlərin semantik sistemi

- 3.1.Feillərin semantik sistemi
- 3.2. Feillərin tematik qrupları
- 3.3. Feillərin mənaca növləri

Ədəbiyyat

Nəticə

Ad göstəriciləri

Özək sözlər

ÖN SÖZ

XXI yüzildə aparılan linqvistik tədqiqatlar keçən əsrin son qərinəsində görülən uyğun işlərdən çox böyük bir ölçüdə fərqlənir. İndi yazılan linqvistik tədqiqatlarda və qrammatika kitablarında artıq konseptual, koqnitiv və semantik-linqvistik metodlardan faydalanılır. Sözügedən qrammatika kitablarının mündəricatı, terminologiyası, yazı-anlatım tərzini və bütövlükdə sintaktik, semantik və praqmatik quruluşu dəyişir, linqvistik mövzulara fərqli elmi-filoloji açıqlamalar gətirilir. İfadə və məzmun planlarının bir-birini konseptual kontekstdə tamamladığı, ayrı-ayrı tematik mövzuların və konkret bilgilərin dərk olunma, şüur və təfəkkür sisteminə əsasən insan zehmində işlənilərək biliyə çevrildiyi əsas götürülür. Morfemlər, morfonemlər və ya alternasiyalar (səs birləşmələri), mürəkkəb sintaktik bütövlər və s. sözügedən qrammatika kitablarında “morfemika, morfematika, morfonologiya, taqmetika, leksematika” və s. başlıqları altında işıqlandırılır. Semiotika, konseptologiya və kulturologiyanın elmi-praktik nəticələrindən ədəbi-bədii mətnin öyrənilməsində geniş istifadə olunur. Əlbəttə, gəlinən mərhələdə türkoloji dilçilik də müasir elmin və linqvistikanın göstərilən ümumi inkişaf tempindən kənar qala bilməz.

Türkoloji dilçilik anlayışı türkologiya qavramını təşkil edən konseptual xarakterli əsas komponentlərdən biri kimi seçilir. Türk dillərinin tarixi, müasir durumu, fonetik, fonoloji, leksik, leksikoqrafik, qrammatik, sintaktik, semantik, frazeoloji və mətn quruluşu türkoloji dilçilikdə indiyə qədər əsas etibarilə tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi, - tipoloji və ənənəvi xarakterli təsviri dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. İndi isə günün ən aktual məsələlərindən biri koqnitiv (cognitive linguistics) dilçilik və kompüter dilçiliyi (computational linguistics) yönüm və yönətlərinin linqvistik araşdırma məqsədilə türkoloji dilçilikdə də

özəl olaraq tətbiq olunmasından ibarətdir. Əlbəttə, burada konseptoloji, kultüroloji və semiotik istiqamət və metodların da türkoloji dilçilik işlərində tətbiq olunması məsələsi qətiyyən unudulmamalıdır. Bu baxımdan “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika” kitabı da bir istisna təşkil etmir.

Dörd cilddən ibarət olan “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası” kitabının “Fonetika, fonologiya və morfemika” adlandırılan birinci cildi artıq işıq üzü görmüşdür. Sözügedən əsərin “Morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika” adlı ikinci cildinin birinci hissəsində, hər şeydən öncə, Azərbaycan dilinin morfolojiyasının konseptual, semantik və leksik-sintaktik sisteminin aktual məsələləri funksional-morfematik və leksematik təhlilə cəlb olunur. Söz qavramı, əsası və forması, morfem, morf və allomorf anlayışlarına metalinqvistik açıqlanmalar gətirilir, sözün mənası və anlamı bir-birindən konseptual-semiotik özəlliklərinə görə fərqləndirilir. Bu gün daha çox kütləvi informasiya vasitələri ilə elektronik dildə gerçəkləşən söz yaradıcılığı prosesi yeni dil-danışıq normaları, normalaşmaları və alışqanlıqları ilə diqqəti çəkir. Sözügedən prosesdə ortaya çıxan neologizmlər, müxtəlif leksik-qrammatik alınmalar, metaforalar, üslubi-sintaktik konstruksiyalar və qəlib-ifadələr linqvistik baxımdan qiymətləndirilir. Bütün bunlarla əlaqədar olaraq Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində feil köklərinin və unikal feil-morfemlərin morfematik səciyyəli müqayisəli-tutuşdurmalı lüğəti verilir. Sözügedən monoqrafiyanın ikinci hissəsində isə filologiya elmində yeni olan linqvistik mövzuların açıqlanması gündəmə gətirilir. Belə ki, türkoloji dilçiliyin durumu dəyərləndirilir. Ənənəvi və modern türkoloji dilçiliyin çatışmazlıqları və tutarsızlıqları ayrı-ayrı maddələrlə konkret bir şəkildə göstərilir. Bununla bərabər, Azərbaycan türk bədii mətninin koqnitiv-konseptual və milli-intellektual özəlliklərindən, qavramalar dünyasından və özəl mətnqurucu işarələrindən söz açılır. Bədii mətnin ədəbi, üslubi, semiotik və konseptual-linqvistik təhlilinə dair həm şeirlə, həm də nəsrə söylənilən və yazılan örneklər gətirilir. Sözügedən

bədii mətn örnəklərinin təhlilində həm semasioloji xarakterli dil, həm də semiosferada yer alan və önəmli fenomenlərə əsasən müəyyənləşən semiotik mahiyyətli mətnqurucu işarələrin ədəbi-bədii kontinumunda gerçəkləşən qarşılıqlı əlaqələri və dil-işlənilmə imkanları nəzərdən keçirilir.

Monoqrafiyanın üç fəsildən ibarət olan üçüncü hissəsində Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemindən bəhs olunur. Burada müxtəlif məfhumları ifadə edən sözlərin semantik təsnifi tematik şəkildə və zəngin dil-danışıq materiallarına əsasən verilir. Birinci fəsildə şəxs, fərd, rəng və yaş-cins bildirən sözlərin, şəxs əvəzliliklərinin, qohumluq terminlərinin leksematik və semantik təhlili aparılır. İkinci fəsildə cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət-sayı adlarının, üçüncü fəsildə isə prosessualıq bildirən sözlərin və hərəkət, eşitmə, görmə, durum, təfəkkür və s. feillərin semantik sistemi ayrıntılı şəkildə öyrənilir.

Kitabın tələbələr, magistrələr, doktorantlar, müəllimlər və ümumiyyətlə, ictimai elmlərin müasir qloballaşma trendində gerçəkləşən ümumi inkişafı ilə və dillə maraqlanan bütün intellektuallar üçün faydalı olacağını və maraq doğuracağını düşünürük. Bununla bərabər, kitab haqqında rəy və təkliflərinizi də gözləyirik.

M.M. Musayev

I HISSƏ

AZƏRBAYCAN DİLİNİN MORFOLOGİYASINA YENİ BAXIŞLAR

I Fəsil

Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: əsaslar və prinsiplər

Müasir dilçilik araşdırmaları və indi yazılan qrammatika kitabları keçən əsrin 70-80-ci illərində aparılan uyğun işlərdən çox böyük bir ölçüdə fərqlənir. Hər şeydən öncə, qrammatikada bu gün sadəcə söz və onun formaları, bunlarla bağlı qrammatik kateqoriyalar, söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlə mövzuları diqqət mərkəzində deyildir. İndi morfemlər, morfonemlər və ya alternativlər (səs birləşmələri), mürəkkəb sintaktik bütövlərin də hər biri dilçilikdə və ya qrammatik çərçivə içərisində ayrıca bir sahə olaraq araşdırılır. “Söz yaradıcılığı” mövzusu daha çox qrammatikanın içərisində dilin leksika, leksikologiya və leksikoqrafiya şöbələri ilə bağlı olaraq işıqlandırılır. Bu mövzular; təsviri, tarixi-müqayisəli və tipoloji metodlarla bərabər, filologiya elmində keçən əsrin 70-ci illərindən bəri tətbiq olunan mətn qrammatikası, semantik və funksional, son zamanlarda isə koqnitiv və konseptual dilçilik yönüm və yöntəmləriylə də öyrənilir. Sözün geniş mənasında dil və nitq vahidlərinin ümumi semantikasi, dar mənasında isə onların ayrı-ayrı anlamları bir-birindən fəqləndirilir. Qrammatik mənalarda dil və nitq vahidlərinin dildəki konkret ifadə vasitələrinin həm normativ, həm üslubi norma, həm də müxtəlif variantlarda gerçəkləşən funksiyalarıyla araşdırılmaya cəlb olunur. Sözügedən araşdırmalar geniş kommunikasiya prosesinə əsasən aparılır və beləliklə müxtəlif dillərin funksional qrammatika kitabları yazılır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin də funksional qrammatika kitabının hazırlanması dilçiliyimizin ən aktual məsələlərindən biridir.

Bu gün yer kürəsində gedən “linqvistik qloballaşma” prosesi, hər şeydən öncə, çağdaş dilçiliyin çox sürətli inkişafı və bəzi böyük

dillərin dünyada ortaq ünsiyyət vasitəsi olmaq uğrunda mübarizə ilə müşahidə olunur. Bir çox böyük və kiçik dil sözügedən prosesdə müxtəlif sferalarda yaşamını davam etdirə bilmək, bəziləri isə varlığını sürdürmək üçün çox ciddi bir şəkildə mübarizə aparır. Bu hadisələr indi müxtəlif səviyyələrdə bütün elmi, statistik, demografik və əməli-praktik parametrləriylə fərqli corafiyalarda diqqəti çəkməkdədir. Azərbaycan Türkcəsi də, böyük Türk dillərindən biri kimi, respublikamızda bir rəsmi dövlət dili səviyyəsində işlənilməkdə, dünyada isə yaşamını bir ədəbi dil və danışiq-ünsiyyət vasitəsi kimi davam etdirməkdədir. Belə ki, həmin dil həm də birinci, ikinci və üçüncü bir danışiq-kommunikativ ünsiyyət vasitəsi olaraq Avrasiya coğrafiyasında, müxtəlif diaspor ortamlarında digər qitələrdə də getdikcə daha geniş bir aurada yayılmaqdadır. Məhz sözügedən sosiolinqvistik kontekst və onun gətirdiyi konseptual şərtlər “Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası” kitabının çox qısa bir zaman içərisində interaktiv bir yayın olaraq hazırlanmasını gündəmə gətirməkdədir. Sözügedən kitabın hazırlanması üçün isə əvvəlcə funksional qrammatika anlayışının ortaya çıxmasının tarixi və ümumiyyətlə onun bir dilçilik sahəsi kimi nə demək olduğu sadə bir dildə qısaca olaraq açıqlanmalıdır. Bununla bərabər, Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasında hansı əsas mövzuların nə şəkildə işıqlandırılacağı da ana xətləriylə təxmini olaraq göstərilməlidir.

1.1. Funksional qrammatika və funksional-semantik sahə anlayışı

Müasir dilçilikdə “funksional qrammatika” anlayışı və ya qavramına birbaşa olaraq 1920-1930-cu illərdə Praqa dilçilik məktəbində toxunulmuşdur. Sözügedən anlayışın bütövlükdə qrammatika və ayrılıqda sintaksislə bağlı olan mövzuları başlanğıcda cümlənin aktual üzvlənmə nəzəriyyəsi əsasında işıqlandırılmışdır. Həmin dilçilik işlərinin aparılması göstərilən dilçilik məktəbinin daha yüksək bir inkişaf mərhələsi sayılan 1950-

ci illərdən başlayaraq getdikcə sürətlənmişdir. “Funksional qrammatika” anlayışı ilə paralel müstəvidə qiymətləndirilən “Generativ transformasional qrammatika” linqvistik qavramı isə struktur dilçiliyin bir davamı olaraq 1950-ci illərdə Amerikada ortaya çıxmışdır. Bu qavram H. Xomskinin 1957-ci ildə yazıb tamamladığı “Sintaktik quruluşlar” adlı əsəri ilə bir linqvistik nəzəriyyə və praktik təlim kimi formalaşmışdır. Yuxarıda göstərilən birinci təlim dili leksik-qrammatik vasitələr və kontekstin vəhdətində götürərək bunlarla bütövlükdə ifadə edilən fikrə və ayrılıqda reallaşan funksiyaya dayanmaqdadır. Burada semantika və funksiyanın bir-birinə bağlı olaraq reallaşması və həmin kontekstdə fikrin konkret dil vasitələri ilə ifadəsinin öyrənilməsi daha geniş yer almaqdadır. İkinci təlim isə dili daha çox müəyyən formal transformasional modellər şəklində öyrənməkdə və gəlinən metalingvistik inkişaf mərhələsində onu beynin koqnitiv-konseptual bir funksiyası olaraq dəyərləndirməkdədir (Фёдорова 2008: 98-104).

1960-cı illərdən başlayaraq dilin semantikasına, funksiyasına, quruluşuna, antropologiyasına və işlənilməsinə dair modern dilçilik məktəblərində bir-birindən fərqli fikirlər irəli sürülməktə və yeni linqvistik yönətlər tətbiq olunmaqdadır. Kopenhagen, Fransa və S. Peterburq dilçilik məktəblərinin funksional linqvistika və qrammatika sahəsində gerçəkləşdirdiyi araşdırmalar sözügedən işlərin içərisində önəmli bir yer almaqdadır. Kopenhagen linqvistik dərnəyində sistem və funksional səciyyəli nitq mənaları əlaqələri müəyyənləşdirilmişdir. Burada birinci və ikinci funksiyalar konsepsiyası, Fransız dilçilik məktəbində isə dilin kommunikativ funksiyası baxımından nitqin qrammatik aspektlərinin göstərilməsi diqqəti çəkməkdədir (JICƏ 1990:565-566).

1980-ci illərdən etibarən funksional linqvistikanın və qrammatikanın öyrənilməsi sahəsində yeni bir tarixi dönəmə girilmişdir. Sözügedən dilçilik məktəblərinin araşdırmalarındakı funksional-konseptual cəhətlər üzərində ayrıca olaraq durulmuş və artıq elmi-praktik səciyyəli konkret nəticələr əldə olunmuşdur. Bu kontekstdə S. Peterburq dilçilik məktəbinin nümayəndəsi A. V.

Bondarkonun funksional qrammatikaya dair elmi nəticələri diqqəti daha çox cəlb edir. O, hər şeydən öncə, funksional qrammatikaya və ya bu yeni qrammatika yazmaq təcrübəsinə “funksional-semantik sahə” anlayışını gətirmişdir. A. V. Bondarkoya görə rus dilində funksional-semantik sahələr əsas etibarilə aşağıdakı linqvistik qruplardan ibarətdir.

1. Predikativ nüvəli funksional-semantik sahələr:

A) Aspektual və aspektual-temporal və ya zaman əlaqələrinin sahələr kompleksi: aspektual sahələr, zaman məhdudiyyəti, taksis (öncə gəlmə, eyni vaxta düşmə, təqib etmə hərəkətlərinin birlikdəliyi), temporallıq və ya zamanlılıq və onun sözügedən kompleksə daxil olan digər funksional-semantik sahələrlə əlaqələri;

B) Temporallıq və ya zamanlılıq, modallıq, həyatı gerçəkliyi, gerçəklikləri və sadə həqiqətləri təşkil edənlərin və ya hər şeyin ierarxik bütünü (бытийность);

C) Predikativliyi subyektivlik və obyektivliklə bağlayan sahələr kompleksi: şəxslər və ya şəxs kateqoriyası, felin növ və təsirlilik-təsirsizlik kateqoriyası və ya onun mənaca növləri (aktivlik//məchulluq, etdirənlik, qayıdışlıq//releksif, icbarlıq//təsirlilik, qarşılıqlıq-müştərəklik//resiprok və ya təsirsizlik);

2. Subyekt-obyekt (predikativ-subyekt və predikativ-obyekt) nüvəli funksional-semantik sahələr: subyekt, obyekt; subyekt-predikat əlaqələrinə bağlı olaraq qiymətləndirilən söyləmin kommunikativ perspektivi. Bu qruplaşmaya bəzi əlamətlərinə görə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik bildirən funksional-semantik sahələr də qoşulur. Bunlar digər qruplaşmalara aid olan “zaman məhdudiyyəti və ya sərhədləri və sərhədsizliyi, keyfiyyətlik” funksional-semantik sahələri ilə əlaqəlidir.

3. Keyfiyyət və kəmiyyət nüvəli funksional-semantik sahələr: keyfiyyətlik, kəmiyyət, müqayisə//müqayisəlilik və ya “lat. *comparativus*”. Bu qruplaşmaya mənsubiyyət, aid olma, sahiblik və ya “lat. *possessives*” funksional-semantik sahəsi də qoşulmaqdadır. O isə bir tərəfdən atributivlik və ya substansiyanın keyfiyyətinə

görə səciyyələndirilməsi ilə bağlı olanla, digər tərəfdən isə predikativlik əlaqəsi ilə bağlıdır.

4. Hal, durum, vəziyyət və s. nüvəli funksional-semantik sahələr: yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq (olma, olunma); səbəb-nəticə əlaqəsi, şərtlənmə və ya asılılıq sahələrinin kompleksi (səbəb, nəqsəd, şərt, güzəşt, nəticə funksional-semantik sahələri). “Yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq” funksional-semantik sahələr fenomeni əlamətinə görə predikatın ‘hal, durum, vəziyyət’ və s. səciyyəli xarakteristikasına bağlıdır. Ancaq başqa əlamətlərinə görə predikatlar arasındakı əlaqələr sahəsinə dərinlən toxunan (eyni zamanda taksislə də bağlı) “yer, məkan və ya hər hansı bir yerdə olmaq” fenomeni və söyləmin (hər şeydən öncə, predikatın) məkani xarakteristikası fərqli semantik sferalardır (Бондарко 1987: 31-32).

Yuxarıda verilən qısa açıqlamadan sonra bir də funksional qrammatika anlayışı üst qavramının və ya tədqiqat obyektinin və linqvistik araşdırma istiqamətinin nə demək olduğuna da bir diqqət yetirək. Bu qavrayış (konsept) alt qavramlarıyla konkret bir qrammatik sahə və ya növü yerində dilin mətn, cümlə, cümlə birləşmələri, müxtəlif morfonoloji və morfoloji, sintaktik, leksik quruluşlar və s. kimi dil-nitq vahidləri və diskurslarının qarşılıqlı funksiyalarını, onların işlənmə qaydalarını və bütövlükdə mexanizmini ehtiva edir. Funksional qrammatikada müxtəlif dil səviyyələrindən təşkil olunan linqvistik sistem, quruluş (struktur) qurucu komponentlərinin semantik vəzifələrinin qarşılıqlı birliyi əsasında işıqlandırılır. Məlum olduğu üzrə, dil materiallarının təsvir olunmasında funksional qrammatikanın yaradılmasının metodologiyasını təşkil edən prinsiplərdən biri olaraq başlanğıcda ənənəvi şəkildən, yəni konkret dil vasitəsindən funksiyaya və mənaya yönəlmə yöntəmi əsas götürülür. Bu yöntəm funksiyadan şəkllə, yəni konkret bir dil vasitəsinə yönəlməyi qəbul edən yönümə uyğun hala gətirilərək işlədilir. Dilin işlənmə sisteminin sinxronik təsvirində hər iki yönüm və yöntəmin qarşılıqlı olaraq bir-birinə uyğunlaşdırılması ilə tətbiq olunması isə dilçilikdə daha sonrakı dövrlərdə həyata keçirilmişdir (Bondarko 1984;1987; LES 1990).

Bununla bərabər, istər funksional linqvistika, istərsə də qrammatika araşdırmalarında və kitablarında həmişə funksiyadan və semantikadan konkret dil-nitq vasitələrinə doğru tətbiq edilən elmi-praktik bir istiqamət və buna uyğun olan yöntəmlər sözügedən dilçilik sahəsində həmişə aparıcı rol oynamışdır.

Qrammatika anlayışını ifadə edən sözün (yunan. *Grammatike* – “gramma” sözündən düzəldilmişdir) lüğəvi mənası “hərf, yazmaq” deməkdir. XVIII yüzildən etibarən müxtəlif dillərin çoxlu diaxronik-tarixi, sinxronik-təsviri; akademik, normativ və nəhayət funksional qrammatika kitabları yazılmışdır. Sözügedən anlayış göstərilən bütün növlərlə konseptual olaraq bir üst ana qavram və ya başlıq (sərlövə) məzmununu bildirir. Bu qavramı ehtiva edən alt qavramlar və ya başlıqlar isə dilçilikdə ənənəvi olaraq göstərilən morfologiya, sintaksis, söz yaradıcılığı və qismən də yeni olaraq müəyyənləşdirilən morfemika, morfonologiya, mətn sintaksisi və qrammatikası sahələrindən ibarətdir. Funksional qrammatikanı digər sələflərindən fərqləndirən əsas amil məhz yuxarıda göstərilən dilçilik sahələrinin qarşılıqlı əlaqələr mexanziminin ümumi işləyiş sistemini təsvir etməklə seçilir. Sözügedən sistemin işlənməsində ortaya çıxan leksik, qrammatik və digər dil-nitq vahidləri və ya kommunikativ bütünlərin məna və anlam funksiyalarının göstərilməsi isə funksional qrammatikanın özəl işləyiş quruluşunun müəyyənləşdirilməsi deməkdir.

1.2. Türkoloji dilçilikdə funksional qrammatika məsələsi və tədqiqi

Türk dilləri bu günə qədər əsas etibarilə təsviri, tarixi-müqayisəli, müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tutuşdurmalı dilçilik metodları ilə öyrənilmişdir. Ancaq, 1970-ci illərdən etibarən türkoloji dilçilikdə də yeni linqvistik metodlarla aparılmış araşdırmalar diqqəti cəlb etməyə başlamış, struktur-semantik və funksional qrammatika anlayışı və buna uyğun ilk elmi işlər ortaya çıxmışdır. İndiyə qədər aparılmış olan həmin araşdırmaları, o

cümlədən semantik və funksional dəyərləndirmələri bütövlükdə məzmun və ifadə planı, ayrılıqda isə yönüm və yönəm etibarilə dörd qrupa bölmək mümkündür:

Birincisi həmin zaman içərisində felin tərz, növ, şəxs və s. ayrı-ayrı qrammatik kateqoriyalarının funksional-semantik sahələr üzrə konkret türk dillərində işlənilməsinə və onların tarixi inkişafının öyrənilməsinə dair yeni bir türkoloji-linqvistik anlayışla müəyyən araşdırmalar aparılmışdır (Musayev 2012: 197). V. Q. Quzev əski Anadolu mətnlərinin materialları əsasında felin növ kateqoriyasına (1984; 1986) və funksional-semantik aspektdə ümumtürk sözdəyişməsi nəzəriyyəsinin bəzi məsələlərinə (1985) dair məqalələr yazmışdır. Həmin məqalələrdə dil-danışıq vahidlərinin qrammatik mənaları haqqında önəmli korrektivlər edilmişdir. Məsələn, felin məlum növüylə onun digər medial (orta) səciyyəli icbar, məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növləri arasındakı funksional-semantik fərqliliklər somut dil materialları əsasında göstərilmişdir. D.M.Nasilovun özbək dilində kəmiyyət aspektliliyinə (1985) və türk dillərində funksional-semantik sahələrin qarşılıqlı əlaqəsinə (1989) dair yazdığı məqalələr də diqqəti cəlb edir. Birinci məqalədə tərz kateqoriyasının konkret bir məsələsi araşdırılmış, ikinci məqalədə isə türk dillərində funksional-semantik sahələrin arasındakı əlaqələrin əsas parametrləri göstərilmişdir.

İkincisi cümlə və mətn komponentəri arasında aktual üzvlənməyə söykənən qrammatik, semantik, funksional əlaqələr və bəzi simmetrik-asimmetrik özəlliklər türk dilləri materialları əsasında da artıq təsbit olunmuşdur (Абдуллаев 1983; 1984; Abdullayev 1999; Maxmudov 1984: 49-56; Nurmanov 1992).

Üçüncüsü sözügedən dillərdə morfoloji və sintaktik vahidlərə dair qrammatik kateqoriyaların struktur-semantik və funksional kriteriyaları yeni linqvistik yönüm və yönəmlərlə öyrənilmişdir. Məsələn, sadə və mürəkkəb cümlələrin sintaqmatik və paradiqmatik özəllikləri göstərilmiş və onların dil sistemindəki uyğun struktur-funksional modelləri müəyyənləşdirilmişdir (Ахматов 1983; Бердалиев 1989; Турниязова... 1992: 87-91; Musayev 2011).

Dördüncüsü sözügedən araşdırmalarda tətbiq edilən linqvistik yontəmlərin bir ümumi metodologiya şəklində müəyyənləşdirilməsi istiqamətində türk dillərində, özəlliklə də Türkiyə türkcəsində bir çox linqvistik terminin türkcə olaraq qarşılıqları yaradılmışdır (Berge 1989). Həmin növ terminlər ənənəvi türkoloji kontekstdə türk dillərinə uyğunlaşdırılmış və kodlaşdırılmışdır (Исхакова 1987). Bu gün həmin linqvistik terminlərin ifadə etdiyi qavramların köhnə ənənəvi qrammatik istiqamətlərdə aparılmış olan tədqiqatlarda işlənən terminlərlə açıqlanması artıq mümkün deyildir. Bəlkə, sadəcə bir qismi onlarla işlənilə bilən bir səciyyədədir. Çünki sözügedən terminlər bütövlükdə dilçilik elminin inkişafına bağlı olaraq aparılan ümumi linqvistik müşahidələrə və kameral işlərə bağlı olaraq yaradılmaqdadır. Onlar yenidən təsniflənirən, ümumi özəllikləri və təfərrüatları ilə şəkilləndirilən linqvistik qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırmalara əsasən dəqiqləşdirilməkdə və kodlaşdırılmaqdadır. Məsələn, Azərbaycan dilində “sintaqm” və “sintaqmatik üzvlənmə”, Türkiyə türkcəsində isə onların qarşılıqları olaraq “sözcə” və “sözcələmə” terminləri kimi. Bizim Türkiyədə Kültür Bakanlığı tərəfindən yayımlanan “Türkolojinin Çəşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler” adlı kitabımızda türkcə olaraq işlədiyimiz “tekbirleşimli (subordinativ), tamberleşimli (koordinativ), çiftbirleşimli (korrelyativ), parselyatik, retrospektif, (Musaoğlu 2002: 105; 315-320) kimi terminlərlə ifadə olunmuş qavramlar və kateqoriyalar da bu qəbildəndir. Bunun kimi Hind-Avropa dillərində ənənəvi və yeni dilçilik istiqamətlərində aparılmış olan araşdırmalarda işlənən linqvistik terminlər arasında da müəyyən fərqlər özünü göstərməkdədir (ЛЭС 1990: 603-626; 627-650). Beləliklə, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq türkoloji dilçilikdə yeni linqvistik yönüm və yontəmlərlə aparılan araşdırmalar və ayrı-ayrı türk dillərinə dair sözügedən istiqamətdə görülən konkret praktik işlər günümüzdə artıq müəyyən bir elmi və metodoloji səviyyəyə gəlib çatmışdır. Həmin araşdırmalar və ya elmi-praktik işlər əsas etibarilə semantik, funksional, riyazi,

sosiolinqvistik, statistik, korpus, mətnliinqvistik, koqnitiv-konseptual və s. digər yeni araşdırma-öyrənilmə yönümləri və yontəmləri ilə aparılmışdır (Musayev 2012: 196-199).

Qeyd olunmalıdır ki, əsas etibarilə XX yüzilin başlarından etibarən rus dilindən alınaraq müxtəlif türk ədəbi dillərində işlənən liqvistik terminlərin unifikasiyasında biz, əsasən, iki vəziyyəti müşahidə edirik. *Birincisi* liqvistik terminlər müxtəlif türk ədəbi dillərinin orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarına uyğunlaşdırılır. *İkincisi* isə sözügedən terminlərin müxtəlif türk ədəbi dillərində qarşılıqları yaradılır. Bu gün birinci yontəmin daha yaygın olaraq həyata keçirildiyi müşahidə olunur. Bu da qloballaşmanın geticə geniş bir vüsət alması, elm və texnologiyanın, özəlliklə də informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafıyla bağlıdır. Sözügedən kontekstdə “Dilçilik Ensiklopediyası” (2006; 2008) adlı bu yaxınlarda yayımlanan kitab sadəcə rus dilindən alınan liqvistik terminlərdən istifadə olunmasıyla deyil, həm də müasir dilçilik emlinin inkişafı və onda ortaya çıxan müxtəlif elmi yeniliklərin təqib edilməsi baxımından da çox aktualdır. Həmin kitabda həm sözügedən liqvistik terminlərin ingilis, alman, fransız və Azərbaycan dillərində qarşılıqları verilir, həm də onların terminoloji mənası və liqvistik məzmunu fundamental elmi mənbələrə əsasən konkret dil örnəkləriylə açıqlanır. Belə bir ensiklopedik dilçilik lüğəti sadəcə Azərbaycan filologiyasında deyil, bütövlükdə türkologiyada və türkoloji dilçilikdə də bir ilk kitab hesab olunmalıdır. Əslində həmin ensiklopedik lüğət funksional söz yaradıcılığı baxımından da diqqəti çəkir. Belə ki, lüğətdə yer alan terminlərin bir qismi işlənildiyi dildən olduğu kimi alınaraq dilimizin orfoepik və orfoqrafik qaydalarına uyğunlaşdırılır, digərlərinin isə çox vaxt kalka, bəzən də ləksik, morfoloji və sintaktik yollarla uyğun qarşılıqları yaradılır. Beləliklə də dilimizdə işlənən və sözün geniş mənasında çağdaş sosial elmşünaslığın bir çox sahəsi ilə əlaqədar olan termin sözlərin sayı artır və nəticə etibarilə dilimizin lüğət tərkibi zənginləşir və onun ifadə imkanları artır.

1980-ci illərdən bəri formalaşan koqnitiv elm, koqnitiv linqvistika və kompüter-mühəndis dilçiliyi sahələri struktur-semantik və funksional araşdırmalar əsasında yeni bir konseptual-funksional qrammatika anlayışını da gündəmə gətirmişdir. Əslində belə bir anlayışın dilçilikdəki gündəmə gəlişini “çağdaş linqvistikada funksional ənənə ilə generativ istiqamətin birləşdirilməsi və uyğun metodlarının bir yerdə tətbiq olunması istəkləri” (Фёдорова 2008: 98-1004) də dəstəkləməkdədir. Çünki müasir dilçilikdə dil-nitq vahidlərinin həm konseptual özəllikləri, həm də onların qrammatik mənaları konkret linqvistik funksiyalar səviyyəsində öyrənilir. Struktur dilçiliyin əsasları, meydana gəlməsi, inkişafı, mövcud cərəyanları; morfemika və sintaqmatika, semantika və praqmatika məsələləri; işarələrin mahiyyəti, növləri və funksiyaları Azərbaycan dilində ana dilimizin materialları ilə də açıqlanır (Veysəlli 2005; 2008; 2009; 2010). Bu işə Azərbaycan dilinin funksional qrammatikasını yazmağa imkan verən konseptual-linqvistik kontekstin və uyğun bir diskurs ortamının yarandığını göstərən amillərdən biri olaraq qiymətləndirilməlidir.

Bu gün Azərbaycan bədii mətni artıq çağdaş mətn dilçiliyi səviyyəsində konseptual, ədəbi, semiotik, linqvistik yönümlərlə və bütün dil-nitq parametrləriylə öyrənilməkdədir (Abdullayev., Məmmədov., Musayev., Üstünova 2012). Qeyd olunmalıdır ki, mətn dilçiliyi və sintaksis sahəsində indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyində aparılmış olan bütün araşdırmalar və nəhayət yuxarıda göstərilən fundamental əsər də artıq dilimizin funksional qrammatikasının yazılmasının mümkün olduğunu və vaxtının çatdığını açıb göstərməkdədir.

Yuxarıda göstərilən bütün araşdırmalar, struktur dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə, mətn dilçiliyinə və sintaksisinə dair yazılmış əsərlər və nəhayət ensiklopedik dilçilik lüğəti Azərbaycanda ana dilimizin funksional qrammatikamızın yazılmasının linqvistik kontekstinin yarandığını və vaxtının çatdığını göstərir. Ancaq, türkoloji dilçilikdə funksional qrammatika məsələlərinin özəl olaraq araşdırılmasının vəziyyəti və bu gün gəlinən nöqtə də sözügedən

işdə çox önəmlidir! Məhz bu kontekstdə yuxarıda V. Q. Quzevin (1984; 1985; 1986) və D. M. Nasilovun (1985; 1989) funksional qrammatikanın özəl məsələlərinə dair yazılmış məqalələrindən qısaca olaraq bəhs olundu. Bunlar türkoloji dilçilikdə funksional qrammatika məsələlərinə həsr olunmuş ilk ciddi linqvistik işlərdən hesab oluna bilər. Türk dillərində birbaşa funksional qrammatika məsələləriylə əlaqədar olaraq yazılmış digər əsərlər də yox deyildir. D. Q. Tumaşeva (1986) tatar dilində feillərə aid olan qrammatik kateqoriyaları bir ilk təcrübə olaraq funksional-semantik aspektdə öyrənir. Gerjan van Schaaikin Türkiyə türkcəsində yazdığı “Funksional qrammatika nədir?” (1998) adlı məqaləsində sözügedən qrammatika növünün nə olduğu açıqlanır, onun ümumi prinsiplərindən, struktur vahidlərinin xarakterik linqvistik özəlliklərindən və bütün bunların türk dilinə sintaktik və morfoloji örnəklərlə tətbiq olunmasından ardıcılıqla və geniş bir şəkildə bəhs edilir. Mehman Musaoğlunun da Türkiyə türkcəsində yazdığı “Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu” (2003) adlı məqaləsində funksional qrammatikanın metodlarından, mənbələrindən, ümumtürk dilinin funksional qrammatikasının ontoloji-linqvistik əsaslarından söhbət açılır. Həmin məqalədə funksional-semantik sahələrin qrammatik kateqoriyalarla ifadəsi bədii mətn örnəkləriylə göstərilir. Türkoloji dilçilikdə funksional qrammatika məsələləri haqqında yazılmış ən son əsərlərdən biri kimi isə tatar dilçisi F. Ə. Qəniyevin məqaləsi diqqəti çəkir. Onun “Funksional qrammatikanın problemi haqqında” (2009) adlı məqaləsində həm dünyada və rus dilçiliyində, həm də türkologiyada və tatar dilçiliyində funksional linqvistika və qrammatikanın öyrənilməsindən daha ətraflı bəhs edilir. Sözügedən məqalədə funksional qrammatikanın linqvistik mahiyyəti və onun tədqiqat obyektini konkret olaraq söz yaradıcılığı örnəkləri və ya kök və şəkilçi morfemlərlə açılib göstərilir. Ancaq bütün bu göstərilənlər türkoloji dilçilikdə funksional qrammatikanın öyrənilməsində hələlək başlanğıc xarakteri daşıyır. Çünki türk dilləri materialları əsasında indiyə qədər funksional linqvistikaya və qrammatikaya aid

daha nə sanballı bir monoqrafiya, nə də dərs kitabı və vəsaiti yazılmamışdır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin sözügedən funksional qrammatikası həm türkologiyada, həm də Azərbaycan filologiyasında bir linqvistik yenilik və ilk elmi, metodoloji və praktik təcrübə olacaqdır. Bu iş sözügedən fənnin dünyadakı bütün türkoloji mərkəzlərdə, Türk dünyasının müxtəlif akademik qurumlarında, o sıradan ali və orta məktəb təhsili sistemində həm elmi-filoloji, həm də praktik olaraq öyrənilməsinin yolunu açacaqdır.

1.3. Azərbaycan dili funksional qrammatikasının konseptual-linqvistik perspektivləri

Türk dillərinin linqvistik-kommunikativ sistemi, hər şeydən öncə, saitlərin və samitlərin qarşılıqlı səs uyumuna, sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilərin aqvilütinativ sırasına, analitik və sintaktik səciyyəli söz yaradıcılığı əsaslarına görə müəyyənənləşdirilir. Göstərilən sistemin tərkib hissələri bir-birinə qrammatikal, aspektual və konseptual olaraq bağlanır. Cümlə üzvlərinin “mübtəda, tamamlıq, xəbər” sıralı simmetrik və daha geniş bir müstəvidəki “təyin, mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflik, xəbər” səciyyəli genişlənən asimmetrik sıralanması burada önəmli bir rol oynayır.

Azərbaycan dilinin sinxronik dil-işlənilmə sisteminin yuxarıda göstərilən funksional qrammatika metodologiyasının və funksional-semantik sahələrin əsas prinsipləri səviyyəsində müəyyənənləşdirilməsi dilimizin qrammatik və söz yaradıcılığı səviyyələrinin öyrənilməsinə uyğundur. Bu, fikrimizcə, ümumtürk dilinin səs uyumu, aqvilütinativ və sabit sintaktik quruluşu ilə Avropa İttifaqı və gələcək Avrasiya çoxdillilik ortamında dəyişən dil tədrisi və təlimi dəyərləri (Templer 2002) ilə də ziddiyyət təşkil etməyəcəkdir. Bununla bərabər, elm və informatikanın inkişafının dəyişmə sürətinə görə əmələ gələn yeni semantik-funksional anlam sahələri, mərkəzləri və çalarlarının sinxronik-kommunikativ, mətnlinqvistik və konseptual olaraq mühəndis dilçiliyi ilə təsvir olunması da

qaçınılmazdır. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası bəzi orijinal özəllikləriylə A.V.Bondarkonun yuxarıda verilən funksional-semantik sahələrin təsnifindəki prinsiplər üzrə qurula bilər.

Sözügedən qrammatika kitabında dil-danışığ ortamına görə şəkillənərək işlənən simmetrik və asimmetrik səciyyəli mətnlinqvistik, sintaktik, morfoloji, fonomorfoloji, morfematik, söz yaradıcılığı və frazeoloji dil-danışığ vasitələrinin funksiyalarının kommunikativ işləmə mexanizmi təsvir olunmalıdır.

Ədəbiyyat

Абдуллаев К.М. 1983, *Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке*. Bakı, Елм.

Abdullayev K.M. 1999, *Azərbaycan dili sintakasisinin nəzəri problemləri*, *Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 279 s.

Abdullayev K. M., Məmmədov A. Y., Musayev M. M., Üstünova K. Novruzova N. S., Hüseynov Ş. Q., Rzayeva G. N., Hacıyeva K. B., Ziyadova L. V., Fətəliyeva S. Q., Nağıyeva G. Q., Məhərrəmova G. A., Zeinalova Ş. T., Səlimova F. Q., Məhərrəmova V. H. 3012, *Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər*, (Dərs vəsaiti), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 605 s.

Ахматов И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (осовные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во “Эльбрус”, 355 s.

Бердалиев А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложно-подчиненного предложения узбекского литературного языка*.

АДД. Ташкент, 51 с.

Berge, Vardar 1989, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 295 s.

Бондарко А. В. 1984, *Функциональная грамматика*, Л: “Наука”, Ленинградское отделение.

- Бондарко А. В. 1987, *Введение. Основания функциональной грамматики*. Л: “Наука”, Ленинградское отделение, с. 5-36.
- DİLÇİLİK ENSİKLOPEDİYASI. I cild, 513 s.; II cild, 526 s. (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2006-2008.
- Фёдорова О. В. 2008, *Методика регистрации движений глаз “визуальный мир”, шанс для сближения психолингвистических традиций*. – Вопросы Языкознания, № 6, с. 98-120.
- Gerjan van Schaaik 1998, *‘İşlevsel Dilbilgisi nedir?’-Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, s.9-26.
- Исхакова Х. Ф. 1987, *Структуры терминологических систем. Тюркские языки*. Москва, “Наука”, 126 с.
- Ганиев Ф. А. 2009, *О проблеме функциональной грамматики*. – Научный Татарстан, № 1, с. 106-117.
- Гузев В. Г. 1984, *Проблемы основного и медиального залогов в функциональном аспекте (на материале староанатолийско-тюркского языка)*. – Советская Тюркология, № 5, с. 59-63.
- Гузев В.Г. 1985, *Некоторые вопросы теории тюркского словоизменения в функционально-семантическом аспекте*. – Советская Тюркология, № 2, с. 3-11.
- Гузев В.Г. 1986, *Значения форм страдательного и возвратного залогов. Состав категории залога аспекте (на материале староанатолийско-тюркского языка)*. – Советская Тюркология, № 4, с. 5-12.
- Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, “СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ”, 1990, 683 с.
- Махмудов Н. М. 1984, *Семантико-синтаксическая асимметрия в автокаузативном простом предложении (на материале узбекского языка)* – Советская Тюркология, № 2, с. 49-56.
- Musaoglu M. M. 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-Incelemeler*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.
- Musaoglu, Mehman 2003, *Türkçenin İşlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu*, Dil Dergisi, Sayı 120 Mayıs-Haziran, s. 22-40.

Musayev M. M. 2011, *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Musayev M.M. 2012, *Türkoloji dilçilik*, Dərslik, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 454 s.

Насилов Д. М. 1985, *К характеристике количественной аспектуальности в узбекском языке.*—Советская Тюркология, № 1, с. 64-70.

Насилов Д. М. 1989, *Взаимосвязи функционально-семантических полей в тюркских языках.*—Советская Тюркология, № 1, с. 28-31.

Nurmanov A., Mahmudov N., Ahmedov A. 1992, *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Templer B. 2002, *Türkiye'deki Avrupa Dilleri Dosyası (European Language Portfolio- ELP) ve Yabancı Dil Olarak Türkçe: Avrupa Konseyi'nden Öğreticinin Yetkileri İçin Uygun Bir Amaç Oluşturma*, Dil Dergisi, Sayı: 113 Mart-Nisan, s. 24-32.

Тумашева Д. Г. 1985, *Татарский глагол: Опыт функционально-семантического исследования грамматических категорий*, Казань.

Турниязова К.А., Турниязов Н. К. 1992, *К вопросу о структурно-функциональном анализе компонентов предложения.* .— Советская Тюркология, № 1, с. 87-91.

Veysəlli F. Y. 2005, *Struktur dilçiliyin əsasları*, Dərs vəsaiti, I, STUDIA PHILOLOGICA, Bakı, Təhsil, NPM, 342 s;

Veysəlli F.Y. 2008, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA II, *Morfemika, Sintaqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 307 s;

Veysəlli F.Y. 2009, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA III, *Semantika və Praqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 266 s.

Veysəlli F. 2010, *Semiotika*, STUDIA PHILOLOGICA IV, Bakı, Mütərcim.

II FƏSİL

FUNKSIONAL VƏ KONSEPTUAL-QRAMMATİK QAVRAMLAŞMALAR VƏ KATEQORİYALAŞMALAR

Sözügedən qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar, hər şeydən öncə, insan hafizəsində gerçək prototipləri ilə dərk olunaraq yığılan və beyində yenidən işlənən biliklərə söykənməkdədir. Həmin biliklərin və hər cür digər məlumatların dil səviyyələri ilə ifadəsinə bağlı olaraq özünü göstərən ümumi “funksional-semantik tablo”nun “on-line” olaraq müəyyənləşdirilməsi və alt qavramları və kateqoriyaları ilə adlandırılması isə koqnitiv dilçiliyin işidir. Bu baxımdan ilk öncə türk ədəbi dillərinə dair konseptual səciyyəli qavramlaşmalar və kateqoriyalaşmalar kontekstinin əsas parametrlərinin nədən ibarət olduğunu göstərmək istədik. Buna görə də formadüzəltmə və sözdəyişdirmə alt kateqoriyalarına dair öncə felin növ və şəkil, üst səviyyəli predikativlik dərəcələrinə aid olaraq isə sintaksisin mürəkkəb cümlə modellərini müəyyənləşdirdik (Musayev 2011). Ümumtürk mətninin bəzi ontoloji-tipoloji özəlliklərini də təsbit etməyə çalışdıq və universal-millət səciyyəli frazeoloji söz yaradıcılığına aid örnəklərlə bir-birinə iki ən yaxın qohum dilin müqayisəli frazeologiya korpusunun “on-line” prinsiplərini sıraladıq (Musayev 2011: 58-65). Beləliklə, türkoloji dilçilikdə konseptual qavramlaşdırmaların və uyğun kateqoriyalaşdırmaların leksəm-frazem səciyyəli söz yaradıcılığına, formadüzəltmə və sözdəyişdirmə əlamətlərinə və sintaksis-mətn səviyyəsindəki predikativlik dərəcələrinə görə müəyyənləşdirilə biləcəyini göstərdik (Musayev 2011: 42-65).

2.1. Türk ədəbi dillərinin konseptual-struktur qrammatikası

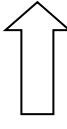

İndiyə qədər istər sözün geniş anlamında türk dilləri və dialektlərinin, istərsə də sözün dar anlamında müasir türk ədəbi dillərinin və o sıradan Azərbaycan dilinin öyrənilməsində ümumtürk dili özünəməxsusluqları çox vaxt gözdən qaçırılmışdır. Ancaq dil kate-

qoriyalarının ümumtürk dili məntiqi tipinə görə modelləşdirilməsi mümkündür. Belə ki, aşağıda həm ayrılıqda felin növ və şəkil kateqoriyalarına, həm də bütövlükdə üst predikativlik dərəcələri ilə müəyyənləşən mürəkkəb cümlələrə dair konseptual-struktur xarakterli linqvistik modelləşdirmələr verilmişdir. Bununla bərabər, ümumtürk mətninin bəzi ontoloji-tipoloji özəllikləri də göstərilmişdir.

2.1.1. Felin növ kateqoriyasının konseptual-struktur modeli

Haqqında bəhs edilən modelləşdirmə leksik-qrammatik xarakterli °R, °T və D°IR formadüzəldici şəkilçilərin ayrıca bir birinci dərəcəli işi *etdirmək¹ (səbəb) növü* alt kateqoriyasının qurucu morfoloji əlaməti kimi fərqləndirilməsi ilə qurulur.

Bu modeldəki konseptual-morfoloji komponentlərin yeri növdüzəldici alt kateqoriyaların məlum=etdirən=icbar və məchul = qayıdış=qarşılıq-müştərək sintaqmatik və məlum=məchul; etdirən =qayıdış; icbar=qarşılıq-müştərək paradiqmatik sıralanmaları ilə müəyyənləşdirilir:

Etdirənlik sırası: morfoloji- leksikoqrafik növlər	Etmək (Aktiv) iç-,qaç-, biş- °r,	Etdirmək (Səbəb) °t: içir-, bişir-	Başqasına etdirmək (İkiqat səbəb) °t, d °r: içirtir-, qaçirt-
	 	 	
Qayıdışlıq sırası: Sintaktik- kontekstual növlər (Musaoğlu 2008: 214).	Məchulluq (Pasif) °l, °n: döyül-, sevil-	Qayıdışlıq (Refleksif) °l, °n: döyün-, sevin-	Qarşılıqlıq-müştərəklik (Resiprok) °ş: görüş-, qaçış-

¹ Etmək” feli Azərbaycan türkcəsində bir işi yerinə yetirmək, əmələ gətirmək, görmək, eləmək mənasında işlədilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1980: 216). Burada sözügedən feil növü “et+dir” köməkçi morfemlərindən düzəldilmiş sözlə adlandırılmışdır.

2.1.1.1. Bir işin yerinə yetirilməsinə dair r (-ar, -er; -ır, -ir, -ur, -ür) etdirənlik feilləri

R (-ar,-er; -ır, -ir, -ur, -ür) şəkilçisi ən çox təsirsiz məlum feillərdən bir qat səbəblilik anamlı təsirli etdirənlik feillərini əmələ gətirir. Və ya felin mənacə konkret bir növünü, başqa bir sözlə, etdirənlik paradigmatik sıralanmasında bir işi görmək və başa çatdırmaq semantik mərkəzini yaradır. Necə ki, aşağıda Türkiyə türkcəsindən gətirilən etdirənlik anamlı *onar-* ‘təmir etmək’ və *ölçer-* ‘alovu gücləndirmək və ya lampanın işığını artırmaq’ feilləri təsirli, digərləri isə təsirsiz feillərdən əmələ gəlmişdir. ⁰R şəkilçisi *onar-* felində saitle bitən bir felə (*ona*) artırılmışdır. Halbuki bu şəkilçinin digər türk ədəbi dilləri və dialektlərində əksəriyyət etibarilə *ç, ş, t*, bəzən də *x, p* samitləri ilə bitən təsirsiz feillərə artırıldığı müşahidə olunmaqdadır (Musaoğlu 2008: 218). Konseptual xarakterli belə bir leksikoqrafik durumun türk dilində ortaya çıxması bütövlükdə şəkilçilərlə reallaşan söz yaradıcılığında, ayrılıqda isə feil daxili məna yuvalanmasında və ya felin növ kateqoriyasının şəkillənməsində yeni bir linqvistik hadisədir. Belə bir dil daxili inkişaf cümhuriyyət dövrü Türkiyəsində başlanğıçda türk dil inqilabına bağlı olaraq həyata keçirilmişdir. Nəticədə elm və texnologiyanın və gündəlik həyatda ortaya çıxan müxtəlif konseptual faktorların ifadə olunmasına və Türkiyə türkcəsinin zənginləşdirilməsinə bağlı olaraq davam etdirilmişdir. Sözügedən morfoloji əlamətlə gerçəkləşən linqvistik hadisə digər türk dilləri və dialektlərindən fərqli səviyyədə orijinal bir feil növü əmələ gətirmə qılınışı olaraq müəyyənləşdirilə bilər.

2.1.1.2. -ar, -er//-ər etdirənlik feilləri

-Ar şəkilçisi ilə formalaşan *çal-ar* (Türkçe Sözlük 1998: 427) ‘yetişmək və dəymək’feli subyektə məxsus bir vəziyyəti bildirir. Bu baxımdan sözügedən feil bir işi görmək və ya başa çatdırmaq mənasını deyil, subyektə məxsus bir işin və ya fəaliyyətin icra olunmasını ifadə edir. *Ölç-* təsirli feli isə *ölçer-* (Türkçe Sözlük

1998: 1723) təsirli feil halına gələrək mənaca fərqliləşmişdir. Ancaq yenə də bir işi görmək mənasında işlənən bir feil səciyyəsinə daşımaqdadır. ⁰R şəkilçisi -ar, -er şəkilləri ilə bir işi görmək və başa çatdırmaq mənalı feil növü qılınışını yaratmaqdadır. Sözügedən iş-hərəkət qılınışını ifadə edən etdirənlik feilləri aşağıdakılardan ibarətdir:

çıkar//çixar(t)-	kopar//qopar-
çöker- ‘çökdürmək’	onar-
gider- ‘ortadan qaldırmaq’	ölçer-
göçer- ‘keçirmək, həvalə etmək’	uyar- ‘xəbərdarlıq etmək’

Yuxarıda göstərilən *çıkar//çixar-* və *kopar//qopar-* feilləri şəkildə eyni, bəzi mənalarına görə isə fərqli semantik quruluşa malikdir. Bunlar Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində çoxmənalı feillər olaraq xarakterizə oluna bilər. Birinci felin Türkiyə türkcəsində 26 mənasının olduğu göstərilir (Türkçe Sözlük 2005: 423). Bu felin Türkiyə türkcəsində Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq “başə düşmək, anlamə” mənası vardır. Azərbaycan türkcəsində isə həmin felin 17 mənasının olduğu göstərilir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1987: 443). Bu felin Azərbaycan türkcəsində Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq “qərar vermək, hökm çıxartmaq” mənası vardır. Beləliklə, daha geniş bir leksik-qrammatik işlənmə sferasında *çıkar//çixar* felinin, daha dar işlənmə sahəsində isə *kopar//qopar-* felinin Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində üst-üstə düşməyən digər mənalarına da təsadüf olunur. Sözügedən dil hadisəsi həm leksik çoxmənalılıq, həm də leksik-semantik omonimlik səviyyələrində izah oluna bilər. Məsələn, “top” sözü “Türkcə sözlük”də çoxmənalı bir kəlmə olaraq (Türkçe Sözlük 2005: 1990) verilir. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”ndə (1987: 196) isə omonim dil vahidi kimi yer alır.

Yuxarıda göstərilən digər feillər isə sözügedən türk ədəbi dillərində fərqli kəlmələrlə ifadə olunmuşdur. Hətta “çökmək-çökdürmək” feillərində sözügedən leksik-qrammatik fərqlilik ⁰R, və D⁰IR formadüzəldici şəkiilçilərin işlənməsilə ortaya çıxmışdır. Monoqrafiyada “Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi feil

lüğəti”ndə sözügedən fərqliliklər konkret örnəkləri ilə göstərilməmişdir (Bax: s.74-94).

2.1.1.3. -ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri

⁰R şəkilçisinin -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilləri ilə təsirsiz, bəzən də təsirli feillərdən səbəbiyyət əlaqəli dərk etmə müstəvisində təsirli feillər düzəlidir. Sözügedən morfoloji əlamətlərlə felin əsasən etdirmə və oldurma bildirən etdirənlik növü qılınışları əmələ gəlir. -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi saitle bitən feillərə artırılmışdır. *Vazgeçir-‘fikrindən daşındırmaq’* feli istisna olunmaqla sonu samitlə bitən bir qrup təkhecalı felə əlavə olunur. Sözügedən şəkilçi cümlə və danışq içərisindəki funksiyasına görə, bəzən *etdirmə* və ya bir işi *gördürmə*, *həll etdirmə* və ya *başə çatdırma* bildirən feillər düzəlidir. Daha doğrusu, eyni bir paradigmatik müstəvidə müəyyənləşən qrammatik və leksikoqrafik-morfoloji vahidləri əmələ gətirir. Məsələn:

İçmək feli

1. Anası uşağa “Həmən o suyu iç!” dedi.
Ana uşağa suyu *ıçirdi*.

Etdirmə

2. Anası uşağa suyu (öz əliylə) *ıçirdi*.

Bir işi görüb qurtarma

Gətirilən örnəklərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar. ⁰R morfeminin -ır (-ir, -ur, -ür) feil şəkilləri funksional dil sisteminin səbəbiyyət üst qavramı (Musaoğlu 2003: 25-27) və *ettirmə*, *iş gör-dürmə*, *yardım etmə*, *səbəb olma*, və *izin vermə* kimi alt qavramları ilə yuxarıda göstərilən feil növünü əmələ gətirir. Halbuki, ⁰R+ ⁰T formasındakı digər feil şəkilləri ifadə etdiyi hər hansı bir işi məcburi gördürmə mənası ilə etdirmək və ya hər hansı bir işi görmək fəaliyyətini deyil, D⁰IR şəkilçisi ilə sırf felin icbar növü qılınışını da düzəlidir. Necə ki, icbar termini feil növləri sistemində üst deyil, alt kateqoriyanı ifadə etməkdədir. Sözügedən morfoloji əlamətlər birlikdə sadəcə felin icbar növündə işlənilməkdədir. Ona görə ki, -ır (-ir, -ur, -ür) şəkilçisi omonimik ⁰T morfemindən ayrıca olaraq

işlənilməkdə və ümumtürk dilində sinxronik və diaxronik səciyyəli sintaqmatik mənə sıralanmalarını əmələ gətirməkdədir. Buna görə də, sözügedən köməkçi morfemlə şəkillənən feillər ümumtürk dilinin lüğət tərkibində məhdud sayda olmasına baxmayaraq, konkret leksikoqrafik vahidlər olaraq diqqəti cəlb etməkdədir.

Aşağıda sözügedən 23 leksikoqrafik vahiddən *bitir-*, *doğur-*, *doyur-*, *içir-*, *kayır//qayır-*, *pişir//bişir-*, *sızır-* ‘süzmək’, *şişir-*, *yitir//itir-*, *taşır//daşır-*, *uçur-*, *vazgeçir-* feilləri sözügedən formadüzəldici şəkilçinin təsirsiz feillərə artırılması ilə əmələ gəlmişdir. Bunlar “yan anamlı”, yəni leksik-qrammatik mənəli təsirli feillər kimi formalaşmışdır. *Batır-*, *düşür-*, *göçür//köçür-*, *kaçır//qaçır-*, *üşür-* ‘*hücum etdirmək*’, *yatır-*, *yetir-* feilləri də təsirsiz feillərdən əmələ gəlmişdir, ancaq bunlar həm təsirli, həm də təsirsiz feillər kimi işlənir. *Aş-* təsirli felindən *aşırmaq//aşırmaq* təsirli-təsirsiz feli əmələ gəlmişdir. *Geç//keç-* təsirli-təsirsiz səciyyəli “düz anamlı”, yəni leksik mənəli feildən *geçir//keçir-* xarakterli “yan anamlı” bir feil, *iç-* təsirli feildən isə *içir-* təsirli feli düzəlmişdir (Musayev 2011, 349).

2.1.1. 4. T (-it, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri

T (-it, -it, -ut, -üt) morfemi səbəbiyyət bildirən qavramlaşma sahəsində “*icazə vermək, yardım etmək, səbəb olmaq, təmin etmək*” və s. mənaları ilə bir işi “gördürmə, yerinə yetirmə” ifadə edən “*etdirənlik feilləri*”ni formalaşdırır. Bu feillər “etdirənlik müstəvisi”ndə fərqli bir feil növü alt kateqoriyasını əmələ gətirir. Aşağıda Azərbaycan dilindən gətirilən konkret bir dil-danışıq ortamında sözügedən feillərin “səbəb olmaq” və “yerinə yetirmək” mənaları ilə ayrı-ayrı feil növü örnəkləri olaraq işlənildiyi müşahidə olunur:

I a. İpdəki paltarlar qurudu.

I b. İpdəki paltarlar quruyub.

II a. İpdəki paltarları günəş qurutdu.

II b. İpdəki paltarları günəş qurudub.

Ümumi dərketmə kontekstində “olmaq, təmin etmək” mənalari ifadə olunmuşdur.

III a. Ayşə ipdəki paltarları qurutdu. *

III b. Ayşə ipdəki paltarları qurudub.

IV a. Sabahdan bəri ipə sərilmiş, ancaq hələ nəm olan paltarları Ayişə evdə qurutdu.

IV b. Sabahdan bəri ipə sərilmiş, ancaq hələ nəm olan paltarları Ayşə evdə qurudub.

Özəl dərketmə müstəvisində “səbəb olmaq, yerinə yetirmək” mənalari ifadə olunmuşdur.

Zaman qavramı **i a.** və **i b.** örnəklərində quru- feli xəbəri ilə və fərqli morfoloji əlamətlərlə ifadə edilmişdir. Bilvasitə və bilavasitə gerçəkləşən subyektiv şahidliyin sözügedən danışıq ortamının formalaşmasında feil növünün qılınışı² olaraq hər hansı bir təsiri yoxdur. **ii a.** və **ii b.** örnəklərində gətirilən cümlələrin xəbərləri yerində işlənən feillər °T morfemi ilə ümumi dərketmə kontekstində “olmaq və təmin etmək” yan anlamlarını ifadə edir. Buna bağlı olaraq da təsirli etdirənlik feilləri səviyyəsində gerçəkləşmiş və mücərrəd bir mübtədə ilə işlənildiyindən danışıq ortamına təsir edərək yuxarıda göstərilən sintaktik sistemi və mətnlinqvistik dərketmə kontekstini bilavasitə dəyişdirmişdir. **iv a.** və **iv b.** örnəklərində gətirilən cümlələrin xəbərləri yerində işlənən feillər

* Ulduz işarəsi gətirilən cümlələrin mənacə xətalı olduğunu bildirir. *Ki-* şəkilçisi ilə reallaşan “sintaktik çərçivə”də yanlış olaraq işlənən mübtədə ilə düzgün bir konseptual dərketmə sıralanması pozulmuşdur.

² **Qılmaq** feli Azərbaycan türkcəsində ‘etmək, görmək, yerinə yetirmək, əda etmək, icra etmək’, **qılınmaq** feli isə ‘görülmək, əmələ gətirilmək, edilmək, yerinə yetirilmək’ mənasında işlənir (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1964: 512). **Qılınış** sözü həmin morfemlər əsasında düzəldilir. Bu söz-termin felin milli mentalitetə bağlı olaraq əsas və anlamlı morfemlərlə gerçəkləşən leksik-semantik mahiyyətini və eyni zamanda mənacə növlərini ifadə edir. Leksik-semantik mahiyyətə malik olan danışıq (verba dicenti), təfəkkür (verba sentiendi), hərəkət, iş (verba operandi), hərəkət (verba movendi) və s. feillər (Dmitriev 1962: 570-598) təsirlilik-təsirsizlik, təsdiq-inkar və növ kateqoriyaları ilə feil qavramlaşmasının birinci, zaman, şəkil və şəxs kateqoriyaları ilə isə ikinci alt qavramlaşdırmasını təşkil edir. Beləliklə, monoqrafiyada felin birinci alt qavramlaşdırması **qılınış**, ikinci alt qavramlaşdırması isə **görünüş** sözləri ilə ifadə olunmuşdur.

də **°T** morfemi ilə formalaşaraq “**özəl dərkətmə müstəvisində səbəb olmaq, yerinə yetirmək yan anlamları**” ilə işlənmişdir. Bunlar da təsirli etdirənlik feilləri kimi reallaşmışdır, ancaq konkret səciyyəli mübtədanın işlənilməsilə sintaktik sıraya və mətnlinqvistik sıralanmaya bilvasitə təsir göstərmişdir. Buna görə də, **°T** morfemi ilə və göstərilən, yan anlam sahələri ilə formalaşan leksikoqrafik vahidlər “Türkçe Sözlük”ün uyğun bölümlərindəki leksikoqrafik sıralamalarda ayrıca olaraq yer alır. **T (-it, -it, -ut, -üt)** morfemi ilə formalaşan etdirənlik feil növünə nümunə olaraq Türkiyə türkcəsindən cəmi 237 feil seçilmişdir (Türkçe Sözlük 1998).

Sözügedən etdirənlik feillərindən 200-ü təsirsiz feillərdən yan anlamlı təsirli feil düzəldilməsi morfoloji-sintaktik modelinə əsasən müəyyənləşdirilir. Bu feillərdən bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir. Məsələn, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində: *acıt-, ağart-, aksırt//aşqırt-, bocalat-‘sürüklətmək, tərəddüt etməsinə səbəb olmaq’, çaldırt- ‘oğurlatmaq’, çingirdat//cinqıldat-, çıtlat-darılt-, domalt//dombalt-, ekşit//turşut-, fırlat-, gebert//gəbərt-, genişlet//genişlət-, ihtiyarlat- ‘qocaltmaq’, irkilt- ‘həyəcanlandırmaq, qorxutmaq’, kımıldat//qımıldat-, korkut//qorxut-, körelt-‘söndürmək, bitirmək’ morart- ‘qaraltmaq, göyərtmək’, parlat-, sersemlet//sərsəmlət-, sümkiürt- ‘burnunu sildirmək’, terlet//tərlət-, tozut- ‘toz qaldırmaq, sovurmaq, ağılını itirmək’, yücelt//ucalt- və s.*

Yuxarıda göstərilən tiptəki feillərdən 20-si təsirli feillərdən təsirli feil düzəldilməsi, yəni feil daxili söz yaradıcılığı morfoloji-sintaktik modelində formalaşır. Bunlar aşağıdakılardır. Məsələn: *Anımsat- ‘xatırlatmaq’, belirt-‘açıqlamaq’, çemberlet/çənbərlət-, donat- ‘bəzəmək, süsləmək, birisinin geyinməsinə təmin etmək’, evirt-‘çevirmək’, savurt//sovur-, yayımlat-, yont- və s.*

Akıt//axıt-, benzet//bənzet-, damlat//damcılət-, koyult-‘qoyulaşdırmaq’, sıçrat-, yönelt//yönəlt- etdirənlik feilləri təsirsiz feillərdən təsirli və təsirsiz feillər olaraq düzəldilir. Bu da morfoloji-sintaktik səciyyəli bir söz yaradıcılığı modelidir. Sözügedən feillər “Türkçe Sözlük”də leksikoqrafik vahidlər olaraq yer alır (Türkçe Sözlük 1998: 60; 269; 525; 1373; 1960; 2467).

Çarpıt-‘düzgün olmayan bir hala gətirmək’, benimset /mənimsət-, dinlet//dinlət-, hatırlat//xatırlat-, hırpalat/xırpalat-, özlet/ özlet-, püskürt-, tanı- feilləri də “Türkçe Sözlük”də ayrı-ayrı leksikoqrafik vahidlər olaraq yer alır (Türkçe Sözlük 1998: 44; 267; 595; 957; 988;1748; 1835; 2132). Həmin etdirənlik feilləri təsirli feillərdən təsirli və təsirsiz feillər olaraq feil daxili söz yaradıcılığı morfoloji-sintaktik modelində gerçəkləşir (Musayev 2011: 350-352).

Təmin etmək, səbəb olmaq, icazə (izin) vermək, yardım (kömək) etmək, bir işi gördürmək və ya elətdirmək, yerinə yetirmək və s. anlamlar müxtəlif hadisələrin və konseptual fenomenlərin qavramlaşdırılmasında və kateqoriyalaşdırılmasında önəmli rol oynayır. Bu anlam sahələri ilə gerçəkləşən feillər ümumtürk dilinin leksik tərkibində çox yer tutur. Bu baxımdan Türkiyə türkcəsi və Azərbaycan türkcəsində °R, °T şəkilçiləri ilə formalaşan 250-yə qədər etdirənlik feili diqqəti çəkir. Sözügedən feillərin 200-ü təsirsiz feillərdən təsirli feil olaraq düzəlidir. Leksik-qrammatik xarakterli belə bir söz yaradıcılığı modeli feil daxili qrammatik-leksikoqrafik səciyyəsi ilə seçilir. Uyğun bir hərəkətli iş, durum və proses etdirənlik feilləri ilə və subyektiv, obyektiv və predikativ faktorlarla normal bir sintaktik sıralanmada ifadə edilir. Bu isə diskurs səciyyəli ümumi mətnliqivistik kontekstlərin funksional olaraq gerçəkləşməsi ilə əlaqəlidir. Təmin etmək, səbəb olmaq, icazə (izin) vermək, yardım (kömək) etmək, bir işi gördürmək və ya elətdirmək, yerinə yetirmək və s. anlamlarla istənilən bir kontekst gerçəkləşir. Bu, səbəbiyyət xarakterli bir qavramlaşmanı da ortaya çıxardır. Belə bir qavramlaşma faktoru konseptual-koqnitiv səciyyəli dərkətmə çevrələrinin (frame) dərkədicisi səviyyədəki “iltifat, xoşbəxtlik, arzu, istək, mərhəmət, sevgi, acıma” və s. qavramları ilə qarşılıqlı olaraq təmin olunmaqdadır. Necə ki, bir ana öz uşağına suyu, hər şeydən öncə, onu sevdiyi və ona kömək etmək lazım gəldiyi üçün *çıxırır*. Hər hansı biri kor bir adamı küçənin o biri tərəfinə ona yazdığı gəldiyi və mərhəmət etdiyi üçün *keçirir*.

Sözügedən işlərlə ümumi səciyyəli səbəbiyyət qavramlaşması müəyyənləşir. Belə müəyyənləşmə “ bir işi yerinə yetirmə və ya bir işi gördürmə fəaliyyətlərinin “sevgi və yardım etmək, acıma və mərhəmət” qavramlarına bağlı olaraq həyata keçirilməsi ilə gerçəkləşir. Bütün bunlar isə °R və °T morfemlərinin çox vaxt təsirsiz, bir qismi də təsirli və təsirli-təsirsiz olan uyğun feil köklərinə və kök əsaslarına artırılması ilə mümkün olmuşdur.

Beləliklə, felin etdirənlik (mənacə) növü onun digər məlum, icbar, məchul, qayıdış və qarşılıq-müştərək növləri ilə leksikoqrafik səviyyədə yer almaqda və mübtədə, tamamlıq və xəbər sıralanmalı sintaktik ortamda işlənilməkdədir. Burada müxtəlif konseptual faktorlar və səbəbiyyət faktına bağlı anlamlar iyerarxiyası °R və °T formadüzəldici şəkilçilərlə ifadə edilir. Bu da sözügedən etdirənlik feillərinin felin növləri içərisində koqnitiv-konseptual xarakterli bir kateqoriya olaraq təsnifləndirilməsini şərtləndirir.

Yuxarıda sözügedən etdirənlik feillərinin siyahısı aşağıda verilmişdir. (Bax: I Əlavə; II Əlavə s.163-167)

2.2. Felin şəkil kateqoriyasının konseptual-struktur təsnifləndirməsi

Azərbaycan dilinə aid yazılmış monoqrafik xarakterli dilçilik əsərlərində felin xəbər şəkli olaraq “zamanları” (Axundov 1961), digər feil şəkilləri kimi isə “əmr, lazım, arzu, vacib, şərt və davam şəkilləri” (Rəhimov 1965) öyrənilmişdir. Bununla bərabər, qrammatika kitablarında bəzən “felin bacarıq şəkli”ndən (Hüseynzadə 1973: 228-229) də bəhs edilmişdir. Feil şəkillərinin təsnifatı türk ədəbi dillərinə dair indiyə qədər ənənəvi və yeni dilçilik yönümləri ilə yazılmış bir çox elmi-lingvistik araşdırmada da geniş yer almışdır. Sözügedən əsərlərdə həm hər bir dildə işlənən feillərin özünəməxsus fərqliliklərindən, həm də türk dilləri feillərinin eyniliklərindən kompleksiv olaraq danışılmışdır (Kononov 1956: 218-251; Adamoviç 1985; Erguvanlı 2002; Sezer 2002 və s.).

Sovetlər Birliyi dağılıdıqdan sonra türk dillərinin bir çoxu rəsmi dövlət dili statusu almışdır. Yeni müstəqil türk dövlətlərinin,

muxtar respublikalarının və xaricdə yaşayan soydaşlarının dillərinin həm türk mənşəli, həm də xarici vətəndaşlara öyrədilməsinə böyük bir ehtiyac yaranmışdır. Türkiyə türkcəsi ilə bərabər, digər türk ədəbi dilləri də xarici vətəndaşlar tərəfindən öyrənilməkdə və həmin dillərin təlimi və tədrisi digər şəkillərdə də gündəmə gəlməkdədir. Məsələn, türk mənşəli ana dilini yaxşı bilməyən insanların və bir türk dilini digər bir türk dili daşıyıcısının öyrənməsi işi də bu və ya digər şəkildə başlanılmışdır (Hengirmen 1999; Öztöpcü 1994; Khudazarov 2005 və s.).

Bu isə 1990-cı illərdən etibarən türk ədəbi dillərinin öyrənilməsində və tədris olunmasında yeni bir elmi-linqvistik və tədris-metodiki istiqamətin ortaya çıxmasına yol açmışdır. Belə bir araşdırma-öyrənilmə və tədris edilmə kontekstində türk ədəbi dillərinin və ya ümumtürk dilinin funksional-normativ səciyyəli stolüstü bir kitabının hazırlanmasına çox ciddi ehtiyac hiss edilməkdədir. Əlbəttə, belə bir dərs kitabının və uyğun tədris vəsaitlərinin hazırlanması üçün, hər şeydən öncə, türk dilləri qrammatikasının üst və alt qavramları və kateqoriyaları həm konseptual, həm də funksional yönümləri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Burada ənənəvi xarakterli müqyisəli-tutuşdurmalı və 1990-cı illərdən bəri müəyyənləşdirilən konseptual-struktur yönümlü linqvistik yönümlərdən türk ədəbi dillərini öyrənən xarici vətəndaşların başa düşəcəyi bir şəkildə istifadə olunmalıdır.

Məsələn, ümumtürk dili feil şəkillərində ortaya çıxan ən önəmli dil-nitq fərqlərindən biri Türkiyə türkcəsində geniş zaman qavramının ayrıca bir -r (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür) morfoloji əlaməti ilə ifadə olunmasından ibarətdir. Digər türk ədəbi dillərində isə sözügedən zaman qavramı indiki və qeyri-qəti gələcək zaman şəkilləri ilə ifadə olunur. Türk dillərində belə bir morfoloji fərqlilik açıq bir şəkildə nümayiş etdirilməlidir. Bunun üçün sözügedən zaman şəkilləri hər bir ədəbi dildə üst və alt səviyyələri ilə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır. Belə bir kateqoriyalaşdırılmanın aparılması üçün isə türk dillərinin zaman şəkilləri konkret morfoloji əlamətləri ilə bir yerdə müşahidə edilə bilməlidir. Məhz

bu məqsədlə müəllifin “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011: 353-364) adlı kitabında və aşağıda “Oğuz qrupu türk dillərində felin zaman şəkillərini”nin bütün mümkün təsriflənmə formaları ilə cədvəli verilmişdir (Bax: **III Əlavə, s. 168-179**). Əlbəttə, türk dillərində feillərin ifadəsinə dair bunun kimi digər funksional-struktur xarakterli morfoloji fərqlərə də rast gəlinir.

Bu baxımdan felin xəbər və digər şəkilləri dilin həm bir funksional fəaliyyət, həm də milli mentalitetin bir psixolinqvistik ifadəsi kimi ayrı-ayrı türk yazı dilləri materialları ilə konseptual-struktur səviyyədə kateqoriyalaşdırılmalıdır. Bu iş müəllifin sözügedən kitabının beşinci “Əlavəsi”ndə ilkin bir təcrübə olaraq aparılmışdır (2011: 365-372) “Əlavə” “Azərbaycan dilində feil şəkilləri” olaraq adlandırılan böyük bir “Cədvəl”dən ibarətdir və həmin cədvəl aşağıda verilmişdir (Bax: **IV Əlavə, s. 180-187**) Həmin “Cədvəl”də felin şəkilləri zaman, hekayə, rəvayət və şərt formalarında şəxsə görə bir bütün olaraq təsrifləndirilmişdir. Yeni təsnifləndirmədə felin 12 deyil, 14 şəkli yer almışdır. Felin rəvayət olunan nəqli keçmiş zamanının bir deyil, iki növünün; yəni həm -miş, -miş, -muş, -müş, həm də -ib, -ib, -ub, -üb morfoloji əlamətləri ilə işlənildiyi göstərilmişdir. Felin vacib şəklinin də bir deyil, iki növünün; yəni həm -malı, -məli morfoloji əlaməti ilə sintetik, həm də *-malı olmaq* morfoloji-sintaktik birləşməsi ilə analitik şəkillərinin işlənildiyi vurğulanmışdır. Beləliklə, sözügedən feil şəkillərinin də sintaqmatik və paradiqmatik əlamətləri ilə qrammatika kitablarımızda yer alaraq tədris olunmasının lazım gəldiyi həm tədris etmə praktikası, həm də linqvistik örnəkləri ilə təsbit olunmuş, felin təsdiq və inkaretmə ifadələri “Cədvəl”də yer almışdır (Bax: **IV Əlavə, s.180-187**). (Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən təsnifləndirmənin aparılmasında müəllifin uzun illər boyunca xaricilərə keçdiyi Azərbaycan dili dərslərində əldə etdiyi linqvistik-metodiki təcrübə stimül rolunu oynamışdır.)

2.2.1. Felin rəvayət olunan keçmiş zamanının iki növü

Azərbaycan dilində felin indiki, müəyyən və qeyri-müəyyən gələcək, -dı, -di, -du, -dü və -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçiləri ilə düzələn keçmiş zaman şəkilləri vardır. Həmin şəkillər sözügedən dilin qrammatika kitablarında “Cədvəl”dəki göstərilən formada təsvir olunmuşdur (Hüseynzadə 1973: 190-198). Azərbaycan dilində -miş, -miş, -muş, -müş keçmiş zaman şəkilçiləri ilə paralel olaraq -ıb, -ib, -ub, -üb feli bağlama morfoloji əlamətlərinin də sözügedən qrammatik funksiyada işlənilməsindən bəhs edilmişdir (Hüseynzadə 1973:194). Buna baxmayaraq, -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəkli sözügedən keçmiş zaman şəklinin ikinci bir növü səviyyəsində paradigmatik olaraq ayrıca təsnifləndirilməmişdir. Halbuki, -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəklinin hekayəsi xaricindəki digər təsdiq, inkar və sual mürəkkəb şəkillərində də paradigmatik olaraq işlənilməyi və bütövlükdə rəvayət olunan zaman qavrayışının qrammatik əlaməti kimi dərk olunduğu yuxarıda sözükeçən “Cədvəl”də də bariz bir şəkildə müşahidə olunmaqdadır. Bununla bərabər, -miş, -miş, -muş, -müş şəkilçisi ilə düzələn zaman şəkli Azərbaycan dilində daha çox tam üslubda, başqa bir ifadə ilə kitab dilində işlənilməkdədir. -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) feli bağlama şəkilçiləri ilə formalaşan zaman şəklinin diskursda işlənilmə tezliyi isə birinci ilə müqayisədə daha genişdir. Sözügedən zaman şəkli həm tam, həm də sərbəst üslubda, başqa bir ifadə ilə dildə və danışmada (nitqdə) ən yaygın bir formada yer almaqdadır. Buna görə də, sözügedən rəvayət olunan keçmiş zaman xəbər şəklinin müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında ikinci bir növ olaraq fərqliləşdirilməsinə ehtiyac vardır. İkinci şəkil, yuxarıda göstəriləyi kimi, daha çox danışq dilinə xasdır. Məsələn:

Sən bizə xoş gəlmi(ş)sən.

Sən bizə xoş gəlibsən.

Sən bizə xoş gəlib, səfa gətiribsən.

*Sən bizə xoş gəlmişsən.

*Sən bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsən.

Siz bizə xoş gəlmi(ş)siz (siniz)

Siz bizə xoş gəlibsiniz.

Siz bizə xoş gəlib, səfa gətiribsiniz.

*Siz bizə xoş gəlmişsiniz.

*Siz bizə xoş gəlmiş, səfa gətirmişsiniz.

Bütün protokollar yazılmışdır.

Bütün protokollar yazılıb.

*Bütün protokollar yazılmış.

Müəllim gəlmişdir.

Müəllim gəlib

*Müəllim gəlir.

Müəllimlər gəlmişdir (lər)

Müəllimlər gəlib (lər)

*Müəllimlər gəlir(lər).

Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.

Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyub.

*Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.

*Tələbə lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur.

Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuşdur.

Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxuyub(lar).

*Tələbələr lazım olan ədəbiyyatı oxumuş.

*Tələblər lazım olan ədəbiyyatı oxuyubdur(lar).

Yaxşı eləyib kinoya bilet almı(ş)sınız.

Yaxşı eləyib kinoya bilet alıbsınız(sınız).

Yaxşı eləyib kinoya bilet alıb(lar).

*Yaxşı eləyib kinoya bilet almış (lar).

İkinci şəxs təkdə -mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin ş komponentinə aktif olaraq diferensiaslaşan dil-danışıq zəncirində təsadüf olunmur. Həmin morfoloji şəklin bütününün işlənilməsinə isə yaygın olaraq yazılı mətnlərdə rast gəlinir. Göstərilən komponentin sözügedən işlənilmə tezliyi -mış, -miş, -muş, -müş şəkilçisinin dörd variantlı olaması ilə əlaqədardır. Necə ki, sözügedən morfoloji şəklin işlənilməsi -ıb, -ib, -ub, -üb (-yıb, -yib, -yub, -yüb) şəkilçisi ilə paradigmatik müqayisədə bir qrammatik əlamət kimi fakültativ səciyyəlidir. Müqayisə et:

Mən gəlmişəm
Sən gəlmisən
O gəlmişdir
Biz gəlmişik
Siz gəlmişsiniz
Onlar gəlmiş(dir)(lər)
Mən gəlmişəm.
Sən gəlib
O gəlib
Biz gəlmişik.
Siz gəlibsiz (sınız)
Onlar gəlib (lər)

-*Ubdur* şəkilçisi -ıbdır, -ibdir, -ubdur, -übdür (-ıbdı, -ibdi, -ubdu, -übdü) morfoloji variantlarında Anadolu-Qafqaz coğrafiyası Oğuz türkcəsində, onun dialekt və ağızlarında, özəlliklə də müxtəlif xalq ədəbiyyatı örnəklərinin dilində vaxtilə çox geniş miqyasda işlənilmişdir (Adamoviç 1985: 202-2005). Bəlkə bu gün də həmin morfoloji əlamətlə formalaşan felin rəvayət olunan keçmiş və ya əslində tamamlanmış indiki zamanına (*perfekt*) bəzi yazarların və ana dilində birinci dil olaraq danışan şəxslərin dilində təsadüf olunur. Ancaq çağdaş Azərbaycan dilində diskursiv xarakterli ədəbi ünsiyyət ortamı üçün sözügedən morfoloji əlamət -mışdır, -mişdir, -muşdur, -müşdür şəkilçisi ilə uyğun bir paradigmatik-sintaqmatik paralellik təşkil edə bilmir. Buna görə də, yuxarıda -ıbdır, -ibdir, -ubdur, -übdür şəkilçisi ilə işlənən cümlələrin funksional və

konseptual baxımdan xətalı deyil, çox vaxt bir xalq danışığı şəkli olduğu ulduz işarəsi ilə göstərilmişdir.

2.2.2. Felin dar və geniş mənalı vacib şəkli

Felin vacib şəkli müasir Azərbaycan dilində -malı, -məli morfoloji əlamətinin və şəxs şəkilçilərinin feil kökü və ya əsasına artırılması ilə sintetik olaraq əmələ gəlir (Hüseynzadə 1973: 224). Bununla bərabər, felin sözügedən şəkli morfoloji-sintaktik xarakterli *malı+olmaq və şəxs şəkilçiləri* sıralanması ilə də qurulur. Daha doğrusu, -malı, -məli şəkilçili feil kökünə və ya əsasına *olmaq* köməkçi morfeminin artırılması ilə əmələ gələn feil şəklinin analitik forması da Azərbaycan dilində işlənir (Rəhimov 1965: 215; Khudazarov 2005:194-195). Felin morfoloji-sintaktik üsulla formalaşan vacib şəklinin ifadəsi Azərbaycan dilində əsas etibarilə hər hansı bir iş və ya hərəkətin bəlli bir ölçüdə daha geniş səciyyəli keçmiş və gələcək zamanlardakı baş vermə əsnası ilə əlaqədardır. Birinci şəkil daha çox hər hansı bir işi görənin öz aldığı qərara əsasən yerinə yetirdiyi iş və ya dar bir fəaliyyət sahəsi ilə bağlı olaraq işlənir. İkinci şəkil isə Azərbaycan dilində xaricdən gələn hər hansı bir təzyiq və diqtə edilən konkret bir məcburiyyətlə gerçəkləşmiş olmaq və ya ola bilmək anları ilə bağlı olaraq ortaya çıxır (Khudazarov 2005:194). Beləliklə, dar və geniş mənalı birinci və ikinci şəkillərin Azərbaycan dilində paralel olaraq işlənməsi ayrılıqda sintaqmatik bir özəllik, bütövlükdə isə qrammatik-sintaktik çoxmənalılıq olaraq qiymətləndirilə bilər.

Morfoloji-sintaktik xarakterli vacib şəklinin ifadəsi felin hər üç zamanındakı hər hansı bir iş və ya hərəkətin yerinə yetirilməsinin daha geniş bir zamanının “baş vermə çərçivələri” ilə bağlı olur. Daha doğrusu, sözügedən şəkil məhdud olmayan daha geniş bir zaman müstəvisindəki xaricdən gələn hər hansı bir təzyiqlə yerinə yetirilən və ya yetiriləcək gerçəkləşmə müddətlərini bildirir.

Aşağıda felin dar və geniş mənalı vacib şəkillərinə dair örnəklər gətirilmişdir. Həmin örnəklər bu və ya digər şəkildə sözügedən özü qərara gəlmə və ya xaricdən olan bir təzyiqlə yerinə

yetirilmə nəticəsində baş verən iş və ya hərəkət aktlarını iadə edir. Həmin iş-hərəkət mənalının diskursiv səciyyəli örnəklərlə deskriptiv olaraq təsviri onların bir-birindən fərqliliyini bəlli bir ölçüdə göstərməkdədir. Məsələn:

Mən də Bakıya *getməliyəm*.

Mən də Bakıya *getməli oluram*.

Mən də sabah Bakıya *getməliyəm*.

*Mən də sabah Bakıya *getməli oluram*.

Sən də bu kitabları *almalısan*.

İndi sən də bu kitabları *almalısan*.

İndi sən də bu kitabları *almalı olursan*.

*İndi sən də bu kitabları *almalı olarsan*.

*İndi sən də bu kitabları *almalı olacaqsan* (Musaoğlu 2008).

Biz yuxarıda felin rəvayət olunan keçmiş zamanı ilə ifadə olunan xəbər və ayrıca da vacib şəklinin qrammatika kitablarımızda və türkoloji dilçilik araşdırmalarında daha geniş bir şəkildə öyrənilməyən bəzi mövzuları üzərində durduq. Daha doğrusu, ana dilinin təlimi və tədrisi məqsədilə onun paradiqmatik olaraq təsbit edilməyən bəzi şəkillərini göstərdik. Azərbaycan dilinin tədrisində felin zaman və şəkil kateqoriyası bəhslərinin ayrıca bir morfoloji və morfoloji-sintaktik bölümləri səviyyəsində öyrədilməyən bəzi konseptual və funksional özəlliklərinə toxunduq. Ancaq felin istər xəbər, istərsə də digər bütün şəkilləri struktur, funksional və semantik əlamətləri ilə konseptual olaraq kateqoriyalaşdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

ADAMOVIÇ, MİLAN 1985, KONJUGATIONSGESCHICHTE DER TÜRKISCHEN SPRACHE, leiden, 337 s.

Axundov A. Feilin zamanları. Bakı: ADU, 140 s.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I cild, 1964, 593 s.; II cild, 1980, 576 s.; III cild, 1983, 554 s.; IV cild, 1987, 541 s., Bakı: "Elm"

- ДМИТРИЕВ Н.К. 1948, Строй тюркских языков. Изд-во восточной литературы. Москва.
- ERGUVANLI, Eser Taylan 2002, The Verb in Turkish. LINGUISTİK AKTUELL / LINGUISTICS TODAY, Offprint, s. 1-45
- HENGİRMEN, Metmet 1999, Yabancılar İçin Türkçe Dilbilgisi, Ankara, 350 s.
- Hüseynzadə, Muxtar 1973, Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, III, Bakı, "Maarif", 356 s.
- KHUDAZAROV T.M. 2005, Teach yourself Azeri, For English students, Baku.
- Кононов А.Н. 1982, Грамматика современного тюркского литературного языка. Изд-во АН СССР, М.:-Л.
- MUSAOĞLU, Mehman 2003, Türkcenin işlevsel Dilbilgisi ve Metin Kompozisyonu. Dil Dergisi, sayı:120, s. 22-40
- MUSAOĞLU, Mehman 2008, Türkçede Çatı. –Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı. Akçağ, Ankara, s. 207-234.
- Musayev M.M. 2011, Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı, 401 s.
- ÖZTOPÇU, Kurtuluş 1994, Colloquial Azerbaijani. A Mini Course, Copyrigt, 47 s.
- RƏHİMOV, Mirzə 1965, Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi, Azərb. SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı: 1965, 267 s.
- SEZER, Engin 2002, Finiteinflection in Turkish, The Verb in Turkish. LINGUISTİK AKTUEL/LINGUISTICS TODAY, s. 1-45.
- Türkçe sözlük, 1, 2, Türk Dil Kurumu, Ankara, 1998, 2523 s.
- Türkçe sözlük, 10. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2005, 2243 s.

III FƏSİL

SÖZ: VURĞUSU, MƏNASI, ANLAMI, ƏSASI VƏ ŞƏKLİ

3.1. Morfemika, söz və morfem

Linqvistika elmində sözün mənalı hissələri *morfem* termini ilə adlandırılır. *Morfemikada* hər hansı bir dilin özünə məxsus olan morfem tərkibi və quruluşu təsvir olunur, sözün tərkibində leksik-qrammatik mənaları ilə seçilən morfemlərin tipləri və növləri müəyyənləşdirilir. Danışiq prosesində morfemlərin sintaktik əhatədə işlənməsini gerçəkləşdirən *morfların* konkret söz şəkillərində bir-biriyə fonematik bağlılığı və ya bir xətt üzərindəki sintaqmatik ardıcılığı da morfemikada öyrənilir (ЛЭС 1990: 313; Татарская грамматика 1993: 142; DE 2006: 447). Morfemika və morfemlər, həm emik, həm də etik baxımdan linqvistik mahiyyəti etibarilə dilin fonetika, qrammatika və leksika bölmələri ilə çox yaxından bağlıdır. Ona görə ki, morfemlər fonemlərdən təşkil olunur və bugünkü dilçilikdə fonem və morfem ən çox dilin ifadə planına aid olan vahidlər kimi işıqlandırılır. Ancaq morfem həm də dilin məna tərəfinə malik olan bir dil-nitq vahididir, çünki dilin məna planına aid olan leksemə çox yaxınlaşır (Veysəlli 2008:6). Digər tərəfdən isə qrammatik və köməkçi morfemlər daha çox qrammatikanın obyektindən olduğundan morfemika həm də qrammatikanın bir bölməsi kimi götürülür. Ona görə ki, “Morfologiya” və “Söz yaradıcılığı” bəhslərinin bölmələrinin müəyyən aspektləri qrammatik morfemlərin köməyi ilə ifadə olunan qrammatik və leksik mənalara bağlantılıdır (ЛЭС 1990: 313). Morfemikanın əsas vəzifəsi *söz, söz forması, söz əsası, morfem, morf və allomorf* anlayışlarının dilin daxili quruluşuna əsasən onun linqvistik səciyyəli konkret örnəkləri ilə açıqlanmasından ibarətdir (Татарская грамматика 1993: 142). Elə buna bağlı olaraq öyrənilən hər hansı bir konkret dildə sözün tərkibinin öyrənilməsilə yanaşı, onun

morfem inventarının müəyyənləşdirilməsi də morfemikanın əsas prinsipləri arasında yer almaqdadır.

Beləliklə, bütövlükdə türk dillərinin və ayrılıqda Azərbaycan dilinin morfem inventarının müəyyənləşdirilməsi bu gün türkoloji dilçiliyin ən aktual məsələlərindən biridir. Azərbaycan dilinin morfemikası türk dillərinin aqvilütintav quruluşu, samit və sait səslərin xarakterik harmoniyası, cümlə və mətnlərin özünə məxsus ontoloji səciyyəli sabit sintaktik sıralanmasına əsasən öyrənilməlidir. Belə ki, türk dillərində *prefiks*, *infiks*, *suffiks* kimi şəkilçi növləri yoxdur. Cümlələrdə sözlərin, mürəkkəb sintaktik bütövlərdə sintaktik və mətnlinqivistik³ sıralanmanın isə sözügedən dillərdə digər genoloji və tipoloji sistemli dillərdən fərqli olaraq özəl bir simmetrik və asimmetrik ierarxiyası mövcuddur. Buna görə də Azərbaycan dilinin morfem inventarı müəyyənləşdirilərkən, onun uyğun bir morfematik lüğəti hazırlanarkən, eyni zamanda morfemlərin quruluşu təsvir edilərkən, morffların və allomorfların işlənilmə mexanizmi göstərilərkən aşağıdakı xüsuslara diqqət edilməlidir. Birincisi, müasir dilçilikdəki uyğun müqayisəli-tipoloji nəzəriyyələrə, konseptual səciyyəli yeni linqvistik gəlişmələrə və praktik təcrübələrə istinad olunmalıdır. İkincisi isə ümumtürk dilinin kommunikativ məntiqinə, kök, şəkilçi və digər morfemlərin dizimiylə gerçəkləşən ünsiyyət modelinə və onun aşağıda da qismən göstərilən digər özəlliklərinə söykənilməlidir.

Bu gün dünyanın dil xəritəsi konseptual-linqvistik aspektdə ümumi müqayisəli-tipoloji prinsiplərlə təsvir olunur. Müxtəlif dillərin təlimi, tədrisi və öyrənilməsi qlobal dil siyasətinə görə yenidən qurulur. Belə bir siyasətin qurulmasında və müəyyənləşdirilməsində, əsasən, Avropa mərkəzli fransızca dövlət-

³ Azərbaycan türkcəsində tərəfimizdən “*mətnlinqivistik*” şəklində işlədilən söz mətnə aid olan linqvistik-sintaktik özəllikləri bütövlükdə ehtiva edir. Həmin söz bir linqvistik termin olaraq ingiliscə *Text Linguistics* almanca *textstlengüistik*, rusca *лингвистика текста*, Türkiyə türkcəsində isə *metindilbilimsel* sözləri ilə ifadə olunur (Musayev 2012: 17).

dil ənənəsinə və ingiliscənin dünyadakı dil-yayılma miqyasına əsaslanılır. Hind-Avropa dilləri kontekstində latın mənşəli və yayılma xarakterli çağdaş dil-işlənilmə modelləşdirilməsi göstərilən hər iki linqvistik və siyasi səciyyəli meyarı bu və ya digər şəkildə bir bütün olaraq ehtiva edir. Sözügedən modelləşdirmə, hər şeydən öncə, dil hafizəsində yer alan və dil saxlancı və ya qabiliyyəti bankında əvvəlcədən hazır olan söz formalarının ünsiyyət əsnasında və ya konkret danışq ortamlarında seçilə bilməsi ilə qurulur. Daha doğrusu, Hind-Avropa dillərində kommunikasiya adresantla (danışanla) adresatın (dinləyən) dil hafizəsində öncədən hazır olan söz şəkillərinin ünsiyyət əsnasında seçilərək işlənilməsilə reallaşır. Ümumtürk dilində və ya Türkcədə (İng. Turkic, Rus. Тюркский язык) isə söz şəkli yuxarıda göstərilən söz işlənilmə formasından fərqli olaraq müxtəlif söz kökü, gövdəsi və şəkilçilərinin ifadə etdiyi funksiya və anlam sahələrinin ünsiyyət əsnasında və ya “dolğun an”dakı (Kamal Abdulla) ard-arda düzülüşüylə gerçəkləşir. Məsələn, rus dilində “в его творчестве”, ingilis dilində isə “in his works” kimi işlənilmə sözlərinin söz sırasına görə ifadə edə bildiyi məna Türkcədə “yaratıcılığında” sözünün etimoloji baxımdan komponentlərinə paraçalana bilən səciyyədəki “yarat” söz kök-gövdəsi və -ıç, -lıq, -ın, -dakı şəkilçiləri vasitəsilə formalaşan düzülüş şəklilə ifadə edilir. Türkcədə əsas və köməkçi morfemlər və ya köklər və şəkilçilər; düz, yan və qrammatik anlamlarının yer tutduğu ard-arda bölünməyən bir düzülüşlə sıralanır. Sözügedən düzülüş dil-danışq ortamında konkret bir ünsiyyət ehtiyacına bağlı olaraq dolğun anda və ya dil və düşüncə fəaliyyətinin gerçəkləşdiyi aktual zaman kəsimində bir kommunikativ model olaraq reallaşır. Beləliklə, flektiv dillərdə söz leksikonuna və sərbəst sırasına görə ünsiyyət öncəsi durum səviyyəsində müəyyənləşən söz forması türkcədə ünsiyyətin dolğun anı və bir dil daxili fəaliyyət fenomeni olaraq xarakterizə oluna bilər. Belə bir söz forması dünyanın dil xəritəsini təşkil edən üst və alt qavramların dərk olunmasını, hər şeydən öncə, sözdüzəldici (leksik), formadüzəldici (leksik-qrammatik) və sözdəyişdirici (qrammatik) şəkilçilərin söz kökündən

sonrakı məntiqi-fenomenal sıralanmasıyla gerçəkləşdirir. Sözügedən dil-danışıq fenomeni bu gün ümumtürk dilinə söykənən Avrasiya mərkəzli ikinci bir dil-kommunikasiya modelləşdirməsinin semantik, struktur və funksional mexanizminin qurulmasında konseptual-koqnitiv dərk etmə əsasını təşkil edə bilər.

Çağdaş dünyanın qavramlar xəritəsi dillə dərk edilərək açıqlanır və sözlərlə ifadə olunaraq üst və alt qavramlarına əsasən kateqoriyalaşdırılır. Maddi və mənəvi mədəniyyətin komponentləri dilin funksional açılımı içərisində və ya indi bir linqvistik fənn olaraq yeni meydana çıxan linqvokulturoloji aspektdə qiymətləndirilir (<http://www.nnre.ru/kulturologija>). İkinci bir dil-danışıq modelləşdirməsi də dil və mədəniyyət əlaqələri kontekstində konseptual, koqnitiv, linqvistik, antropoloji, psixoloji yönətlərlə, kompüter və informasiya texnologiyaları vasitələri ilə müəyyənləşdirilməlidir. Fikrimizcə, belə bir modelləşdirmə indiyə qədər qrammatik quruluşuna görə məntiqi bir dil kimi səciyyələndirilən, ancaq həmin məntiqi sistemi dilçilikdə və türkologiyada konkret fenomenlərlə metalinqvistik olaraq təfərrüatlı bir şəkildə açıqlanmayan ümumtürk dilinə görə qurula bilər.

Bu kontekstdə türk dillərinin və o sıradan Azərbaycan dilinin morfemikasının öyrənilməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Azərbaycan dilinin morfem inventarının müəyyənləşdirilməsi və onun quruluş təsvirinin verilməsi bir tərəfdən *söz, söz forması, əsası və ya gövdəsi* kimi anlayışların yeni linqvistik yönüm və yönətlərlə açıqlanmasını şərtləndirər. Digər tərəfdən isə belə bir araşdırma dilimizin funksional qrammatikasının fonem, morfem, morfonem, qrammem, sintaksem, leksem, frazem, semem, semantem və texstem kimi komponentləriylə paradigmatik və sintaqm, söyləm və diskursemlər kimi sintaqmatik səviyyələriylə sistemli bir şəkildə hazırlanmasına yol açar.

3.2. Söz qavramı və forması

Söz dilin ən əsas struktur-semantik vahidi olub əşyaları və özəlliklərini, hadisələri və əlaqələrini, insan tənəyyülündə

qavramlar dünyasının dərk olunmasıyla yer alan ən müxtəlif xəyali və mücərrəd anlayışları adlandırır. Onun hər bir dilə xas olan konkret **leksik-qrammatik** və ya **fonetik, struktur, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, semantik, üslubi, konseptual və semiotik** əlamətləri vardır. O, hər şeydən öncə, fonetik-fonoloji səviyyədə öyrənilir, çünki konkret bir dil vahidi olaraq məna fərqləndirici səslərin, bəzən də bir səsin, müəyyən ardıcılıq təşkil edən sırasından və ya kompleksindən ibarətdir. Söz, danışqda ən kiçik vurğu və sərhəd siqnalları (knaklaut fasilə və s.) ilə ayrılıb-götürülür.

Linqvistikada vurğuya əsasən ən çox flektiv dillərin fonetik quruluşuna görə seçilən “fonetik söz” kateqoriyası müəyyənləşdirilmişdir. “Fonetik söz” tək bir vurğuyla birləşdirilən və hecalar qrupundan ibarət olan bir fenomendir (<http://ru.Wikipedia.org/W/index>. Vikipedi “Azad ensiklopediya”, 28.10. 2013). Türk dillərində isə Hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusu yoxdur. Bu baxımdan Hind-Avropa dillərindəki fonetik vurğu təlimi əsasında işlənib-hazırlanan “türk dillərində vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür və eyni bir sözdə zəif və qüvvətli vurğular ola bilər” tezisi (Dəmirçizadə 1972: 150-164) çox ciddi mübahisə doğurur. Türk dillərində vurğunun fərqli bir linqvistik özəlliyə malik olduğu barədə daha XIX yüzildə Boduen de Kurtune, XX yüzildə isə A. M. Şerbak vaxtilə öz orijinal mülahizələrini söyləmişdir (Veysəlli 2009: 74-77).

F. Veysəllinin Azərbaycan dilinin materialları üzərində apardığı müşahidələr də belə fikir söyləməyə əsas verir ki, bu dildə hind-Avropa dillərindəki kimi bənzər bir söz vurğusu yoxdur. Sözlərin və formalarının fərqləndirilməsi seqment vahidlər olan fonemlərə deyil, prosodemlərə söykənir. Prosodemlər isə seqment vahidlərin və ya fonem və fonem ardıcılıqlarının üzərinə sərilib onları intonasiya və vurğu baxımından təşkil edən ən kiçik orfofonik hissələrdir (DE 2008:144). Bu fikri sübut etmək üçün konkret örnəklərə müraciət edək:

1. /daz//-/diz/. Bu qarşılaşmanın birinci tərəfi qalın sait, sərt samitlərin qeyri-dodaq tembirində, ikinci tərəfin isə incə sait və yumşaq, qeyri-dodaq kökdə tələffüzü ilə həyata keçirilir. Sözlərin fərqlənməsi məhz bu sinharmonik modelə əsaslanır.

2. /daz///duz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfi yuxarıdakı qarşılaşmanın birinci tərəfinin eynidir. İkinci tərəfdə isə qalın sait və sərt samitlə yanaşı, dodaqların da iştirakı vardır. Bu isə sözügedən durumda prosodik fərqlənməni təmin edir.

3. /duz/ // /düz/. Bu qarşılaşmada birinci tərəfdə gələn söz ikincidəkinin sağ tərəfindəkinin eynidir. İkinci tərəfdə gələn söz isə incə sait və yumşaq samitlərlə yanaşı, həm də dodaqların iştirakını tələb edir. Relevant əlamət kimi yalnız saitin sırası, yəni qalınlığı və incəliyi çıxış edir.

4. /duz/ //diz/. Qarşılaşmanın tərəfləri solda qalın sait və sərt samitlərlə, sağda isə incə sait və yumşaq samitlərin reallaşması ilə fərqlənir. Bundan əlavə birincidə dodaqlar iştirak edir, ikincidə isə bu əlamət yoxdur.

5. /düz/ // /diz/. Qarşılaşmanın hər iki tərəfində saitlər incə, samitlər isə yumşaqdır. Ancaq fərqlənmə birincidə dodaqların iştirakının olması, ikincidə isə olmaması ilə şərtlənir.

6. /daz/ // /düz/. Qarşılaşmanın birinci tərəfini ikinci tərəfindən fərqləndirən əlamətlər saitin qalın və incəliyi və bununla bağlı olaraq samitlərin birincidə sərt, ikincidə isə yumşaq olması, eyni zamanda həm də ikincidə dodaqların iştirakı ilə izah oluna bilər.

Biz bütün hallarda samitlərin, saitlərin qalınlığından və incəliyindən asılı olaraq gerçəkləşən yumşaqlığından və sərtliyindən danışdıq. Ancaq bu, rus dilindəki yumşaqlıq və sərtliklə eyniləşdirilməməlidir. Rus dilindəki yumşaqlıq və sərtlik (твердост /мягкость) həmin dilin fonoloji sistemindən irəli gəlir. Müq et: математь.

Azərbaycan dilində isə yumşaqlıq və sərtlik bu dilin orfofonik normasından doğur. Məsələn, /sözün düzü/ ismi söyləməndə bütün saitlər dodaqlanandır, halbuki bu dilin fonoloji sistemində /s,z,n,d/

samitləri fəal üzvə görə dodaq samitləri deyildir. Ümumiyyətlə, bizim fonoloji şərhlərimiz klassik fonetikanın əsarətinəndən hələ də xilas ola bilmir. Təəssüf ki, bu gün universitetlərimizin auditoriyalarında hələ də fonologiyaya layiqli yer verilmir.

Yuxarıda verilən təhlildən və uyğun örnəklərdən belə bir məntiqi nəticə çıxarılmalıdır ki, Azərbaycan dilinin fonoloji sistemini klassik avrosentrizmindən çıxış edərək adekvat şəkildə təsvir etmək qeyri-mümkündür. Məhz buna görə türkoloji dilçilikdə söz vurğusu əvəzinə sözün prosodik modelinin iki zirvəliliyinə, yəni sait və samitlərin həmahəngliliyinə və ya sinharmonizmə əsaslanan yeni bir konsepsiya və uyğun bir metodik dərs vəsaiti işlənilib hazırlanılmalıdır. Bu konsepsiyanın isə əsas müdəaları indilikdə aşağıdakılardan ibarət ola bilər:

1. Azərbaycan dilində hind-Avropa dillərindəki kimi söz vurğusuna təsadüf edilmir. Çünki Azərbaycan dilində o dillərdəki kimi bir hecanın digərinə nisbətən xüsusi qabardılmasının akustik korrelyatı yoxdur. Misal olaraq aşağıdakı parçanı dinləyək:

/Bağa girdim üzümə
Tikan batdı dizimə,
Əyildim çıxartmağa,
Yar sataşdı gözümə //

Bu şeir parçasının neytral səslənməsində heç bir aksent qabardılması yoxdur. Əlbəttə, süni aktyor ifasında kontrastiv məqsədlə hər bir sözü qabartmaq olar. Sözü fonoloji baxımdan təşkil edən, onun tanınıb fərqlənməsini təmin edən yeganə fonoloji vasitə prosodemdir. Hər bir sözün prosodemi iki zirvədən ibarət olmaqla bazis element olan saitə söykənir, birincisi sözün başlanğıcında, ikincisi isə onun sonunda tamamlanır. Cümlədə ikinci zirvə onun intonasiya konturuna qarışıq. Bu isə o deməkdir ki, Azərbaycan dilində cümlə intonasiyası prosodik modelin ikizirvəliliyinə görə tənzimlənir.

2. Azərbaycan dilində sözlərin fərqlənməsi ayrı-ayrı seqment fonemlərlə deyil, hecanın və ya bütövlükdə sözün sinharmonik təşkili ilə həyata keçirilir. Məsələn, /lal/ sözü /ləl/ sözündən sadəcə /a/ və /ə/ saitləriylə fərqlənmir. Buradakı fərqlilik həm də bütün sözün fonoloji əsasını təşkil edən həmahəngliyə əsaslanır. Müqayisə üçün deyək ki, rus dilində /o/saiti əvvəldə gələn samitin yumşaq və sərtliyindən asılı olmayaraq hər yerdə /_u_/ şəkilli keçidlə, yəni diftonqoid kimi tələffüz olunur. Ruslar /kot/sözünü məhz /_uo_/ kimi tələffüz edirlər. Ancaq onun sondakı samitə, demək olar ki, heç bir təsiri olmur. Azərbaycan dilində isə həm əvvəldə, həm də sonda gələn samit sözün birinci və ya kök saitin tembrində köklənir. /lal/ və /ləl/ kimi. Son dövrlərin tədqiqatlarında bu kimi fonetik hadisələri koartikulyasiya işığında çözməyə meyl müşahidə olunsada, bunları eyni ad altında birləşdirmək olmaz.

Azərbaycan dilində samitlər, peyklər kimi, fonoloji təşkilin bazis elementi olaraq çıxış edən saitlərin ətrafında və ya onların tembrində köklənir. Bu baxımdan türkoloji dilçilikdə söz qavramının adekvat bir açıqlanmasını ortaya qoya biləcək fonetik meyarlar, hər şeydən öncə, ümumtürkçə sözün prosodik modelinin iki zirvəliliyinə və onun fonoloji sisteminə əsasən yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Bundan başqa, sözün türkoloji dilçilikdə istər ənənəvi olaraq göstərilən leksik, morfoloji, sintaktik, semantik və istərsə də yeni olaraq müəyyənləşdirilən konseptual və semiotik əlamətləri “ümumtürkçə müxtəlif söz kökü, əsası və şəkilçilərin ifadə etdiyi funksiya və anlam sahələrinin ünsiyyət əsnasında ardarda düzülüşünə görə” (Seçdirmə bizimdir- M.M.Musayev) müəyyənləşdirilən dil-danışıq modelləşdirilməsi əsasında öyrənilməlidir (Veysəlli 2009).

Söz yazıda qrafikal olaraq seçilir, mətndə isə “mətnlinqvistik səciyyəli leksik yerliklər” (seçdirmə bizimdir- M. M. Musayev) olaraq müəyyən bir yer tutur. Buna bağlı olaraq söz artıq bu gün, klassik dilçilikdə olduğu kimi, sadəcə dildə və nitqdə deyil, həm də mətndə və söyləmədə öyrənilir (JİC 1990: 465). Müxtəlif lüğətlərdə lesikoqrafik olaraq verilən, eyni zamanda transkripsiya və

transliterasiya üsullarıyla da ifadə edilə bilən söz həmin dili bilən və ya öyrənən insanların hafizəsində aktiv və passiv işlənilmə şəkilləriylə xatırlanır. Bu isə sözün bir dil vahidi olaraq həm kommunikativ, həm də koqnitiv-konseptual xarakter daşdığını göstərir.

Söz nitqdə və ya danışıda, müxtəlif modal münasibətlər ifadə edən qrammatik formalar (eyni zamanda sıfır forma) kəsb edir. Həmin qrammatik formalar müxtəlif fərqli anlayışlar arasında əlaqə yaradır. Danışanın dinləyəne, verilən bilginin məzmununa, danışığa və danışq ortamına və subyektin obyektə münasibətini bildirəndə isə biz sözü modal şəkillər və ya vasitələr olaraq səciyyələndiririk (Татарская грамматика 1993: 142). Həmin şəkillər konkret olaraq müxtəlif anlayışları ifadə edən sözlər arsındakı müəyyən əlaqə vasitələrinin yerində işləndiyindən ənənəvi dilçilikdə sözdəyişdirici formalar kimi göstərilir. Ancaq çağdaş türkoloji dilçilikdə artıq şəkilçi morfemlər sadəcə sözdüzəldici (leksik) və sözdəyişdirici (qrammatik) morfoloji əlamətlər kimi təsrifləndirilmir. Onların böyük bir qismi həm də ifadə etdikləri yan və ya ikinci bir leksik-sintaktik anlam və qrammatik mənalılarıyla formadüzəldici (leksik-qrammatik) şəkilçilər səviyyəsində də öyrənilir (Musayev 2012: 76). Zaman-zaman indiyə qədər məlum olan kəlmələrdən müəyyən bir danışq əsnasında informasiyavericiliyin və ya canlı dil ortamının interaktiv tələbatına görə sözdüzəldici vasitələrlə yeni sözlər düzəldilir. Bütün bunlar isə sözün bir danışq detalı olaraq həm sözdüzəldici və sözdəyişdirici, həm də formadüzəldici elementlərlə genişləndiyini və dilin işlənilmə sistemində paradiqmatik və sintaqmatik parametrləriylə həm uzununa, həm də eninə böyüdüyünü göstərir. Buna görə də dilin canlı bir orqanizim olduğu deyilir. Beləliklə, məhz belə bir kontekstdə sözün tərkibi haqqında danışmaq və onun quruluşunu ayrıca olaraq öyrənmək zərurəti yaranmışdır. Bunun nəticəsində bu gün dilçilik elmində “Morfemika” olaraq adlandırılan yeni bir linqvistik istiqamət və ona uyğun olaraq da

qrammatikanın ayıca şöbəsi ortaya çıxmışdır (Татарская грамматика 1993: 142).

Dilçilik elmində sözün, hər şeydən öncə, leksik və qrammatik mənaları bir-birindən fərqləndirilir. Müəyyən dil vasitələriylə ifadə edilən qrammatik mənalara birlikdəliyi sözün qrammatik formasını təşkil edir. Sözdə, ifadə planına görə dilin semantik sahələriylə bağlı olaraq *leksem*, məzmun planına görə isə daha çox insanın dərk etmə, şüur və təfəkkür sistemində komponentlərin ən kiçik məna tərəfləriylə müəyyənləşən *semantem* seçilir. Müəyyən bir qrammatik formada və ya formalarda isə, yuxarıda da göstərildiyi kimi, *sözün şəkli* və ya *formas* meydana çıxır. Leksik-semantik məzmun və qrammatik forma sözün *struktur* bütövlüyünün və bölünməzliyinin əsasını təşkil edir. Morfoloji əlamət və ya meyar sözü bütövlükdə formalaşdırır, sintaktik meyar onu potensial bir minimum səviyyəsində cümlə modeli olaraq müəyyənləşdirməyə əsas verir.

Hər bir sözün semantik baxımdan müəyyən anlayışı ifadə etmək özəlliyi vardır. Çünki o, minimal səciyyəli mənalı bir vahiddir. Onda anlamların məcaziliyi və ya idiomatikliyi hadisəsi də mövcuddur. Ayrılıqda ortaya çıxan belə bir anlam müxtəlifliyi və ya sıralanması, bütövlükdə dilin lüğət tərkibində və nitqin işlənməsi kontekstində yer tutan leksik bütünün və ya onu təşkil edən komponentlərin mənasıyla heç bir semantik paralellik təşkil etmir. Sözün müxtəlif leksikoqrafik-qrammatik şəkilləri eyni leksik mənalarda özünü göstərir və bunun nəticəsində sinonimlik hadisəsi meydana çıxır. Eyni sözlər müxtəlif yaxın və bir-birinə bağlı, eyni zamanda uzaq leksik mənalarda işlənilir, bu isə çoxmənalılıq və omonimlik hadisələrini ortaya çıxardır. Bütövlükdə sözlərin bənzərliyi və ya eyniliyi dil-nitq və mətn-diskurs paralellərində təsbit olunur, onların etimologiyaları isə dilin tarixi inkişafı prosesində müəyyənləşdirilir. Bütün bunlar və özəlliklə də sözün mənası və onun quruluşu dilçilikdə indiyə qədər daha çox morfoloji, morfonoloji, leksik, leksikoqrafik, semantik və frazeoloji-üslubi baxımlardan sinxronik və diaxronik olaraq öyrənilmişdir (ЛЭС

1990:464-467). Bununla bərabər, sözün leksik semantikasi və quruluşuyla bağlı olaraq məşhur Amerikan filosofu Ç. Y. Morrisin digər göstərilən ənənəvi şərhlərdən fərqlənən fikri də diqqəti çəkir. Ç. Y. Morrisin fikrinə görə, sözün mənası **sintaktik, semantik və praqmatik** terminləriylə adlandırılan üç əsas komponentdən təşkil olunur. Bu komponentlərin hər birinin özünə məxsus özəlliyi vardır. Ancaq bunların arasında qırılmaz əlaqələrin mövcud olduğu da danılmaz bir həqiqətdir. Sözün mənası nitq axınında başqa dil vahidləriylə qarşılıqlı münasibətə bilavasitə **bir sintaktik komponent** kimi girir. Bu da onu ayrıca bir linqvistik fenomen olaraq qiymətləndirməyə imkan verir. Söz dildə bir **semantik komponent** olaraq onunla ifadə olunan əşyaya və ya denotata münasibətdə müəyyənləşir. O, burada hər hansı bir əşyanın əksi, dildə hadisə və ya anlayış, tutuşdurulmuş və ya müqayisə olunmuş dil korrelyatı kimi təqdim olunur. **Praqmatik bir komponent kimi söz** digər komponentlərdən fərqli olaraq özünün bütün aspektlərinin ümumiliyi kontekstində seçilir. Sözügedən ümumilik, sözün bu və ya digər danışıq ortamında praktik şəkildə işlənməsi məsələləriylə sıx bir şəkildə bağlıdır. Praqmatik komponent sözün fizioloji açıqlanmasının obyektı yerində bir metasiqnal olaraq özünü göstərir.

Məlum olduğu kimi, bu gün istər dil, istərsə də dünyamızda yer tutan digər bütün anlamlı işarələr və ya semiosizlər⁴ semiotika

⁴ *Semiozis* (yunan. *sema* 'işarə') işarə prosesi deməkdir və işarələrin yaratma, qurma, hərəkət və açıqlama özəlliklərini ehtiva edir. Sözügedən yaratma, qurma və hərəkətlərin baş verməsi prosesində isə işarənin işarələnməli işarələyən arasındakı uyğunluğu qurulmuş olur. Bu termin müvafiq semiotik ədəbiyyatda tez-tez kommunikasiya anlayışının və ya sözünün sinonimi kimi də işlədilir. *Semiosfera* (yunan. *sema* 'işarə', *sphaira* 'şar') isə işarələrin global sahəsi və əhatə dairəsi, məkan və zamanda mövcud olan işarələri və dil əlaqələrinin bütününü ehtiva edən semiotik məkandır. Semiosfera anlayışını semiotik kulturologiyada ilk dəfə olaraq Y. M. Lotman işlətməmiş və elmi ədəbiyyata bir termin olaraq o gətirmişdir. Semiosfera öz obyektinə və mahiyyətinə görə mədəniyyət kimidir. O, hər şeydən öncə, verici (adresant) və alıcının (adresat) əvvəlki kulturoloji təcrübəsindən və eyni zamanda informasiya kanalından asılı

elmində qarşılıqlı və bir-biriylə müqayisəli olaraq öyrənilir. Bu baxımdan bir semioloji işarə olaraq sözün mənasını təşkil edən komponentlərin semiotik izahıyla semiosferada mövcud olan digər bütün hərəkətli işarələrin öyrənilməsi istiqamətlərinin açıqlanması⁵ arasında bir paralellik mövcuddur.

Qeyd olunmalıdır ki, sözün yeri istər semioloji xarakterli dil, istərsə də semiosferanı təşkil edən digər bütün hərəkətli semiotik işarələr arasında bir birləşdirici amil olaraq seçilir. Çünki dünyanın qavramlar xəritəsi sözlə çəkilir, onun izoqlasları konkret sözlərlə ifadə olunur. İnsanlar qavramları sözlə dərk edir və onlar haqqındakı bilgiləri şüura sözlə ötürür. Nəhayət müxtəlif bilgilərin hafizədə yığılması, qruplanması, onların zehndə işlənilərək biliyə çevrilməsi və bunun nəticəsində təfəkkürün təşəkkülü sözlərlə formalaşır. **Bu gün elmşünaslıqda artıq sözün sadəcə mənasının deyil, anlamının da olduğu göstərilir, daha doğrusu, anlam və leksik məna sahələri bir-birindən fərqləndirilir. Anlam kimi sözü təşkil edən semantik aspekt başa düşülür.** Həmin semantik aspekt isə dilin bütün daşıyıcıları üçün obyektiv və dəyişməyən bir şey deyildir. Onun gerçəkləşməsi, hər şeydən əvvəl, konkret bir danışanın və dinləyənin və ya ünsiyyətdə olan bir qrupun fəaliyyətinin bu və ya digər motivləriylə şərtlənir. Bununla bərabər, sözün anlamını təşkil edən anlayışla onun ayrıca bir aspekti kimi özünü göstərən emosional-effektiv rəngarənglik də bu gün dilçilikdə bir-biriylə əlaqələndirilə bilər.

İndi elmşünaslıqda sözün mənası və anlamı işarə və məzmun anlayışlarıyla eyni bir linqvistik-konseptual kontekstdə

olan zəruri dil kommunikasiyalarının zəminini təşkil edir. Semiosferanın bütün elementləri münasibət formullarının bir-biri ilə davamlı olaraq transformasiya olunduğu dinamik bir durumda yerləşir (Стариченок 2008: 539-540).

⁵ Semiotikada bütün sistemli, ardıcıl, anlamlı və mənalı işarələr ünsiyyət və dünyanın qavramlar xəritəsinin dərk olunması əsasında gerçəkləşən hərəkətlənmələriylə işıqlandırılır. Həmin işarələr XIX yüzilin sonlarından etibarən konkret olaraq *sintaktik*, *semantik* və *praqmatik* istiqamətlərdə öyrənilir (Erkman-Akerson 2005: 93-116).

müəyyənləşdirilir. Bu, sözün anlam aspektinin və onun məna sahələrinin müqayisəli olaraq aparılan semiotik-konseptual təhlilini daha da sürətləndirir. Sözügedən təhlilin aparılmasında öncə dil, indiyə linqviqstik fəlsəfə məktəblərində görülən işlər önəmli elmi mənbələr kimi çox mühüm rol oynayır. Bu baxımdan Ferdinand de Sössürün (1967) və Y. S. Maslovun (1967) semiotika elmi əsasında işarə (yun. *sēmeion*), işarəyələn (*signifiant*, lat. *significatum*) və işarətlənən (*signific*) haqqında söylədikləri klassik linqvistik dəyərləndirmələr olaraq seçilir. *Günümüzdə isə alman riyaziyyatçısı və filosofu G. Freqenin (2008) işarənin funksiyası, anlamı, mənası və məzmununa dair çox qiymətli fikirlər irəli sürdüyü və bununla da müasir linqvistik fəlsəfənin əsasını qoyduğu vurğulanır.* Onun nəzəriyyəsində işarənin, söz də bir işarədir, anlamın və sözügedən anlamda təmsil olunanın və ya əşya və hadisənin növünün, əşyanın və hadisənin mənasından (ingilis. *meaning*, rus. *значение*) fərqləndiyi təsbit olunur. **Anlam insan beynində əvvəlki təcrübələrdən yaranaraq hafizədə saxlanılan bir ‘iz’ olaraq tərif edilir.** Bu baxımdan əşya və hadisəni meydana gətirən fenomen *anlam* (alman. *sinn*, ingiliz. *sense*, rus. *смысл*) terminiylə adlandırılır, onun özəllikləri söz və cümlə örnəklərində məntiqi və riyazi metodlarla açıqlanır (Veysəlli 2012: 147-161). Buradan da sözün nə qədər qiymətli bir fenomen olduğu bir daha ortaya çıxır. Əslində insanlar cümlələrlə ünsiyyət saxlasa da, ancaq onlar dili sözlərlə xatırlayır və bilirlər. Söz haqqında dünyanın məşhur yazıçıları, şairləri və mütəfəkkirlərindən Demokrit, N. Gəncəvi, İ. Nəsimi, S. Ə. Şirvani, M. Ə. Sabir, F.M. Dostoyevski, Lev Tolstoy, V. Şekspr, Əlişir Nəvai və Məhəmməd Füzuli çox qiymətli fikirlər söyləmişdir. Məhəmməd Füzulinin “Söz” qəzəlində sözün həm ifadə və məna, həm də anlam və məzmun özəllikləri göstərilənlərin “asimetrik ikilik” (Seçdirmə bizimdir – M.M.Musayev) kontekstində təhtəlüşür kodlarıyla aşağıdakı şəkildə ifadə edilmişdir

Xəlfə ağzın sirrini hər dəm qılır izhar söz,
Bu nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.

Artıran söz qədrini sidqilə qədrin artırır,
 Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
 Ver sözə ehya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
 Edə hər saət səni ol uyqudan bidar söz.
 Bir nigari-ənbərinxətdir könüllər almağa,
 Göstərər hər dəm niqabi-qeybdən rüxsar söz.
 Xazini-gəncineyi-əsrardır, hər dəm çəkər
 Rişteyi-izharə min-min gövhəri-əsrar söz.
 Olmayan qəvvəsi-bəhri-mə'rifət arif degil
 Kim, sədəf tərkibi-təndir, lö'löi-şəhvar-söz.
 Gər çox istərsən, Füzuli, izzətin, az et sözü
 Kim, çox olmaqdan qılıbdır çox əzizi xar söz.

Sözügədən şeir konseptual-semiotik baxımdan təhlil edildikdə onda, hər şeydən öncə, “söz, xəlf və sirr” qavramlarının⁶ uyğun özəl mətn qurucu işarətlərlə⁷ açıqlandığı müşahidə edilir.

⁶ Dünyanın dil xəritəsində *kainat, xalq, millət, kosmos, yol, din, dil, inanc, saxlanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, mentalitet, düşmənlik, dostluq, söz, mərhəmət və s.* kimi ümumi mədəniyyət əsaslı qavramlar yer alır. Bu qavramların ehtiva etdiyi alt mərhələlər, kateqoriyalar və hər cür fenomenlər koqnitiv dilçilikdə, hər şeydən öncə, insana xas özəlliklərə bağlı olaraq müəyyənləşdirilir. Onlar *məzəmmət etmək, izhar etmək, acımaq/yazığı gəlmək, az danışmaq, təəssüf, niyyət, arzu/istək, səbəb/məqsəd, qiymətləndirmək, sevgi, nifrət, sevinc* kimi semantik aspektləri ehtiva edən motivlərlə açıqlanır. Sözügədən kontekstdə *sevgi-acıma, sevgi-nifrət* və *az danışmaq-çox danışmaq* kimi *linqvistik qavramlar* konkret diskursiv variantlarıyla diqqəti çəkir və dilçilikdə koqnitiv səciyyəli dərk etmə yönələriylə dərinədən öyrənilir (Doğan 2000; Ханина 2004). Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual faktorlarla ifadə edilən anlayışlar linqvistik qavramlar olaraq tərif edilir.

⁷ Dilçilikdə artıq sadəcə dil işarələri, işarələr sistemi, onların söyləmədəki və diskursdakı təkrarının mətnin əsas adekvat əlamətləri olaraq öyrənilməsi işi qənaətbəxş sayılır. Bədii mətnin klassik filoloji ənənəyə uyğun olaraq “zaman, məkan, obrazlar, süjet xətti, fabula, bədii təsvir vasitələri” və s. görə təhlili də indi artıq yetərli deyildir. Buna görə hər hansı bir bədii mətn indi çağdaş filologiya elmində həm dil, həm də semiotik mahiyyətli özəl mətn qurucu işarələrin vəhdətində qavramlardan hərəkətlə tədqiqata cəlb olunur. Çünki bədii mətni ayrıca bir fenomenal təşəkkül olaraq təşkil edən və müəyyən konseptual və

Həmin qavramları ifadə edən sözlər şerin birinci bəndində işlənir. Onlar linqvistik baxımdan kataforik vasitələr olaraq da səciyyələndirilə bilər, çünki şerin sonrakı bəndlərində açıqlanan fikirlərə işarə edir.

“Söz” qəzəlində sözügedən qavramların açıqlanmasına yönəlik ayrıca olaraq özəl mətn qurucu işarələr işlənir. Mətnə onları ifadə edən sözlər aşağıdakılardan ibarətdir: *izhar, qədr, miqdar, ehya, xabi-əcəl, uyqu, nigari-ənbərinxət, könül, niqabi-qeyb, rüxsar, xazini-gəncineyi-əsrar, qəvvəsi-bəhri-mə’rifət, arif, az və çox etmək/danışmaq*. Bu sözlərlə ifadə edilən özəl mətn qurucu işarələr hərəkətli olub ehtiva etdikləri şeylərlə sözügedən qavramların özəlliklərini və ya alt qavramlarını və kateqoriyalarını açıqlayır. Məsələn, “izhar et-, sözü az və ya çox et-//danışmaq” feilləriylə ifadə olunan özəl mətn qurucu işarələr söz qavramının fəaliyyət və hərəkətlə bağlı olan kommunikativ-linqvistik özəlliyini göstərir. “Ehya, rüxsar, nigari-ənbərinxət, niqabi-qeyb, xazini-gəncineyi-əsrar” isimləri və izafət tərkibləri isə sözügedən qavramın emosional-effektiv yönünü açıqlayır. Beləliklə, artıq çağdaş filologiya elmində söz anlayışı sadəcə ənənəvi linqvistik və ya ədəbiyyatşünaslıq metodlarıyla öyrənilmişdir. Belə ki, sözün həm leksik-qrammatik, fonetik, morfoloji, sintaktik, struktur, frazeoloji, semantik və üslubi, həm də konseptual və semiotik özəllikləri bir yerdə işıqlandırılır.

kateqorial əlamətləri ilə seçilən ayrıca bir “özünəməxsus işarələr sistemi” (seçdirmə bizimdir- M.M.) və ya vahidlər də vardır. Onlar, semiosferada yer alan müxtəlif fenomenləri, gedişatları, hadisələri, rəmzləri, ikonları, simvolları və s. göstərir, ədəbi və bədii-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir (Словарь литературоведческих терминов 2011). Bu isə o deməkdir ki, bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemələrdən, frazemlərdən, söz birləşmələrindən, cümlələrdən və mürəkkəb sintaktik bütövlərdən ibarət deyildir. Və ya ədəbi-bədii mətn bütün bunların birləşməsindən ibarət olan bir “söz yığını və ya monoton cümlələr birləşməsi” olaraq da öyrənilə bilməz (Musayev 2012: 286-287).

Yuxarıda gətirilən şeir mətnində istər qavramları, istər özəl mətn qurucu işarələri, istərsə də sıradan digər anlayışları ifadə edən kəlmələr müxtəlif qrammatik şəkillərdə işlənir. Bu şəkillər və ya söz formaları cümlədə ifadə olunan anlayışları bir-birinə bağlayır. Həmin söz formaları dolğun anda simmetrik və asimmetrik səciyyəli ikili struktur-semantik kontekstdə gerçəkləşən bir söz dizimiylə şairin düşüncələrinin dərinədəki məzmun planının kommunikativ-diskursiv olaraq açıqlanmasına yol açır. Söz forması sadəcə bu mətndə deyil, digər mətnlərdə və ümumiyyətlə dildə və danışıda ünsiyyətin gerçəkləşməsində çox mühüm bir rol oynayır. Türk dillərində və onlardan biri olan Azərbaycan dilində isə sözün formasının, yuxarıda da göstərildiyi kimi, özünə məxsus bir sintaqmatik sıralanma mahiyyəti və ritmik harmoniyası vardır. Sözügedən sintaqmatik mahiyyət türkojoloji dilçilikdə yuxarıda dil modelləşdirilməsinə bağlı göstərilən aqilitünativ özəlliklərə və ən çox da əsas və asılı morfemlərin danışığ əsnasında morflar olaraq müəyyənləşən postpozisiyalı sıralanmasına əsasən öyrənilməlidir.

Sözün *prefiks*, *suffiks*, *infiks* və *bütövlükdə affiks* kimi digər morfoloji əlamətlərlə gerçəkləşən qrammatik mənalarının müxtəlifliyi ənənəvi dilçilikdə onun şəkli və ya forması olaraq müəyyənləşdirilmişdir (Стариченок 3008: 139). Forma sözün mütəmadi olaraq dəyişən şəkli deməkdir. Bu şəkil leksik mənasına görə bənzər, qrammatik mənasına görə isə fərqli səviyyələrdə olur və ənənəvi dilçilikdə indiyə qədər əsas etibarilə iki istiqamətdə öyrənilmişdir. Birincisi, sözügedən fenomen paradigmatik dil özəlliklərinə və ya hər hansı bir söz formasının sadə və mürəkkəb quruluşlu morfematik tərkibinə əsasən işıqlandırılır. İkincisi isə söz şəkli nitq axınında sintaqmatik üzvlənməyə əsasən müəyyənləşən mənalı bir nitq parçası və ya müstəqil bir söyləmə və söyləmənin içərisində yer alan bir söz forması olaraq araşdırılır. Sözün bütün formaları, məsələn ismin hal, kəmiyyət və mənsubiyyət kateqoriyaları və onlara görə müəyyənləşən qrammatik mənaları onun paradigmatasını təşkil edir. Felin paradigmatası növ, zaman, şəkil, inkarlıq, şəxs və s. kateqoriylara görə müəyyənləşən qrammatik

mənalardan ibarətdir. Sintaqmatik üzvlənməyə görə isə söz forması nitq axınında ya müstəqil bir söyləm, ya da bir söyləmin içərisində mənali bir nitq parçası olaraq işlənir. Məsələn, “Onlar qonşu kəndə tərəf getdilər” cümləsində “onlar” və “getdilər” söz formaları müstəqil, “qonşu” və “kəndə tərəf” söz formaları isə tək bir söyləmin içərisində yer alır (Татарская грамматика 1993:143).

3.3. Morfem anlayışı və termini haqqında

“**Morfem**” sözü yunan dilindən alınmış bir kəlmə olub, lüğəvi mənası “*morphé*” ‘forma, şəkil’ deməkdir. Morfem fonem və leksemlə bərabər dilin emik fenomenləri sırasında yer alır. Sözügedən semioloji işarə müəyyən bir leksik qavrayışı və ya qrammatik mənanı ifadə edir (ЛЭС 1990: 312). O, fonemdən fərqli olaraq ikitərəfli işarədir və ondan sonra gələn ikinci ən kiçik müstəqil dil vahididir. Morfemin həm ifadə edəni, yəni fonetik tərəfi, həm də ifadə olunanı, yəni məzmun tərəfi vardır (DE 2006: 444). Ənənəvi dilçilikdə morfem anlayışından çox da geniş istifadə olunmurdu və nitq hissələri haqqındakı elm morfolojiya adlandırılırdı. Halbuki morfem anlayışı morfolojiya qavramı ilə paralel olaraq ortaya çıxmışdır. Morfem anlayışını dilçiliyə polyak əsilli linqvist İ. A. Boduen de Kurtene gətirmiş və sözügedən anlayışdan termin kimi ilk dəfə “Slavyan dillərinin müqayisəli qrammatikasının bəzi bölmələri” adlı əsərində istifadə etmişdir. O, dilin antropofonik və fonetik-morfoloji üzvlənmələrini bir-birindən fərqləndirmiş və onlarla əlaqədar olaraq yazmışdır ki, birinci üzvlənmədə dil antropofonik sözlərə, bunlar da öz növbəsində antropofonik hecalara, hecalar isə səslərə bölünür. Fonetik-morfoloji (semasioloji və sintaktik) üzvlənmədə danışmaq aktı cümlələrə və ya mənali söyləmlərə, cümlələr mənali sözlərə, sözlər isə morfoloji hecalara və ya **morfemlərə** bölünür (Куртене 1963:121). İ. O. Boduen de Kurtene iri həcmli əsərlərindən birində morfemə belə bir tərif vermişdir: “...anlaşılan sözlər istər cümlə üzvləri olsunlar, istərsə də cümlədən qəti asılı olmasınlar, onlar bir tərəfdən deyilənin və eşidilənin arasıkəsilməz ardıcılığıdır, digər

tərəfdən isə morfoloji və semasioloji cəhətdən bölünməz vahidlərdən ibarətdir ki, onları biz **morfemlər** adlandırırıq” (Куртеш 1963:249).

Morfem çoxsaxəli və çoxtərəfli bir dil vahididir. Bu səbəbdəndir ki, dilçilikdə ona yanaşma çox müxtəlif olmuşdur. Belə ki, morfem cümlə və sözlə birlikdə **semem** adlandırılmış və “morfem özündən daha kiçik hissələrə bölünməyən morfoloji vahidir” tərifindəki “morfoloji” termini düzgün hesab edilməmişdir. Biz bütün bunları sərf nəzər edərək morfem anlayışını çağdaş dilçiliyin çox ünlü nümayəndələrindən biri Y. S. Maslovun (1908-1977) tərifinə əsasən qəbul edirik. O, morfemə belə bir tərif vermişdir: “Morfem dilin minimal və elementar ikitərəfli vahididir: morfemdə (a) müəyyən **eksponent** bu və ya digər mənaya bağlıdır, onun daşıyıcısıdır və (b) o özü kimi xüsusiyyətləri olan daha sadə hissələrə bölünür”(Маслов 2005:131). Eksponent dilin ifadə planı deməkdir. Biz irəlidə Azərbaycan dilindəki morfemləri öyrənirək morfem anlayışını sözügedən anlamda, ancaq türk dillərinin aqquilitinatif quruluşuna uyğun olaraq işlədəcəyik. Məsələn, flektiv dillərdə və rus dilində hecalar da morfem olaraq işlənir, türk dillərində isə bu, mümkün deyildir.

3.4. Azərbaycan dili morfemlərinin morfematik təsnifi

Morfemikada sözün ümumi quruluşu, onun ayrı-ayrı tərkib hissələri öyrənilir və dilin morfem inventarı müəyyənləşdirilir. Söz, yuxarıda da göstəriləyi kimi, kök-morfem, söz gövdəsi və ya əsası və söz şəkli olaraq leksik-qrammatik, fonetik, morfoloji, sintaktik, frazeoloji, semantik, üslubi, konseptual və semiotik özəllikləriylə işqləndirilir. Sözün qrammatik şəkilçilər olmadan işlənən hissəsi onun əsasını təşkil edir. Qrammatik şəkilçilərlə işlənən, cümlədə və mətndə müxtəlif anlayışlar arasında əlaqə yaradan sözün bütünü onun forması kimi tərif edilir. Morfem isə ifadə və məna tərəflərinə malik, fonem, sentaksem, leksem və frazem kimi emik bir dil vahididir. Morf morfemin normal danışmaq atkında işlənilməsi və ya

onun nitqdəki morfoloji təmsilidir. Allomorf isə morfun müəyyən məqam və mövqedə işlənən variantıdır.

Beləliklə, Azərbaycan dilində morfemlər leksik, qrammatik və funksional baxımdan iki qismə bölünür:

1. Kök morfemlər;
2. Şəkilçi və ya birləşdirici morfemlər.

Birincilərə leksik morfemlər daxildir. İkincilərə isə əsas etibarilə şəkilçilər daxil edilir. Təbii ki, belə bir təsnifləndirmə şərti olaraq qəbul edilməkdədir. Belə ki, birləşdirici və ya asılı morfemlər yalnız şəkilçilərdən ibarət deyildir. Yəni, köməkçi nitq hissələri, özəlliklə də ədatlar bütövlükdə köməkçi və ya asılı morfemlər olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Şəkilçi morfemlər leksik-qrammatik funksiyalarına görə üç hissəyə bölünür:

–Sözdüzəldici və ya leksik şəkilçilər: isimdən isim, feildən isim, isimdən feil və s. düzəldən şəkilçilər;

–Sözdəyişdirici və ya qrammatik şəkilçilər: isimlərdə hal, feillərdə zaman, şəkil, şəxs və s. şəkilçiləri;

–Formadüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilər: felin növ, feli sifət, feli bağlama və s. qrammatik kateqoriyalarını formalaşdıran şəkilçilər.

Sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilər kəlmə köklərinə və gövdələrinə artırılaraq sözün şəklini və ya formasını əmələ gətirir. Hər hansı bir qrammatik formada müəyyənləşdirilən sözlər isə cümlənin konkret bir üzvü kimi meydana çıxır. İsimlərdə “cəm və hal”, feillərdə isə “şəxs, zaman və şəkil” formaları qrammatik kateqoriyalar olaraq müəyyənləşdirilir. Sözün leksik-qrammatik şəkillənməsində isə gövdənin şəkli və mənası qrammatik planda dəyişir. Və ortaya çıxan yeni gövdə sadəcə leksik deyil, həm də qrammatik bir mənanı ifadə edir.

Beləliklə, qrammatik gövdə və ya şəkil quruluşuna aşağıdakı kateqoriyalar mübahisəsiz olaraq daxil edilə bilər:

- İsimlərdə: mənsubiyyət kateqoriyası;

–Sifətlərdə: müqayisə və kiçiltmə dərəcələri kateqoriyaları (alman dilində: komparativ, Osmanlı türkcəsində: derece-itfal);

– Feillərdə: felin növ, məsdər, feli-sifət və feli bağlama kateqoriyaları. Sözdüzəltmə prosesində isə şəkilçilər kökə, əsasa və ya gövdəyə artırılaraq yeni sözlər düzəldir.

Dilçilikdə, məlum olduğu kimi, qrammatik morfemlər ənənəvi şəkildə sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər olaraq təsnifləndirilməkdədir. İndiyə qədər həm orta, həm də ali məktəb praktikasında sözügedən mövzu sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilər başlıqları altında öyrənilməkdədir. Ancaq türkoloji dilçilikdə XX yüzilin son qərinasından etibarən türk dillərində şəkilçilərin yuxarıda göstərilən üç qrupa bölünərək öyrənilməsi də bir həqiqətdir. Sözügedən araşdırmalarda türk dillərində formadüzəldici və ya leksik-qrammatik şəkilçilərin söz kökünə və ya əsasına qrammatik məna ilə bərabər, həm də bir leksik-semantik səciyyəli “yan anlam” gətirdiyini vurğulamaqdadırlar (Dəmirçan 2003; Musaoğlu 2002: 230-258; 2008 a; 2008 b).

Ədəbiyyat

- Demircan Ö. 2003, Türkçede çatı, İstanbul
Dəmirçizadə Ə. 1972, Müasir Azərbaycan dili, (Fonetika, orfoepiya, orqorafiya) Bakı, “Maarif”, 308 s.
Dilçilik Ensiklopediyası, I cild, 513 s., II cild, 526 s., Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 2006-2008
Doğan G. 2000, İltifat Olgusuna Bilişsel Bir Yaklaşım. – Dilbilim Araşdırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s.49-63.
Erkman-Akerson F. 2005, Göstergibilime Giriş, Çemberlitaş-İstanbul, 262 s.
F. de Saussure 1967, Grundlagen der allgemeinen Sprachwissenschaft, Berlin
Ханина О.В. 2004, Желание: когнитивно-функциональный портрет. – Вопросы языкознания, №4, s.122-155

- Куртене Бодуен де И.Е. 1963, Избранные труды по общему языкознанию, М., I cild, II cild.
- ЛЭС: 1990, Лингвистический энциклопедический словарь, Москва, «Советская Энциклопедия», 683 с.
- Маслов Ю.С. 1975, Введение в языкознание. М.: Высш. Шк.
- Маслов Ю.С. 2005, Введение в языкознание. М.: Высш. Шк.
- Musaoglu M. 2002, Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Musaoglu M. 2008 a, Türkçede Çatı. – Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Akçağ Yayınları, Ankara, s.207-234
- Musaoglu M. 2008 b, Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi. Türkologiya, №.1-2, s.23-54
- Musayev M.M. 2012, Türkoloji dilçilik, Bakı Slavyan Universiteti, Dərslik. Bakı, 453 s.
- Словарь литературоведческих терминов.
<http://slovar.lib.ru/dictionary/text-10.01.2011>
- Стариченок В.Д. 2008, Большой лингвистический словарь. Ростов-на Дону, Феникс, 811 с.
- Татарская грамматика 1993, Т 1, Казань, Татар. Книжное Изд-во, 552 с.
- Veysəlli F.Y. 2008, STUDIA PHİLOLOGİCA II, Dərs vəsaiti, Morfemika, Sintaqmatika, Bakı, Mütərcim, 307 s.
- Veysəlli F.Y. 2010, STUDIA PHİLOLOGİCA IV, Semiotika, Bakı, Mütərcim.
- Вейселли Ф.Я. 2009, О просодике предложения. Seçilmiş əsərlər. s.74-77
- Veysəlli F.Y. 2012, İşarə, anlam, məna və məzmun anlayışları haqqında. – Dil Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi, Sayı II.

IV Fəsil

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ YARADICILIĞI VƏ YA YENİ TIPLI DİL-DANIŞIQ ALIŞQANLIQLARI

Bu gün Azərbaycan dilində bütövlükdə söz yaradıcılığı, ayrılıqda isə sözgedən dildə yeni qəlib-ifadələrin, metaforaların, üslubi-sintaktik normaların, variantların və s. yaranması, istər diskursiv məkan-zaman, istərsə də interaktiv işlənmə və informasiyavericilik baxımlarından yeni bir dərkətmə mahiyyəti qazanmaqdadır. Buna görə artıq ana dilimizin öyrənilməsi və öyrədilməsi sadəcə klassik ədəbi dil kanonlarıyla deyil, həm də günümüzün e-dil gerçəklikləri, qlobal dil siyasəti, ortağ, milli və ana dillərinin birinci, ikinci, üçüncü və s. dil kimi işlənmə imkanlarıyla bağlı olaraq aparılmalıdır.

4.1. Ədəbi dilin dil-danışıq normalarında yeni inkişaf meyilləri

İndiyə qədər “ədəbi dillər olaraq müəyyənləşdirilən (Seçdirmə bizimidir – M.M.Musayev)”ayrı-ayrı türk dillərinin leksikonuna, danışıq sintaksisinə, diskurs və mətn səviyyələrinə bu gün yaxın və ən yaxın qohum dillərin, qohum olmayan xarici dillərin və ümumiyyətlə inkişaf edən və dəyişən sosiolinqviistik faktorların ciddi təsiri müşahidə olunur. Həmin təsir sözügedən dillərdə müxtəlif leksik və qrammatik yeniliklər, bəzən də qələti-məşhur səciyyəli gəlişmələr olaraq da özünü göstərir. Əslində çağdaş türk dillərində özünü göstərən həmin gəlişmə və dəyişmələr, hər şeydən öncə, müxtəlif sosiolinqviistik və ekstralinqviistik təsirlərin nəticəsində gerçəkləşən yeni dil-danışıq normaları və normalaşmalarından başqa bir şey deyildir. Bu normaların gerçəkləşməsi danışıq alışqanlığı və ya vərdişi, ayrıca olaraq da dil-nitq yenilənməsi nəticəsində getdikcə normalaşan dil-nitq

variantlarının işlənmə sıxlıqları ilə müşahidə olunur. Sözügedən sıxlıqlar, hər şeydən öncə, dəyişməz və ya uzun müddətli dövənlərdə dəyişən dil normalarının variantları kimi də işlənilir. Bunlar dildəki ierarxik, sistematik və ardıcıl inkişafı təmin edən *fonem, morfem, sintaksem, leksem, frazem və tekstem* kimi dil; *sintaqm, söyləm və diskurs* olaraq da nitq vahidlərinin statistik, struktur-semantik və konseptual-koqnitiv təsvirinə əsasən öyrənilir. Dil variantlarının funksional işlənmə sahələrinin və ya məzmun və ifadə özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi işi isə “diskurs-mətn yaradıcılığına, bu yaradıcılığın və ya prosesin” (Seçdirmə-M.M.) gerçəkləşdiyi gündəlik danışılan dilə və kütləvi informasiya vasitələrinə və variantların konseptual-koqnitiv olaraq dərk olunmasına və sosiolinqviistik ortamına əsasən aparılmalıdır. Yeni sözlər, ünsiyyət-işlənmə tərzləri, deyimlər və qəlib-ifadələr; asimmetrik gəlişmələr və dəyişmələr müxtəlif dil-danışıq variantları olaraq Avrasiya türkcələrində ən çox 1970-ci illərdən başlayaraq özünü göstərir. Həmin variantlar insanlar arasındakı ünsiyyətdə gündəlik olaraq gerçəkləşən əqli dərk olunmaya və ümumən də şüura söykənən danışıq dilində **“verici-göndərilən-alcı kommunikativ dövrəsi”**nə (Musayev 2011: 275) əsasən müəyyənləşdirilir. Gəlinən nöqtədə sözügedən variantalar və ya yeni dil-danışıq normaları bu gün artıq koqnitiv-funksional və informasiya-kommunikativ ünsiyyət vasitəsi kimi səciyyələndirilə bilən e-dildə işlənilməkdə, seçilməkdə və dilimizə girməkdədir.

Əlbəttə, sözügedən dil-danışıq normaları və onların müxtəlif variantları bütün çağdaş türk ədəbi dillərində bu və ya digər şəkildə müxtəlif linqviistik və ekstralinqviistik təsirlərin nəticəsində işlənilməkdədir. Təbii ki, bunların müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq öyrənilməsi də türkoloji dilçiliyin ən aktual problemlərindən biridir. Ancaq burada indilikdə görülcək əsas iş isə türk dillərində sözügedən dil-danışıq normalaşmalarının əsas istiqamətlərinin, onların normalarının və variantlarının sinxronik olaraq müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Məhz bu baxımdan aşağıda Azərbaycan

dilində yeni yaranan bəzi dil-danışıq alışqanlıqları və müxtəlif xarakterli alınmaları üzərində durulur.

4.2. Azərbaycan dilində yeni dil-danışıq alışqanlıqları və alınmaları

XX yüzilin son qərinasından etibarən dünyada yeni siyasi, iqtisadi, etnoqrafik, demoqrafik və kulturoloji bir qlobal düzən gerçəkləşməyə başlamışdır. Bu proses Sovet İttifaqının dağılması və Avrasiya coğrafiyasında yeni müstəqil dövlətlərin, muxtar respublikaların və federal gəlişmələrin meydana çıxması, Avropa İttifaqının genişlənməsi, Çinin dünyaya açılması və nəhayət Yaxın Şərqi yenidən şəkillənməsi və “Ərəb baharı” ilə özünü göstərir. Belə bir düzənin gerçəkləşməsi dünyada özü ilə bərabər yeni bir dil-ünsiyyət ortamı və fərqli sosiolinqvistik şərtlər də gətirmişdir. Bir çox dil; rəsmi dövlət dili statusu və ya müəyyən bir miqyasda isə yeni işlənmə, tərcümə oluna və ya çevrilə bilmə sferaları əldə etmişdir. Ortaq ünsiyyət vasitəsi olan dillərin, özəlliklə də ingilis, ispan, çin dillərinin və latın əsaslı əlifbaların işlənmə funksionallığı və sahələri genişlənməmişdir. Dünyada danışılan bir çox dil artıq sadəcə kütləvi informasiya və təlim-tərbiyə vasitələri və ya diplomatik əlaqələr vasitəsilə yayılır. Həmin dillərin funksionallığının genişlənməsi həm də daşıyıcılarının dünyanın iqtisadi olaraq inkişaf etmiş və etməkdə olan və üçüncü dünya ölkələrində yayılması ilə də özünü göstərir. Bunun nəticəsində yeni dil-işlənmə və tərcümə-çevrilmə bölgələrinin təşəkkül tapması ilə fərqli sosiolinqvistik şərtlərin yaranmasına yol açılır. Bir-birinə ən yaxın qohum dillər olan Avrasiya türkcələri arasındakı əlaqələr də yeni bir ədəbi və danışıq dili işlənməsi və çevrilməsi müstəvisində inkişaf etməyə başlamışdır.

Belə bir konseptual kontekstdə 1950-ci illərdən başlayaraq Azərbaycan dilində dilimizin öz daxili imkanları hesabına yaranan yeni ifadə vasitələrinin, özəlliklə də ayrı-ayrı yeni sözlərin işlənməsi prosesi getdikcə sürətlənməkdədir. Müstəqillik

illərindən öncə və sonra işlənilməyə başlayan həmin yeni sözlərə dair artıq kifayət qədər xarakterik leksikoqrafik örnəklər də göstərilə bilər.

Məsələn: **ilgim, şəfqət bacısı, nəfəslik, işıqfor, əyləc, dincəliş, soyuducu, taleyükü, yetərsay, çalar, çimərlik və s.**

Elm və texnikanın inkişafı, millətlərarası yeni iqtisadi, siyasi, mədəni sahələrin və əlaqələrin yaranması nəticəsində Hind-Avropa mənşəli onlarla yeni sözün bu gün dilimizdə işləndiyi də müşahidə olunmaqdadır. Məsələn: **Nostalji və ya nostalgiya, konsorsium, konsensius, mentalitet, aura, kompüter, monitor, not-buk, mobil telefon, lot (qiymətli səhmlərin hər birinin dəyəri), media, aksion, konsern, terminal, konstruktiv, tender (ihalə), konvensiya, konsolidasiya, qlobal, sammit (zirvə), sponsor, opsiya (hissə sənədi), makslimit, legitim, deportasiya, prezentasiya (təqdimat), passionarlıq** və s. Həmin sözlərin bir çoxunun dilimizə alınmasında Türkiyə türkcəsinin də müəyyən rolunun olduğu inkar edilə bilməz.

Bu kontekstdə Azərbaycan dilindəki bəzi ərəb, fars və slavyan mənşəli sözlərin və dil-danışq qəliblərinin yerinə Türkiyə türkcəsindən yeni söz və ifadələrin alınması diqqəti daha çox çəkməkdədir. Sözügedən linqvistik gəlişmə son dövrlərdə türkoloji dilçilikdə ayrıca olaraq vurğulanmaqdadır (Musaoğlu 2002: 159-171; Melikli 2004: 125). Bu alınmalar Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində yeni yaranan eyni sosiolinqvistik şərtlərə və dil-danışq ortamına bağlı olaraq ortaya çıxmaqdadır. Bunlar dil-nitq vahidlərinin və digər ünsiyyət vasitələrinin çoxmənalılığının, sinonimliyinin, omonimliyinin, antonimliyinin və s. inkişafının və həmin dillər arasında dil-ışlənilmə, tərcümə oluna və çevrilə bilmə əlaqələri potensialının genişlənməsinin ən açıq göstəricisidir. Həmin alınmalar leksik-etimoloji mənşəyi; leksikoqrafik, diskursiv və funksional işlənilmə müxtəlifliyinə əsasən aşağıdakı qruplara ayrıla bilər.

4.2.1. Türk mənşəli leksik-funksional alınmalar

Bu gün Azərbaycan dilində bəzi ərəb və fars mənşəli sözlərin yerində Türkiyə türkcəsindən funksional işlənmə imkanlarıyla ünsiyyət alışqanlığı prosesində alınan türk mənşəli sözlər işlənilməkdədir. Qeyd olunmalıdır ki, sözügedən leksik vahidlər artıq Azərbaycan dilində getdikcə daha çox vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır. Həmin sözlərə aşağıdakılar örnək olaraq göstərilə bilər:

- “Hadisə” yerinə “olay”, “təhqiqat və tədqiqat ” yerinə “araşdırma”;
- “İnkişaf və ya tərəqqi” yerinə “gəlişmə//gəlişim və dəyişmə//dəyişim”;
- “İzah etmək/şərh etmək” yerinə “açıqlamaq”;
- “İzah və ya şərh” yerinə “açıqlama və ya “açıqlanma”;
- “Əhəmiyyət” yerinə “önəm”, “əhəmiyyətli” yerinə “önəmli”;
- “Nəşr etmək/çap etmək” yerinə “yayınlamaq//yayımlamaq”, “nəşr/çap” yerinə “yayın//yayım”;
- “İclas” yerinə “toplantı”, “vəziyyət” yerinə durum”, “xüsusi” yerinə “özl”;
- “Həsərət çəkmək” yerinə “özləmək”, “kədərlənmək” yerinə “üzülmək”;
- “Mənbə və ya məxəz” yerinə “qaynaq” və s.

4.2.2. Sinonim xarakterli və yaxınmənalı leksik-funksional alınmalar və ya yeni dil-danışıq normaları və normalaşmaları

Bəzi sinonim xarakterli sözlər və dil-ifadə qəlibləri bu gün çağdaş Türkiyə və Azərbaycan türkcələrində paralel olaraq işlənilməkdədir. Sözügedən sözlər və dil-ifadə qəliblərinin çağdaş Azərbaycan türkcəsində işlənilməsinini bütövlükdə millətlərarası yeni sosial aura və buna bağlı olaraq da iqtisadi, siyasi və mədəni-kütləvi əlaqələr müəyyənləşdirməkdədir. Bəs bugünkü funksional Azərbaycan türkcəsində sözügedən dil-danışıq normalaşmasının və

normalalarının təşəkkül tapmasını konkret olaraq şərtləndirən başlıca konseptual amillər hansılardır?! Bu funksional normalaşma, hər şeydən öncə, Azərbaycanın müstəqil bir dövlət, Azərbaycanın dilinin də onun rəsmi dövlət dili olmasına əsaslanır. Azərbaycan dili müstəqil rəsmi dövlət dili olmaqla bərabər, həm də ana dili və ortaq dildir. O, kütləvi informasiya vasitələri və texnologiyalarının dili və ya qısaca olaraq e-dil⁸ kimi də ədəbi dildəki normalaşma və normaların müəyyənliyini şərtləndirməkdədir. Bu normalaşmanın və ya konkret olaraq da dil-danışıq normalalarının təşəkkülü Azərbaycan dilində ən çox onun ümumişlək leksikonundan müəyyən söz və ifadələrin seçilərək funksional ədəbi-danışıq dilində daha aktiv işlənilməsilə bağlıdır. Beləliklə, bu ədəbi dil-danışıq prosesi Türkiyə türkcəsindən, daha çox da Türkiyə türkcəsinin və digər ekstralingvistik amillərin təsiri ilə Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikonundan alınan uyğun sözlərin və dil-ifadə qəliblərinin hesabına genişlənir. Məsələn, *örnek, bölgə, birlik, qırmaq//qırılmaq, qavram//qavrayış, qatılmaq* kimi sözlər, əlbəttə, Azərbaycan dilinin ümumişlək leksikonunda əvvəllər də müxtəlif leksik mənalarda işlənirdi. Ancaq bu gün belə söz və ifadələr dilimizdə yeni-yeni funksional anlam yükü qazanaraq interaktiv ünsiyyətdə daha sıx işlənilməkdədir. Həmin sözlərə və dil-ifadə qəliblərinə aşağıdakılar konkret nümunə olaraq göstərilə bilər.

⁸ Elektronik dil (e-dil) sözün dar mənasında müxtəlif informasiya texnologiyalarında və ya informatikada, özəlliklə də kompüterdə işlənən dil mənasına gəlir. Əlbəttə, e-dil şərti olaraq işlənən və başa düşülən bir ifadə-anlayışdır. Çünki həmin dil ingiliscə, rusca, fransızca, almanca, türkcə (Türkiyə türkcəsi), Azərbaycanca və s. dillər ola bilər. İndi buna bağlı olaraq e-dövlət, e-iqtisadiyyat, e-turizm və s. qavramlar da ortaya çıxmışdır. Bunlar hamısı müxtəlif elm və texnologiya, iqtisadiyyat, sənaye, tədris kimi sahələrin sürətlə kompüterləşməsi, informatikanın və ya informasiya texnologiyaları vasitələrinin sözün geniş mənasında e-dildə işlənilməsi və bununla da mediologiyanın getdikcə müstəqil elm olaraq formalaşması ilə bağlıdır.

A. Sözlər:

- “Gündəlik” lə bərabər “gündəm”; “rayon”la bərabər “bölgə”;
- “müasir”lə bərabər “çağdaş”;
- “Bilik, məlumat”la bərabər “bilgi”; “müəssisə” ilə bərabər “qurum”;
- “Yazıçı” ilə bərabər “yazar”; “ittifaq”la bərabər “birlik”;
- “əvvəl//əvvəlcə ilə bərabər “öncə”;
- “Müsbət”lə bərabər “olumlu”; “həyat”la bərabər “yaşam”;
- “köməkçi” ilə bərabər “yardımçı”;
- “Əlaqə” ilə bərabər “bağlantı”; “məqsəd”lə bərabər “hədəf”;
- “Azad//azadlıq”la bərabər “özgür//özgürlük”; “adam”la bərabər “insan”;
- “Kəfinə dəymək//incimək”lə bərabər “qırmaq/qırılmaq”; “əsr”lə bərabər “yüzl”;
- “Başa düşmək//başə düşülmək”lə bərabər anlamaq//anlaşılmaq;
- “məna” ilə bərabər “anlam”;
- “Mədəni” ilə bərabər “kültürəl”; “sistem”lə bərabər “düzən”;
- “dövr”lə bərabər “dönəm”;
- “Fikirləşmək”lə bərabər “düşünmək”; “işləmək”lə bərabər “çalışmaq”;
- “Şərait”lə bərabər “ortam”; “yoldaş”la bərabər “arkadaş”; “kimi” ilə bərabər “olaraq”;
- “Çeşitlənmək”lə bərabər “çeşitləndirmək”; “şəhadətnamə” ilə bərabər “sertifikat”;
- “Konsept”lə və ya “məfhuml”la bərabər “qavram//qavrayış”;
- “İştirak etməklə” bərabər “qatılmaq”; “ifadə” ilə bərabər “deyim”;
- “Maraq”la bərabər “ilgi, “maraqlanmaq”la bərabər “ilgilənmək”, “maraqlı” ilə bərabər “ilginc” və s.

B. Qəlib-ifadələr:

- Əstəğfərullah; icazənizlə//müsaidənizlə; istirahət günü və ya günləri//həftəsonu
- Özündən muğayət ol//özünüzdən muğayət olun//özünüzə yaxşı baxın;

- Yer almaq//yer tutmaq; ev dağıldı və ya uçdu//ev çökdü; birbaşa veriliş//canlı yayın;
- Kömək etmək//köməklik göstərmək//yardım etmək//yardımçı olmaq;
- Əl telefonu//cib telefonu//mobil telefon; malik olmaq//sahib olmaq
- Üstünə//üzərinə getmək və s.

4.2.3. Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən keçən müxtəlif mənşəli leksik alınmalar

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövcud olan, ancaq interaktiv xarakterli gündəlik ünsiyyətdə çox geniş dil-işlənilmə yaygınlığına sahib olmayan bəzi sözlər Türkiyə türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə fərqli mənaları və çalarları ilə gəlməkdədir. Bunları iki qrupa ayırmaq mümkündür:

A. Türk kökənli leksik vahidlər. Məsələn: dəstək//dəstəkləmək; sayı; yolsuzluq; öndər və s.

Bunlarla bərabər, Azərbaycan türkcəsində işlənən elə yeni sözlər vardır ki, onlar Türkiyə türkcəsindəki mövcud leksik modelə əsasən düzəldilir. Məsələn, Türkiyə türkcəsində “bekləmək” feli və həmin feildən düzəldilmiş “beklenti” ismi vardır. Azərbaycan Türkcəsində “beklenti” felinin sözügedən mənadakı leksik qarşılığı olaraq “gözləmək” feli işlənir. Artıq Azərbaycan dilində həmin feildən mövcud leksik-leksikoqrafik modelə əsasən yeni bir “gözlənti” ismi düzəldilmişdir. Və həmin söz bu gün dilimizdə çox geniş işlənilməkdədir.

B. Müxtəlif dillərdən alınan və türkcə dil-işlənilmə modeli ilə Azərbaycan dilinə keçən bəzi leksik alınmalar. Məsələn: mesaj, rəqəmsal, kontur, media, manyak, helikopter, kultural və s. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş Türkiyə türkcəsində -sal, -sel köməkçi morfemi məhsuldar bir iki variantlı sifət düzəldən leksik şəkilçi olaraq özünü göstərir. Məsələn: kumsal, bilimsel, yapısal, siyasal və s. (Musaoğlu 2002:234). Azərbaycan dilində isə indiyə qədər sözügedən şəkilçi ilə düzəldilən təkə bir “qumsal” leksik vahidi

işlənilirdi. İndi isə həmin leksikoqrafik modelə əsasən “rəqəmsal” sözü də düzəldilmişdir. Ancaq həmin söz dilimizdə ya ahəng qanununa əsasən “rəqəmsəl” şəklində, ya da Türkiyə türkcəsindəki uyğun mənası ilə “sayısal” leksik vahidi olaraq işlənilməlidir. “Mesaj” sözü isə dilimizin interaktiv lüğət tərkibində ahəng qanununa əsasən “məsaj” şəklində yer almalıdır.

4.2.4. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində yeni leksik-qrammatik və sintaktik normalar və normalaşmalar

Son 20-25 il içərisində Türkiyə Türkcəsindən Azərbaycan türkcəsinə keçən müxtəlif dil-danışıq vasitələrini sadəcə ayrı-ayrı leksik vahidlərlə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Burada sintaktik birləşmələrdən də bəhs edilə bilər. Məsələn: internet mediası, hava alanı, canlı yayın və s.

İndi Azərbaycan türkcəsində çox vaxt ədəbi-diskursiv kontekstdən də asılı olaraq fəlin indiki zamanının və ya xəbər şəklinin yerində onun vacib formasının işlənildiyinin getdikcə intensivləşməsi özünü göstərir. Məsələn: işlənilir//işlənilməkdədir və ya davam etdirilir//davam etdirilməkdədir və s. Bu gün artıq Azərbaycan dilindən də bəzi dil-danışıq elementlərinin az da olsa Türkiyə Türkcəsinə keçdiyi müşahidə olunmaqdadır. Məlum olduğu kimi, müxtəlif mənalı subordinativ, koordinativ və korrelyativ polipredikativ vahidlər və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək tabeli mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilində Türkiyə türkcəsinə nisbətən daha yayğındır. Türkiyə Türkcəsində isə fəli bağlama, fəli sifət, məsdər tərkibi və qoşmalı birləşmələrlə qurulan sadə geniş cümlələrin işlənilmə sıxlığı yüksəkdir. Məsələn, bir cümlə konstruksiyası Azərbaycan Türkcəsində “Mən onu demək istəyirəm ki, siz hamınız çox yaxşı uşaqlarsınız” şəklində ifadə olunur. Türkiyə türkcəsində isə həmin konstruksiya adətən aşağıdakı şəkildə işlənir: “Ben sizin hepinizin çok iyi çocuklar olduğunuzu söylemek istiyorum.” Ancaq sözügedən mürəkkəb cümlə konstruksiyalarının bu gün paralel olaraq Azərbaycan dilinin və

digər türk ədəbi dillərinin də təsiri ilə Türkiyə türkcəsində daha sıx işləndiyi müşahidə olunur. Bu gün Türkiyə türkcəsində “yerinə getirmək”lə bərabər “yerinə yetirmək”, “hoşuna getmək”lə bərabər “hoşuna gəlmək” ifadələrinin, “işlənmək//işlənilmək” feil modelindəki kimi “kullanmak”la bərabər “kullanılmək”ın da işləndiyinə təsadüf olunur. Bunlar da Türkiyə türkcəsinə Azərbaycan türkcəsinin təsiri olaraq açıqlana bilər.

4.3. Feil köklərinin müqayisəli-tutuşdurmalı morfematik lüğəti

Morfemikada sadəcə ayrı-ayrı dillərin deyil, həm də qohum olmayan və qohum olan, özəlliklə də bir-birilə ən yaxın qohum olan dillərin müqayisəli-tutuşdurmalı morfematik lüğətləri tərtib olunur. Bu baxımdan, aşağıda turkoloji dilçilikdə ilk təcrübə kimi, Azərbaycan və Türkiyə türkcələrinin müqayisəli-tutuşdurmalı lüğəti tərtib olunaraq aşağıda verilir.

Lüğətdə “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti”ndən (Bakı, 1964, I cild; Bakı, 1980, II cild; Bakı, 1983, III cild; Bakı 1987, IV cild) alınan 600-dən çox feil sıralanmışdır. Məstər şəkillərində yazılan həmin feillərin Türkiyə türkcəsindəki qarşılıqları, qarşılığı olmayanların isə açıqlamaları verilmişdir. Azərbaycan Türkcəsindən kök və bəzi sözdüzəldici şəkilçilərdən düzələn əsas və Türkiyə türkcəsində qarşılığı olmayan söz morfemlər seçilmişdir:

1. Azərbaycan türkcəsindəki kök feillər. Məsələn: **almaq** (almak); **acmaq** (acıkmak); **qırmaq** (saçını kestirmək; tıraş olmaq, tıraş etmək) və s.

2. Azərbaycan türkcəsində yalnız etimologiyası baxımından əsas və şəkilçi morfemlərə ayrılaraq bilən bəzi unikal feillər. Məsələn: **bacmaq** (becermək; yapmaq); **bələmək** (belemək); **yuxalmaq** (hafifləşmək, yumuşamaq) və s.

3. **-ır, -ir, -ur, -ür** formadüzəldici şəkilçi ilə düzələn feillər. Məsələn: **bişirmək** (pişirmək); **qayımaq** (imal etmək,

hazırlamaq); yetirmək (iletmək); keçirmək (geçirmək); süpürmək (süpürmək) və s.

4. Azərbaycan Türkcəsində işlənən, ancaq Türkiyə Türkcəsində qarşılığı olmayan və ya fərqli mənalar ifadə edən feillər. Məsələn: bürümək (sendelemək); qayıtmaq (gittiği yerden geri dönmək); qalamaq (istiflemek); düşmək (inmek); kürümək (temizlemek); oğurlamaq (çalmak); sayırmaq (titreşmek) və s.

Azərbaycan türkcəsi-Türkiyə türkcəsi feil lüğəti

“A

acımaq - acımaq
acmaq - acıkmak
açmaq - açmaq
axmaq - akmaq
axsamaq - aksamak
axtarmaq - aramak
almaq - almak
anmaq - anmaq
aramaq - aramak
arıtmaq - arıtmak
artmaq - artmaq
asmaq - asmak
aşınmaq - aşınmaq
aşırmaq - aşırmaq
aşmaq - aşmaq
atmaq - atmaq

B

bacarmaq - becermek; yapmak
bağırmaq - bağırmaq
baxmaq - bakmaq
barınmaq - barınmaq
barışmaq - barışmaq

basmaq - basmak
batmaq - batmak
bayılmaq - bayılmak
bərkimək - sertleşmek (berkimek)
bəsləmək - beslemek
bıqmaq - bıkmak
biçmək - biçmek
bilmək - bilmek
bişirmək - pişirmek
bişmək - pişmek
bitirmək - bitirmek
bitmək - bitmek
boğmaq - boğmak
boşamaq - boşamak
boyamaq - boyamak
bölmək - bölmek
böyümək - büyümek
böyürmək - anırmak
böyütmək - büyütmek
budamaq - budamak
bulamaq - bulamak
bulaşmaq - bulaşmak
buraxmaq - bırakmak
burmaq - burmak
buyurmaq - buyurmak
büdrəmək - sendelemek
bükmək - bükmek
büzmək - büzmek

C

calamaq - iki ağacı birbirine bağlayarak yeni bir ağaç yetiştirmek;
bağlamak; karıştırmak
cırmaq - yırtmak

cırnamaq - herhangi bir şakaya dayanamayarak alinganlık etmek;
çabuk gücenmek; kırılmak

cızmaq - çizmek

coşmaq - coşmak

cummaq - hızlı koşmak; hızlı gitmek; dalmak

cüccermək - yetişmek; üremek; büyümek

Ç

çağırmaq - çağırmaq

çaxmaq - kurşunlamak; çakmak

çaxnaşmaq - herhangi bir düzenin bozulması; kargaşa; birbirine girmek.

çalmaq - müzik aletinde herhangi bir şeyi, bir müzik parçasını ifade etmek; vurmak (kapıyı); sokmak; çalmak; karıştırarak pişirmek vs.

çapmaq - parçalamak; koşturmak; çapmak vs.

çarpmaq - çarpmak

çaşmaq - şaşma kalmak; şaşırmaq

çatmaq - ulaşmaq; varmaq; birleşmek; idrak etmek vs.

çeçəmək - nefes yoluna bir şeyin düşmesi sonucunda boğulmaq

çevirmək - çevirmək

çevrikmək - çevrilmək

çeynəmək - çiğnemek

çəkmək - çekmek

çəmkirmək - çemkirmek

çərtmək - bıçakla veya başka bir aletle yarayı kesmek; yonmaq; bilemek vs.

çığırmaq - bağırmaq; çığırmaq

çixmaq - çıkmak

çimxırmaq - çemkirmek

çirmamaq - dürmek; pantolonun paçasını veya ceketin kollarını

çirpmaq - çirpmək

çiləmək - çilemek

çimçışmək - iğrenmek; ikrah etmek

çimmək - yıkanmaq; banyo yapmak

çiyrənmək - ikrah etmək; iğrenmək
çovumaq - ileri geri gitmək
çökmək - çökmək
çönmək - dönmək
çürümək - çürümək

D

dadmaq - tatmaq
dağılmaq - dağılmək
dalamaq - dalamak
dalaşmaq - dalaşmaq
dalmaq - dalmək
dammaq - damlamək
danışmaq - konuşmaq
danmaq - danmaq
daramaq - taramək
darıxmaq - canı sıkılmək
darımaq - yırtmaq; konuşmaq (dedikodu yapmaq)
darışmaq - bir şeyin üzerine konmaq
dartmaq - çəkmək
daşmaq - taşımək
daşmaq - taşmaq
davranmaq - davranmaq
dayamaq - dayamaq
demək - demək, söylemək
deşmək - delmək
devirmək - devirmək
dəbərmək - kırırdamak
dəlmək - delmək
dəyişmək - dəyişmək
dəymək - tokunmaq
didmək - parçalara ayırmaq, bölmək
dikmək - dikmək
dinmək - konuşmaq, söylemək

dirəmək - dayamak, diqqatle bakmaq
doğramaq - doğramak
doğurmaq - doğurmak
dolamaq - dolamak; dalga geçmek
dolmaq - dolmaq
donatmaq - süslemək
donmaq - donmaq
doymaq - doymak
döndərmək - çevirmək
dönmək - dönmək
döşmək - döşmək
döymək - dövmək
döyükmək - şaşırmək
dözmək - dayanmaq
durğuzmaq - yerindən kaldırmaq
durmaq - durmaq
duruxmaq - şaşırmək, düşünmək
duymaq - duymak
duyuxmaq - anlamak, duymak
dürtmək - dürtmək
düşmək - inmək
düşürmək - düşürmək
düymək - bağlamak; bağlanmaq
düzmək - düzmək
düzənmək (bəzənib-düzənmək) - süslenmək

E

eləmək - yapmaq
enmək - inmək
erişmək - ermək, erişmək
eşitmək - duymak
eşmək - kazımək
etmək - yapmaq
eymənmək - korkmaq

eynimək - iyileşmək

Ə

əkmək - ekmək (bir bitkiyi)

ələmək - elemək

əmmək - emmək

əndərmək - sıvı bir şeyi veya suyu boşaltmaq, dökmək

əprimək - eprimek

ərimək - erimek

ərinmək - tembellik etmək

əritmək - eritmək

əskilmək - azalmak

əskimək - eskimek

əsmək - esmek

əsnəmək - esnemek

əsrimək - kızmak

əymək - yamultmaq

əzmək - ezmək

F

fınxırmaq - sümkürmək

G

gecikmək - gecikmek; geç kalmak

getmək - gitmek

geymək - giymek

gəbərmək - gebermek

gəlmək - gelmek

gəmirmək - kemirmek

gənəşmək - birisine sormak; istişare etmək

gərmək - germek

gərnəşmək - gerinmek

gətirmək - getirmek

gəvələmək - gevelemek; bir şeyi istemeden, gönülsüz yemek

gəyirmək - geçirmək
gəzmək - gezmək
gicəlmək - başı dönmək
gicikmək - aptallaşmaq
gicişmək - kaşınmaq
girləmək - pusu kurmaq; fürsət bekləmək; təkib etmək
girlənmək - gezip dolanmaq; idarə etmək
girmək - girmək
giyişmək - kaşınmaq
gizildəmək - sızıldamaq; sızılmaq; incinmək
gizləmək - saxlamaq
gizlənmək - saxlanmaq
gödəlmək - kısılmaq
gömmək - gömmək
göndərmək - göndərmək
görmək - görmək
göstərmək - göstərmək
götürmək - götürmək
gövşəmək - geviş getirmək (hayvanlar)
göyərmək - maviləşmək; bitmək, yeşillənmək
göynəmək - sızılmaq; kaşınmaq
gözəmək - dikmək, yamamaq
gücənmək - güc sarf etmək, çox çalışmaq
güdmək - gütmək
gülmək - gülmək
güləşmək - güreşmək
güvənmək - güvənmək

H

hayxırmaq - balgam çıxarmaq
hayqırmaq - haykırmək
hərləmək - dolmaq
həvəsimek - heveslənmək; ilgilenmək; bir şeyi istəmək, ilgi göstərmək

hıçqırmaq - hıçkırmak
hırıldamaq - boşuna gülmək; hırıldamak
hopmaq - sorulmaq
hoppanmaq - zıplamaq
hovxurmaq - ellerini ağzına tutaraq nefesi ilə ısıtmak
hörmək - örmək
hövkələmək - ovmak
hürmək - havlamak

X

xııldamaq - fısıldamaq

İ

içmək - içmek
ilinmək - biraz ısınmaq
imrənmək - imrenmək
inanmaq - inanmaq
incimək - incinmək; kırılmaq
inildəmək - sızlanmaq; inləmək
irişmək - erişmək; boşuna gülmək
irkilmək - irkilmək
irmək - erişmək
isinmək - ısınmaq
isitmək - ısıtmak
islanmaq - ıslanmaq
islatmaq - ıslatmaq
ismarlamaq - ismarlamak
istəmək - istəmək
işarmaq - hafifçe işıqlanmaq
işıldamaq - hafifçe işıqlanmaq
itələmək - itmək
itilmək - çikıp gitmək
itirmək - kayıp etmək
itmək - kaybolmaq

iyɾənmək – iğrenmek

K

karıxmaq - şaşmaq

kecinmək - süslenmek

keçirmək - geçirmek

keçmək - geçmek

keyimək - uyuşmaq

kəhildəmək - zorlukla soluklamak, nefes almak

kəhrimək - ihtiyarlamak, yıpranmaq, yaşlanmaq

kəkəmək - kekelemek

kərtmək - kertmek

kəsmək - kesmek

kırıxmaq - şaşmaq; şaşırmaq

kiçilmək - küçülmək

kirimək - susmaq

kişnəmək - kişnəmək

korşalmaq - kütləşmək

koruxmaq - sağalmək, iyiləşmək

köçmək - göçmək

köçürmək - göçürmək

köhnəlmək - yıpranmaq, eskimək

kökəlmək - kilo almək

köpmək - şişmək, içi havayla dolmaq

köpürmək - köpürmək

kövrəlmək - duygulanmaq

kövəşimək - biraz şişmək

közərmək - alevsiz yanmaq, yavaş yavaş yanmaq

kükrəmək - kükrəmək

kürümək - bir şeyle (aletle) temizləmək; atmək

küsmək - küsmək

küsənmək - küsmək, incinmək

Q

qacımaq - eğrilmek
qaçırmaq - qaçırmak
qaçmaq - koşmaq; sakınmaq
qaxmaq - bir şeyi bütün gücüyle yere vurmaq
qaxsımaq - eskiyerek kokuşmaq, acı olmaq
qalamaq - istiflemek
qalxmaq - kalkmaq
qalmaq - kalmak
qanamaq - kanamak
qanıqmaq - alışmaq; avlanmağa alışmaq (hayvanlar söz konusudur)
qanmaq - anlamak
qanrılmaq - geriye çevrilmek; geriye dönmək
qapamaq - kapamak
qapmaq - kapmaq
qarğamaq, qarğımaq – kargımaq
qarixmaq - şaşırmaq, şaşmaq
qarımaq - ihtiyarlaşmaq; yıpranmaq
qarışmaq - karışmaq
qarpışmaq - kapışmaq
qarpmaq - kapmaq
qarsmaq - hafifçe yakmaq
qartımaq - yıpranmaq; ihtiyarlamak
qaşmaq - kaşmaq
qatılmaq - katılmək
qatmaq - katmaq
qavramaq - kavramak
qayıрмаq - imal etmək; hazırlamak
qayıtmaq - gittiği yerden geri dönmək
qaynamaq - kaynamak
qaytarmaq - kaytarmak
qazımaq - kazımaq
qazmaq - kazmaq
qıcamaq - sinirinden, nefretinden veya başka nedene göre dişlerini birbirine sıkmak

qıcqırmaq - ekşimək
qılmaq - kılmək
qımışmaq - gülümsemək; hafifçe gülmək
qınamaq - kınamak
qıncanmaq - naz etmək
qırxmaq - saçını kestirmək; tıraş olmaq, tıraş etmək
qırmaq - kırmək
qırpınmaq - açılıp yumulmaq; kımıldanmaq
qırpmaq - kırpmək
qırtmaq - biraz kesmək; kesinti yapmaq
qısqanmaq - kışkanmaq
qısqınmaq - utanmaq, sıkılmək
qısmaq - kısmək
qısnamaq - ısrar edərək (ısrarla) bir şeyi istemək; baskı yapmaq
qışqırmaq - bağırmaq
qıvrılmaq - kıvrılmək
qıymaq - kıymək
qızmaq - kızmaq
qocalmaq - ihtiyarlanmaq, yıpranmaq
qoxumaq - kokuşmaq
qondarmaq - uydurmaq
qonmaq - konmaq
qonuşmaq - konuşmaq
qopmaq - kopmaq
qorxmaq - korkmaq
qorumaq - korumaq
qoşmaq - bağlamaq; koşmaq
qovmaq - kovmaq
qoymaq - koymək
qucmaq - kucaklamaq
qudurmaq - kudurmaq
qurcuxmaq - kurcalanmaq
qurmaq - kurmaq
qurşamaq - belinə kılıç bağlamaq

qurtarmaq - kurtarmak
qurtulmaq - kurtulmak
qurumaq - kurumak
qusmaq - kusmak
quylanmaq - batmak

L

ləlimək - yalvarmaq
ləngimək - gecikmek; geç kalmak

M

mızıldamaq - mırıldamak
minmək - binmek
muşqurmaq - binek ve diğer hayvanları harekete getirmek, köpek vs. hayvanları çağırmaq için çıxarılan ses
mələmək - melemek
məzdəmək - herhangi bir teklif beklemeksizin çabuk bir şekilde yemek

N

nərildəmək - bağırmaq
nıqqıldamaq - hastalıktan, ağrıdan inlemek, sızlanmaq veya şikayetlenmək
nırıldamaq - “yok” demək anlamında ses çıxarma
nırıldamaq - bağırmaq
nəmçimək - yaş olmaq, rutubetlenmək, nemlənmək

O

oğurlamaq - çalmak
oxşamaq - sevmək
oxumaq - okumak
olmaq - olmaq
otarmaq - otarmak, otlatmaq
oturmaq - oturmaq

ovxalamaq - ovmak
ovmaq - ovmak
ovunmaq - sakinleşmek
ovuşdurmaq - ovuşturmak
ovutmaq - sakinleştmek
oyanmaq - uyanmaq
oyatmaq - uyatmaq
oymaq - delmek
oynamaq - oynamak

Ö

öcəşmək - sürtüşmək; tartışmaq; rahatsız etmək
ödəmək - ödemək
ölçmək - ölçmək
öləzitmək - ateşi hafiflətmək; yavaş yavaş yanmaq
ölmək - ölmək
öpmək - öpmək
örtmək - örtmək
öskürmək - öksürmək
ötmək - keçmək, keçip gitmək; ötmək
ötürmək - uğurlamaq; göndərmək; vermək
övkələmək - ovmək
öymək - övmək
öyrənmək - öyrənmək
öyrəşmək - alışmaq
öyrətmək - öyrətmək
öyünmək - övünmək

P

parlamaq - parlamək
pıçıldamaq - fısıldamaq
piləmək - üfürmək; üfləmək
pisikmək - korkmaq; ürkmək
pozmaq - silmək

pörtmək - kızarmak
pusmaq - pusu kurmak
püskürmək - püskürmek

S

saçmaq - saçmaq
sadalamaq - adları, eşyaları herhangi bir şeyi birer-birer saymaq
sağalmaq - hastalıktan kurtulmaq; sağlığına kavuşmaq
sağmaq - sağmaq
saxlamaq - durdurmaq; saxlamak; sahip olmaq vs.
saqınmaq - sakınmaq
salmaq - salmaq; koyuvermek; bırakmaq; inşa etmək vs.
sanamaq - saymaq
sancmaq - sokmaq
sanmaq - sanmaq
sapmaq - sapmaq
saralmaq - sararmaq
sarılmaq - sarılmək
sarımaq - sarmək, çevrelemek
sarmaq - sarmək; yayılmək; kaplamak; etkilemek
sarmaşmaq - sarmaşmaq
sarpmaq - sapmaq
sarsılmaq - sarsılmək
sarsımaq - sarsılmək
sarsıtmaq - sarsımək
sataşmaq - taciz etmək; rahatsız etmək
satmaq - satmaq
savaşmaq - savaşmaq
sayxaşmaq - sakinleşmek
saymaq - saymaq
sayrışmaq - titreşmek; karışmaq
seçmək - seçmek
sevmək - sevmek
seyrəlmək - seyrelmek

sezmək - sezmək
səkmək - sekmək
səndələmək - sendelemək
səpmək - toprağa tohum atmaq; ekmək
sərimək - sarmak
sərmək - sermek
səyirtmək - çapmaq (atı)
səyrimək - sinirdən, öfkeden yüz kasları titremək
sıçramaq - sıçramak
sığınmaq - sığınmak
sığışmaq - sığmak
sığmaq - sığmak
sıxmaq - sıkmaq
sınamaq - denemek
sınıxmaq - zayıflamaq; üzülmək; kilo vermək
sınmaq - sınımaq; kırılmaq
sırımaq - sırımaq
sırınmaq - sırınmaq
sızmaq - sızmaq
silkmək - silkmək
silkinmək - silkinmək
silmək - silmək
sinmək - sinmək
sinsimək - sinsileşmək
sivişmək - kimseye belli etməksizin, gizli olaraq çıxıp gitmək; ayrılmaq, sıvışmaq
siyirmək - soymaq; temizləmək; kınından çıxarmaq
soxmaq - sokmaq
solmaq - solmaq
soluxmaq - solmaq
sormaq - sormaq; emmək
soruşmaq - sormaq
sovurmaq - savurmaq
sovuşmaq - savuşmaq

soymaq - soymak
soyumaq - soğumak
sökmək - sökmek
sönmək - sönmek
söykəmək - dayamak
söyləmək - söylemek
söymək - sövmek; küfür etmek
sulamaq - sulamak
susamaq - susamak
susmaq - susmak
suvamaq - malalamak
suvarmaq - suvarmak
sülənmək - her zaman yemek aramak; yemek hakkında düşünmek
sümsürmək - dilenmek; her zaman yemek aramak
sümürmək - emmek; sorumak
süpürmək - süpürmek
sürmək - kullanmak (arabayı); sürmek
sürtmək - sürtmek
sürümək - sürümek
sürüşmək - kaymak
süzmək - süzmek

Ş

şasmaq - şaşırmak
şaxımaq - etkilenmek (güneşten); vurmak
şığmaq - çok hızlı bir biçimde hedefe doğru saldırmak; çakmak
şişirmək - şişirmek
şişmək - şişmek
şitənmək - şımarıklık etmek; şımarmaq
şötdəmək - acele olarak dikmek
şütümək - hızlı koşmak; hızlı gitmek

T

taxmaq - takmak
talamaq - talan etmek; yağmalamak

tanımaq - tanımak
tapdamaq - ayaklamak
tapmaq - bulmaq
taytmaq - aksamak; topallamaq
tələsmək - acele etmək
təngimək - bıkmak; canı sıkılmək
təntimək - acele etmək; canı sıkılmək
təpçimək - kumaşı üst üste dikmək
təpimək - kurumaq
təpinmək - korkutmaq; fırçalamak; tehdit etmək
təpmək - tepmək; saldırmək
tərgitmək (siqareti tərgitmək) - herhangi kötü bir alışkanlığı bırakmaq, sigarayı bırakmaq)
tərpənmək - kımıldamaq; kımıldanmaq
tərpəşmək - kımıldamaq
tərpətmək - kımıldatmaq
tıxamaq - tıkaq
tıxanmaq - tıkanmaq
tıncıxmaq - nefesi daralmaq; nefesi kesilmək
tırıldamaq - motorun çalışması veya çalışmaya başlaması
tııldamaq - fazla yemekten sonra zorlukla nefes almak
tikmək - kurmaq; inşa etmək; tikmək vs.
titrəmək - titrəmək
toxtamaq - sakinləşmək; dayanmaq
toxumaq - dokumaq
toxunmaq - dokunmaq; hafifçe deęmək; deęinmək vs.
toqquşmaq - toquşmaq; çarpışmaq
tökmək - dökmək
törəmək - üremək; doğmaq; ortaya çıkmək vs.
tövşümək - nefesi daralmaq
tullamaq - atmaq
turşumaq - ekşimək
tutaşmaq - kavgə etmək; savaşmaq
tutmaq - tutmaq

tutuşmaq - kavga etmək
tükənmək - tükenmek
tüləmək - belli zamanlarda hayvan veya kuşların tüyünün dökül-
mesi; tüyünü dökmesi
tüpürmək - tükürmek
tütmək - yanmaq

U

ucalmaq - yücelmek
uçmaq - uçmaq
uçurmaq - uçurmaq
udmaq - yutmaq; zorla almak; tahammül etmək; yenmək; kazanmaq vs.
uduzmaq - yenilmək
ufuldamaq - inlemek
uğramaq - uğramak
uğraşmaq - uğraşmaq
uğratmaq - uğratmaq
uğunmaq - gülmekten kırılmək
ulamaq - ulumak
ummaq - ummaq
umsunmaq - hevesi kursağında kalmak
unutmaq - unutmək
usanmaq - usanmaq
utanmaq - utanmaq
uydurmaq - uydurmaq
uymaq - uymək
uyumaq - uyumak
uyuşmaq - uyuşmaq
uzanmaq - uzanmaq
uzaşmaq - uzaklaşmaq
uzatmaq - uzatmaq
uzlaşmaq - uzlaşmaq

Ü

üfürmək - üfürmək, üflemək

ürkmək - ürkmək

ürpərmək - ürpermək

üşümək - üşümək

ütmək - ütmək

üyüşmək - uyuşmaq; soğuk, basınç vb. yüzünden vücudun bir yerinde duygu ve hareketin geçici olarak azalması

üyütmək - öğütmək

üzmək - yüzmək

V

varmaq - varmaq

vazımaq - kaçmaq

vermək - vermek

vurmaq - vurmaq

Y

yağmaq - yağmaq

yaxarmaq (yalvarıb-yaxarmaq)- yalvarmaq

yaxmaq - sürmək

yalamaq - yalamak

yalmanmaq - yaltaklanmaq

yalvarmaq - yalvarmaq

yamamaq - yamamaq

yanaşmaq - yaklaşmaq

yanmaq - yanmaq

yapışmaq - yapışmaq

yapmaq - yapmaq

yaramaq - yaramaq

yararmaq - oluşmaq; yaltaklanmaq, yalalaklıq etmək

yaraşmaq - yakışmaq

yarımaq - gerek olmak, faydalı olmak

yarınmaq - yaltaklıq etmək

yarmaq - yarmaq

yaşamaq - yaşamaq
yaşıрмаq - gizlemek
yaşmanmaq - yaşmaklanmaq
yatıxmaq - çökmək
yatırmaq - uyutmaq
yatmaq - yatmaq; uyumak
yayxanmaq - yayılarak oturmaq veya uzanmaq
yayxınmaq - kaçınmaq
yaymaq - yaymaq
yazmaq - yazmaq
yedirmək - yedirmək
yekəlmək - böyümək
yeltənmək - çalışmaq; heves göstərmək, yeltenmək
yenmək - yenmək
yerimək - yürümək
yetirmək - iletmək
yetişmək - ulaşmaq, varmaq
yetmək - ulaşmaq
yığılmaq - yığılmaq
yığmaq - yığmaq
yıxmaq - yıkmək
yıpranmaq - yıpranmaq
yırtmaq - yırtmaq
yoğrulmaq - yoğrulmaq
yoğurmaq - yoğurmaq
yoxalmaq - yokolmaq
yolmaq - yolmaq
yoluxmaq - ziyarət etmək
yonmaq - yontmaq
yormaq - yormaq
yortmaq - boşuna dolaşmaq; yürümək
yovuşmaq - uymaq
yozmaq - yorumlamaq
yönəlmək - yönəlmək

yubanmaq - ge kalmak, gecikmek
yubatmaq - geciktirmek
yuxalmak - hafifleşmek; yumuşamak
yumaq - yumak; yıkamak
yummaq - yummak; kapatmak
yumşalmaq - yumuşamak
yüyürmək - koşmak

Z

zarımaq – inlemek
zəvzəmək - çok konuşmak; fazla konuşmak”
(Musaoğlu 2002:219-222)

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti I, 1964; II, 1980; III, 1983; IV, 1987, Bakı “Elm” Nəşriyyatı
Melikli T. 2004, Türkiyə Türkçesindən Günümüz Azərbaycan Türkçesine Girmiş Alıntı Sözlər, V Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, Ankara, Bildiri Özütləri
Musaoğlu M. 2002, Terkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.
Musayev M. 2011, Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə cümlə sintaksisi, Dərs vəsaiti, Bakı, 401 s.

II HİSSƏ

TÜRKOLOJİ DİLÇİLİK BU GÜN: PROBLEMLƏR, PERSPEKTİVLƏR VƏ YENİLİKLƏR

I Fəsil

Türkoloji dilçilikdə ənənəvi və yeni linqvistik yontəmlər

Türk dillərinə dair qrammatika kitablarının yazılmasında tətbiq edilən linqvistik yönüm və yontəmlər Hind-Avropa dilçiliyi ənənələri və axınları ilə çox yaxından bağlı olmuşdur. Bununla bərabər, daha Mahmud Qaşqarlı tərəfindən tətbiq edilən ərəb dilçiliyi məktəbi ənənələrinə görə də orta əsrlərdə türk dillərinin qrammatikasına dair klassik təsviri yontəmlərlə kitablar yazılmışdır. XIX yüzildən başlayaraq türk dillərinə dair qrammatika kitablarının hazırlanması və digər önəmli türkoloji araşdırmaların aparılmasında həm təsviri, həm də tarixi-müqayisəli və ya müqayisəli-tarixi yontəmlərdən istifadə olunmuşdur. 1970-ci illərdən bəri türk dilləri materiallarına görə yeni dilçilik yontəmləri ilə aparılan çağdaş linqvistik araşdırmalar öncə Avropada və Rusiyada, sonra Türkiyədə və digər Türk cümhuriyyətlərində gözəçarpacaq dərəcədə sürətlənmişdir. Ancaq türkoloji dilçilikdə orijinal bir yeni elmi qrammatikanın yazılmasını təmin edən şərtlərin elmi-praktiki baxımdan sözün tam mənasında ortaya çıxdığından isə hələlik söhbət gedə bilməz.

Türk dillərinin elmi qrammatikasının yazılması və ümumiyyətlə çağdaş türkoloji kontekstdə linqvistik araşdırmaların aparılması günümüzdə və gələcəkdə ən yeni dilçilik yönümləri və yontəmlərinin də tətbiq olunması ilə mümkündür. Bunun üçün, hər şeydən öncə, sözügedən ənənəvi və yeni dilçilik yönüm və yontəmlərinin indiyə qədər davam etdirilmiş olan tətbiqi obyektiv olaraq qiymətləndirilməlidir. Onların çatışmazlıqları və

tutarsızlıqları yeni bir elmi-konseptual kontekstdə düzgün müəyyənləşdirilməlidir.

1.1. Ənənəvi-təsviri türkoloji dilçiliyin çatışmazlıqları və ya tutarsızlıqları

Sözügedən çatışmazlıqlara və ya tutarsızlıqlara nümunə olaraq göstərilə bilən ayrı-ayrı linqvistik və qrammatik açıqlanmalar aşağıdakılardan ibarətdir:

–Türkoloji dilçilikdə feli sifətlərin, feli bağlamaların, məsdərlərin və oxşar digər kəlmə qrupu polipredikativ mərkəzlərinin mürəkkəb cümlə komponentlərinin xəbərləri kimi göstərilməsi;

–Türk dillərində hərəkətin bitmişliyi, sürəkliliyi və bitiriləcəyini leksik, semantik və morfoloji faktorlarla ifadə edə bilən feillərdə və ya bütövlükdə feil sistemində tərz kateqoriyasının yox sayılması;

–Leksik//sözdüzəldici, qrammatik//sözdəyişdirici və leksik-qrammatik//formadüzəldici şəkilçilərin sərhədlərinin qarışdırılması. Ənənəvi nitq hissələri kontekstində müəyyənləşdirilən hal, şəkil, şəxs və mənsubiyyət; cəm, növ və söz yaradıcılığı səviyyələrinin bir çox halda bir-birinin içərisində və ya üst və alt başlıqları ilə əksik olaraq kateqoriyalaşdırılması;

–Mürəkkəb sintaktik bütövlərin və ya frazadan böyük vahidlərin sıralı, tabesiz, bağlayıcısız, qarışıq tipli mürəkkəb cümlə quruluşları olaraq öyrənilməsi;

–Türk dillərində sözün və şəkilçilərin və ya müxtəlif sintaktik vahidlərin dialektik materializm dünyagörüşünə əsasən qrammatik inkişafı nəzəriyyəsinin uydurulması və s.

Bu gün müstəqillik illərində linqvistik və qrammatik açıqlanmalardakı sözügedən və digər bunlara bənzər çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar türkoloji dilçilikdə artıq dilə gətirilməkdədir. Onlar çağdaş dilçilik nəzəriyyələrinin, müxtəlif linqvistik yönüm və yönümlərin digər inkişaf etmiş dillərdəki tətbiqinin işığında türk

dillərinin quruluşuna və diaxronik inkişafına uyğun olaraq qiymətləndirilməkdədir.

1.2.Modern linqvistik araşdırmalardakı çatışmazlıqlar və ya tutarsızlıqlar

Çağdaş türk ədəbi dilləri materialları əsasında 1970-ci illərdən bəri yeni linqvistik yönüm və yontəmlərlə aparılan araşdırmalardakı konseptual xarakterli çatışmazlıq və ya tutarsızlıqların başlıca səbəbi türk dillərinə dair konkret dil hadisələrinin və faktlarının sadəcə çağdaş dilçilik axınları istiqamətində və çox zaman da ümumi dilçiliyin qanunauyğunluqlarına görə deyil, ayrı-ayrı flektiv dillərin xüsusi qaydalarına əsasən öyrənilmiş olmasıdır. Həmin linqvistik araşdırmalarda ümumtürkoloji kontekst, onun tarixi-xronoloji inkişaf mərhələləri və ənənəvi dilçilik metodları ilə aparılmış tədqiqatlar, görülmüş çox önəmli işlər çox vaxt unudulur və ya onlara heç əhəmiyyət belə verilmir. Beləliklə də, aşağıdakı ümumi nəticələr ortaya çıxır:

–Türk dillərinin özünəməxsus olan fonetik, qrammatik, leksik, mətnlinqvistik, leksikoqrafik və frazeoloji özəllikləri ümumi dilçilik müstəvisində çağdaş linqvistik axınlar baxımından lazımi səviyyədə dərk olunmamışdır. Məsələn, türk dillərində sözün prosodik modelinin iki zirvəliliyi müqayisəli-tutuşdurmalı olaraq heç araşdırılmamışdır. Türk dillərində vurğu sözün son hecasının üzərinə düşür ümumi tezisindən hərəkət edilmişdir.

– Əsas və köməkçi morfemlərin, eyni zamanda müxtəlif sintaktik konstruksiyaların simmetrik səciyyəli sıralanması və diskurs ortamında həmin sıralanma nəticəsində gerçəkləşən ümumtürkcə ünsiyyətin aqqilitünativ-məntiqi mahiyyəti də hələlik açıqlanmamışdır.

–Türk dillərində sintaktik paralelizm, parselyasiya, inversiya, ellipsis kimi dil-nitq hadisələrinin simmetrik və asimmetrik mahiyyətinin dolğun elmi-linqvistik açıqlanması və hərtərəfli kameral-filoloji təsviri də indiyə qədər verilməmişdir.

Türk dilləri materialları əsasında yeni linqvistik yönüm və yöntemlərlə aparılmış olan bütün araşdırmalardakı çatışmaqlıqlar və tutarsızlıqlar yalnız ümumi türkologiya və dilçilik elmi sahələrində birgə görülən konseptual səciyyəli işlərlə ortadan qaldırıla bilər.

Bunun üçün ənənəvi, yeni və ən yeni araşdırma-öyrənilmə yönümləri və yöntemləri sistematik-ierarxik bir bağlılıqla bir-biri ilə sıx birləşdirilməlidir. Türkoloji dilçiliyin əsas perspektivləri də məhz belə bir kontekstdə müəyyənləşdirilməlidir. Aşağıda həmin əsas perspektivlər istiqamətində aparılan bəzi araşdırmalar və onlarda gerçəkləşdirilən filoloji-linqvistik səciyyəli yeniliklər üzərində örnəklərlə qısaca və ardıcıl olaraq durulacaqdır.

1.3. Türkoloji dilçilikdə modern linqvistik yöntemlərin tətbiq olunması

Bu gün ənənəvi türkologiyanın və ya dilçiliyin içərisində XX yüzilin 60-70-ci illərindən etibarən çox yönlü olaraq özünü göstərən modern araşdırmalar, hər şeydən öncə, türkoloji dilçilikdə artıq ilk təcrübələr olmaqdan çıxarılmalıdır. Daha doğrusu, sözügedən araşdırmalar, onlarda tətbiq olunan yönüm və yöntemlər türk dillərinin qrammatik quruluşuna, tarixi və müasir inkişaf təmayüllərinə uyğun olaraq türkoloji dilçilikdə istifadə edilə bilmək üçün bütövlükdə funksional və konseptual xarakterli yeni bir ümumi linqvistik metodologiyaya çevrilməlidir. Bəs sözügedən zaman içərisində bütövlükdə türkoloji dilçilikdə və ya ayrılıqda türk dilləri materialları əsasında yazılan linqvistik araşdırmalarda özünü göstərən hansı yeniliklərdən və konkret olaraq yeni tətbiq olunan hansı yönüm və yöntemlərdən bəhs edilə bilər?! Məsələn, sözügedən zaman içərisində hal, tərz və şəxs kateqoriyalarının funksional-semantik olaraq türk dillərində işlənilməsinə və onların tarixinin öyrənilməsinə dair yeni bir türkoloji-linqvistik anlayışla bəzi gözəçarpan korrektivlər edilmişdir (Насилов 1989: 28-31; Гаджихамедов 1998; Demircan 2003: 10-15). Məsələn, türkoloji dilçilikdə tərz kateqoriyasının öyrənilməsinin tarixi iki mərhələyə

ayrılmışdır: “1) 1869-cu ildən 1956-cı ilə qədər; 2) 1956-cı ildən günümüzə qədər. Birinci mərhələdə və hətta müəyyən bir ölçüdə həmin mərhələnin davamı olaraq 1970-ci illərə qədər də tərz kateqoriyasına dair aparılan araşdırmalar, əsasən, eyni bir linqvistik-metodoloji istiqamətdə yerinə yetirilmişdir. Belə ki, 1869-cu ildə yayımlanmış olan “Altay dilinin qrammatikası” kitabında rus dilində tamamlanmış (совершенный) və tamamlanmamış (несовершенный) şəkillərində prefiks və infikslərlə çox açıq olaraq ifadə edilən tərz kateqoriyasının müəyyənləşdirilmə prinsipləri Altay dilinin qrammatikasında olduğu kimi tətbiq olunmuşdur. Həmin prinsiplər sonralar digər türk dillərində də tərz kateqoriyasının müəyyənləşdirilməsində əsas götürülmüşdür. Beləliklə, türk dillərinin qrammatika kitablarında sözügedən kateqoriyanın təsvir olunmasına dair yanlış bir linqvistik açıqlanmanın meydana çıxmasının yolu açılmışdır. Bu da 1960-cı illərə qədər bu və ya digər şəkildə davam etmişdir. 1956-cı ildə Almatıda felin tərz və ya görünüş (Alm. *Aspekt, subjektivische Anschauungsform, Verlaufsstufe*; Fr. *aspect*; İng. *aspect*) kateqoriyası və *mürəkkəb cümlə* probleminə dair keçirilən bir simpoziumda türk dillərində tərz kateqoriyasının o zamana qədərki rus dili örnəyində yerinə yetirilmiş olan təsvirinin yanlış olduğu göstərilmişdir. Bununla da sözügedən kateqoriyanın öyrənilməsi tarixində yeni bir dönəmə girilmişdir. Belə ki, tərz və ya *görünüş* və qılınışın (Alm. *Aktionsart, Art der Handlung*; Fr. *ordre de procès*; İng. *manner of action*) konseptual komponentləri (Korkmaz 2003: 109-110; 146) tək bir leksik-morfoloji kateqoriya səviyyəsində müəyyənləşdirilmişdir. Daha doğrusu, göstərilən kateqoriya türkoloji dilçilikdə 1970-ci illərdən sonra əsas etibarilə türk dillərinə məxsus olan linqvistik parametrləri ilə və dövrün yeni dilçilik nəzəriyyələrinin işığında öyrənilmişdir (Musaoğlu., Kirişçioğlu 2008). Aşağıda sözügedən digər araşdırmalardan da bəhs olunur və yeni yönətlərlə aparılan işlərə aid örnəklər verilir.

1.3.1. Türkoloji dilçilikdə riyazi və sosiolinqivistik istiqamətlər

XX yüzildə həm riyazi, həm də ictimai elmlərin yönümləri ilə dillərin sinkretik olaraq araşdırılması və öyrənilməsi prosesi getdikcə sürətlənmişdir. XXI yüzildə isə sözügedən çalışmalar daha çox informatika, müxtəlif informasiya texnologiyaları vasitələrinin işlədilməsi, e-dil və kompüter linqvistikasının inkişafı istiqamətində davam etdirilməkdədir. Riyazi-linqvistik yönümlərlə aparılan tətbiqi dilçilikdə ən çox mətnlərin avtomatik tərcüməsi və müxtəlif dil-danışıq çevirilərinin avtomatikleşdirilməsi problemlərinin həll olunması üzərində durulmuşdur. Sosiolinqvistik yönümlərlə aparılan araşdırmalarda isə ən çox dil və cəmiyyət, dil və etnoqrafiya, etnolinqvistika, dil və mədəniyyət əlaqələri, ikidillilik və çoxdillilik ortamları işıqlandırılmışdır.

1.3.1.1. Riyazi-linqvistik araşdırmalar

Modern linqvistik yönümlər və ya yeni bir türkoloji dilçilik nöqtəyi-nəzəri ilə aparılan araşdırmaların sürətləndirilməsi həmişə bəlli bir ölçüdə riyazi-linqvistik istiqamətin filologiya elmindəki ümumi inkişafına bağlı olmuşdur. Dil mühəndisliyinin və ya riyazi dilçiliyin əsasları XX yüzilin 20-ci illərində qoyulmuşdur. Dillərin həm filoloji-linqvistik, həm də riyazi-hesablama yönümləri ilə bir yerdə öyrənilməsi XX yüzilin 50-ci illərindən bəri elmsünaslıqda tətbiqi riyazi- linqvistik bir metodologiya olaraq müəyyənleşmişdir. Söz konusu metodologiya və ona bağlı tətbiqi metodlarla görülən işlərdə XX yüzilin 60-cı illərindən bəri öncə elektronik hesablama maşını ilə (JTC 1990: 14-15; 397), sonraları isə kompüterlə müxtəlif tərcümə-çeviri proseslərinin avtomatikleşdirilməsi işləri canlandırılmışdır. Bütövlükdə koqnitiv elmə, linqvistikaya, informasiya texnologiyalarına söykənən kompüter-mühəndis dilçiliyinin əsaslarını da böyük bir ölçüdə XX yüzilin 50-ci illərindən bəri getdikcə inkişaf edən riyazi-linqvistik istiqamətdə görülmüş konkret

işlər təşkil edir. İndi həm koqnitiv, həm də kompüter-mühəndis dilçiliyi ilə funksional-linqvistik bir istiqamətdə aparılan işlər sadəcə mətn tərcüməsinin avtomatikleşdirilməsi proseslərinin inkişaf etdirilməsi və nəticələndirilməsi işləmlərindən ibarət deyildir. Çünki, getdikcə sürətlənən linqvistik qloballaşma nəticəsində orta q ünsiyyət vasitələrinə çevrilən bəzi inkişaf etmiş dillərin işlənilməsi və öyrədilməsi işləmləri koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yontəmləri ilə də aparılır. Başqa sözlə, indi artıq həm mətn dəstəklil dilin (langue), həm də diskurs ortamlı danışıq dilinin (parole) orta q dünya dilləri materialları ilə avtomatikleşdirilərək və informasiyalaşdırılaraq bütün dünyada işlənilməsi söhbətin mövzusuna çevrilmişdir. Orta q və regional səciyyəli dillərin sözügedən dil materialları ilə birlikdə müəyyən bir ölçüdə tərcümə nəzəriyyəsi və ədəbi mətn uyğunlaşdırması praktikası kontekstlərində tədrisi və təlimi də bu gün gündəmə gəlməkdədir. Sözügedən elmi-praktik səciyyəli işlər 1960-cı illərdən bəri bu və ya digər şəkildə türkoloji dilçilikdə də öz əksini tapmışdır. Sovetlər Birliyində həmin işlər daha çox nəzəri əsaslara dayanmaqla əsas etibarilə aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilmişdir:

- Mətnin avtomatik analizi və sintezi;
- Linqvistik tədqiqatların avtomatikleşdirilməsi;
- Struktural-tipoloji tədqiqatların aparılması (Mycæb... 1972: 16-18).

Sözügedən elmi-praktik istiqamətlərdə morfoloji, sintaktik, leksikoloji və leksikoqrafik dil vahidlərinin müxtəlif alqoritmləri hazırlanmış və görkəmli Türk dünyası yazıçılarının əsərlərinin tezlik lüğətləri tərtib olunmuşdur. Türkiyədə isə əsas etibarilə bilgi işləm və informasiya texnologiyalarına aid türk dilində yaradılmış terminlərlə, sistemlərlə və müxtəlif proqram təminatları və ya yazılımları ilə tədbiqi-praktik səciyyəli müxtəlif işlər görülmüşdür (Köksal 1981). Günümüzdə sözügedən işlər türkcə materiallarla həm koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi (Bozşahin və Zeyrek 2000: 41-48), həm də türk dilləri arası ədəbi mətn uyğunlaşdırması (Musaoğlu 2010: 11-60) kontekstlərində də aparılmaqdadır. Gəlinən

nöqtədə Türk dilləri arası həm yazılı, həm də şifahi mətnlərin birindən digərinə çevrilməsi və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırılması prosesləri sürətlə avtomatikleşdirilməlidir. Türk dillərinin işlənilməsi və öyrənilməsinin konseptualaşdırılması və müxtəlif texnoloji vasitələrlə on-line olaraq informasiyalaşdırılması işi də buna paralel olaraq aparılmalıdır. Bunlar türkoloji dilçiliyin ən aktual problemlərindəndir və Azərbaycan dilçiliyində də uyğun işlərin görülməsi prosesi sürətləndirilməlidir.

1.3.1.2. Sosiolinqvistik-filoloji araşdırmalar və fəaliyyətlər

Sosiolinqvistik araşdırmalar dilçilikdə əsas etibarilə XX yüzilin 20-ci illərindən bəri davam etdirilməkdədir. Sözügedən araşdırmalarda “dil faktları ilə sosial faktorlar arasındakı əlaqələr, bunların bir-birinə təsiri və bir-birinin variantı kimi ortaya çıxması, başqa sözlə, bu iki növ fenomen arasındakı ekvivalentlik öyrənilməkdədir” (Berge 1989: 204). Sosiolinqvistikanın yontəmləri həm dilçiliyin, həm də sosiologiyanın üslubları və konkret imkanları əsasında formalaşır (JIƏC 1990: 482). Dil və cəmiyyət, dil və etnik-demoqrafik mədəniyyət, regional və sosial dialektlər və ictimai səciyyəli müxtəlif dil amilləri və hadisələrinin bir-birinə *diaqlostik* təsiri nəticəsində ortaya bir çox qeyri-mütənasib hallar da çıxır. Məsələn, ikidillilik və çoxdillilik ortamları nəticəsində hər hansı bir dili danışanların say etibarilə azalması və həmin dilin işlənilməsinin funksional imkanlarının daralması (Bosnalı 2007: 144) kimi məsələlər həmin qeyri-mütənasib hallara nümunə olaraq göstərilə bilər. Türk dillərinin regional ləhcələri, ağızları, sosial dialektləri, ədəbi dillərindəki norma və normalaşmaları, müxtəlif məkanlardakı birinci dil, ikinci dil, əcdad dil, rəsmi dil, ana dili olma və işlənilmə problemləri də türkoloji dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsində açaqlığa qovuşdurulmalıdır.

Sovetlər Birliyi dönəmində türk dillərinə aid sosiolinqvistik araşdırmalar, əsasən, rus dili və digər milli dillərin əlaqələri və ikidilliliyi kontekstində, rus dilinin millətlərarası bir ünsiyyət vasitəsi olaraq problemlərinin həllənməsi istiqamətində aparılmışdır.

Yalnız “yenidənqurma” (perestroyka) dövründə həm ikidillilik, həm də çoxdillilik ortamlarında digər milli dillərin də millətlərarası ünsiyyət dili olma statusuna və azınlıq dillərin isə sosiolinqvistik vəziyyətlərinə toxunulmuşdur. Həmin dillərin praktik olaraq öyrənilə bilməsi üçün həmin dövrdə müxtəlif yayımlar, o cümlədən terminoloji sözlüklər, danışmaq kitabçaları, dərs vəsaitləri və kitabları belə hazırlanmışdır (Кормушин 1984: 4-5).

Türkiyədə isə sosiolinqvistik vəziyyət digər Türk Cümhuriyyətlərindən və türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələrdəki uyğun vəziyyətlərdən fərqlidir. Türk dili və ya Türkiyə türkcəsi XI-XII yüzillərdən etibarən Anadoluda bir üst və ya orta q rəsmi dil səciyyəsi daşımışdır. Həmin dil XIV-XIX yüzillərdə Osmanlı türkcəsi olaraq da eyni funksiyada işlənmişdir. Türkiyənin əhalisinin əksəriyyəti müsəlmandır. Buna görə də türk mənşəli olmayan müsəlman əhalinin türk kimliyini və dilini müəyyən bir ölçüdə Osmanlının mirası və çağdaş milli unitar dövlətin isə bir atributu kimi qəbul etdiyi müşahidə olunur. Türk insanı ədəbi dil olaraq da öncə Osmanlı türkcəsindən istifadə etmiş, indi isə çağdaş Türkiyə türkcəsini işlətməkdədir. Cümhuriyyət qurulduqdan sonra ulu öndər Atatürkün direktivləri ilə başladılan dil inqilabı da Türk dilinə əsasən həyata keçirilmişdir. Dil haqqında aparılan işlərin çoxu, hər şeydən öncə, türk dilinin əcnəbi elementlərdən təmizlənməsi və onların yerinə türkcə qarşılıqlarının işlənməsi və yaradılması fəaliyyətləri ilə sıx bağlı olmuşdur. Yeni qavramların, anlayışların, elm və texnologiyanın inkişafına bağlı olaraq gündəlik işlənilən sözlərin, terminlərin düzəldilməsi, onların işlənməsinin təşviq edilməsi dil fəaliyyətlərində geniş yer tutmuşdur. Türkologiyada dil tarixinə və ona bağlı olaraq da müxtəlif türk şifahi və yazılı mənbələrinin tənqidi mətnlərinin hazırlanmasına, xalq dilinin və ağızlarının öyrənilməsinə dair işlər də indiyə qədər ən çox Türkiyədə görülmüşdür. Türkiyədə, əsasən, ilk növbədə türk dilinə görə müəyyənləşən milli dövlətin bir simvolu səciyyəsidəki təkdilliliyə və ya türkcəyə dayanan standart bir ədəbi dil ortamı mövcuddur. Çoxdillilik ortamları isə əvvəllər ən çox türkcə-

fransızca, indiyə türkcə-İngiliscə paralelli və təlim-tədris səciyyəli ədəbi dillərin işlənməsi durumu ilə bilinməkdədir. Ancaq son illərdə kürdçənin və digər ana dillərinin də müəyyən sosial və tədris ortamlarında, Türkiyə türkcəsi ilə bərabər, milli dillər olaraq funksionallığını genişləndirdiyi müşahidə olunmaqdadır. Belə bir vəziyyət Türkiyədə də sosiolinqviistik araşdırmaların aparılmasının zəruriyyətini şərtləndirməkdədir.

Beləliklə, Türkiyə türkcəsi digər türk dillərindən ümumi sosiolinqviistik vəziyyəti və funksional olaraq işlənilməsi baxımından çox fərqlidir. O, hər şeydən öncə, birinci dil olaraq ana dili daşıyıcılarının sayca çoxluğu və Avrasiya türkcələri kontekstində ortaq bir ünsiyyət dili kimi işlənilə bilməsi özəllikləri ilə həm türk dilləri, həm də çağdaş dünya dillərindən seçilir. Belə bir seçkinlik aşağıda göstərilən amillərlə birbaşa əlaqədardır:

–700 il boyunca böyük bir coğrafiyada bu və ya digər şəkildə bir rəsmi dövlət dili statusunda olması;

–XIX yüzilin ortalarından və ya tənzimat dönməindən etibarən başlayan dildə yenilənmə hərəkatı və buna bağlı olaraq da bir milli-ədəbi dil səviyyəsində müstəqil inkişafı;

–Cümhuriyyət dövründə gerçəkləşdirilən dil inqilabı və türk dilinə söykənən aqqilitünativ və mürəkkəb söz düzəltmə səciyyəli söz yaradıcılığı prosesi ilə qavramlaşdırma və kateqoriyalaşdırma işləri və ya cidd-cəhdləri;

–Bütün rəsmi və rəsmi olmayan dil-danışq və ya ünsiyyət sahələrində tək bir ədəbi dilin işlənilməsinin funksional imkanlarına və linqviistik özəlliklərinə sahib olunması.

Bütün bunlarla bərabər, Türkiyə türkcəsi ən çox çağdaş filologiya elminin bilinci və ya dilçilikdə ortaya çıxan yeni linqviistik nəzəriyyələrə, metodologiyalara və yontəmlərə bələdliklə kifayət qədər araşdırılmamışdır. O, təəssüflər olsun ki, indiyə qədər ən çox ənənəvi dilçilikdən türkologiyaya miras qalmış klassik metodlarla öyrənilmişdir. Bunun nəticəsində türkoloji dilçilik elmi dilçilikdəki çağdaş inkişaf təmayüllərindən, nəzəriyyə və yontəmlərindən müəyyən qədər ayrı qalmışdır.

Yuxarıda göstəriləyi kimi, digər türk dillərinə dair Sovetlər Birliyi dövründə görülmüş olan dilçilik işlərində sözügedən xüsus bir qədər başqa şəkildə də qiymətləndirilə bilər.

Ancaq həmin dillərdə də çağdaş dilçiliyin nəticələrindən kifayət qədər yararlanıldığını və yənləmlərinin isə lazımi səviyyədə və bilincli olaraq tətbiq edildiyini söyləmək mümkün deyildir. Bu da istər bütün Türk dünyasında, istərsə də Türkiyədə dil və cəmiyyət, dil və etnik-demoqrafik mübadilə kimi əlaqələri digər sosial elmlərin imkanları ilə öyrənən sosiolinqivistik araşdırmaların ortaya çıxmasına və yaygınlaşdırılmasına mane olmuşdur. Halbuki, Türkiyədə sosiolinqivistik səciyyəli araşdırmaların indiyə qədər yerinə yetirilmiş olması, digər Avrasiya türkcələrinin işlənilmə və funksional özəlliklərinin müəyyənləşdirilməsi və dil-danışığ sahələri daralmalarının öyrənilməsi baxımından çox yararlı olardı. Bu baxımdan çağdaş Hind-Avropa dilçiliyindəki linqivistik ənənəyə dayanaraq türk dilinin İrandakı sosiolinqivistik durumunun öyrənilməsi (Bosnalı 2007: 11-124) çox sevindiricidir.

Qeyd olunmalıdır ki, Sovetlər Birliyi dağıldıqdan sonra böyük Türk ədəbi dillərinin və o sıradan Azərbaycan dilinin Avrasiya və bütün dünya coğrafiyasında ana dili, birinci, ikinci və üçüncü dillər kimi işlənilməsi getdikcə genişlənməkdədir.

1.3.1.2.1. Mühacir və ya diaspor türk yazı-danışığ dilləri

Bunlar Sovetlər Birliyi dağılana qədər əsas etibarilə Qərbi Avropada, Cənubi Afrikada, Şimali və Cənubi Amerikada və Avstraliyada evdə ana dili, ikidilli və çoxdilli ortamlarda isə ikinci və üçüncü dil kimi işlənilirdi. Sözügedən sosiolinqivistik ortamlarda böyük türk dillərindən indiyə qədər ən çox **Türkiyə, Azərbaycan, tatar və uyğur türkcələrinin** işlənildiyini söyləmək mümkündür. Bütövlükdə isə həmin ədəbi danışığ dillərinin sayı ondur. Daha doğrusu, yuxarıda göstərilən siyahıya daşıyıcısı 1 milyonun üzərində olan aşağıdakı yaygın dilləri də daxil etmək olar:

- Qazax türkcəsi;
- Qırğız türkcəsi;

- Özbək türkcəsi;
- Başqırd türkcəsi;
- Türkmən türkcəsi;
- İraq türkməncəsi.

Bununla bərabər, yuxarıdakı təsnifləndirmədə göstərilən digər türk ədəbi dilləri və dialektlərinin də Sovetlər Birliyinin süqutundan sonra dil-işlənilmə durumunun getdikcə dəyişdiyini indi artıq bir sirr deyildir. Statistik olaraq istər birinci, istərsə də ikinci qrupa daxil olan diaspor səciyyəli türk yazı-danışıq dillərinin müxtəlif dünya ölkələrində işlənilmə-yayıma sahələrinin genişləndiyi müşahidə olunmaqdadır (Musaoğlu 2007: 22-27).

Qeyd olunmalıdır ki, dünyanın bir çox ölkəsində bu gün geniş yayılan türk xalqları və türkdilli toplumların diaspor və lobiçilik hərəkatı 2000-ci illərdən etibarən getdikcə güclənməkdədir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində türk xalqlarının sivil təşkilatları, dərnəkləri, cəmiyyətləri, qumları, qrupları və s. yaradılmaqdadır. Məsələn, indi Azərbaycanlıların Rusiya Federasiyasında, keçmiş Sovetlər Birliyinin digər respublikalarında, Avropada, Amerikada və dünyanın müxtəlif bölgələrində yaradılan “Azərbaycan cəmiyyətləri” bunun parlaq bir nümunəsi olaraq göstərilə bilər.

Azərbaycan diaspor və lobiçilik hərəkatını dünyada bir bütün olaraq ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycan respublikasının mstə-qillik illərində yaratdı. Ulu öndər həmin hərəkatı rəsmi və qeyri-rəsmi müəsisələri ilə bir böyük “milli Azərbaycançılıq axını” olaraq formalaşdırdı. Ana vətən Azərbaycanda xaricdə yaşayan Azərbaycanlılarla bağlı olaraq nazirlik səviyyəsində bir “Dövlət komitəsi” quruldu. Həmin komitə bu gün xaricdə yaşayan Azərbaycanlıların mədəni-kütləvi fəaliyyətlərini əlaqələndirir. 2001-ci ildə ulu öndərin şəxsi təşəbbüsü və fəaliyyəti ilə birinci “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” keçirildi.

Qurultayda ulu öndər Heydər Əliyev öz tarixi çıxışını elədi.

O, Azərbaycançılıq qavramının ideoloji-siyasi əsaslarının nədən ibarət olduğunu konkret olaraq göstərdi və özünün məşhur

“Mən fəxr edirəm ki, Azərbaycanlıyam” yolgöstərici hikmətli sözünü söylədi.

İkinci “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” 2006-cı ildə, üçüncü “Dünya Azərbaycanlıları Qurultayı” isə 2011-ci ilin iyun ayında, əvvəki qurultaylar kimi, Bakıda keçirildi. Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev hər iki qurultayda çıxış elədi.

İlham Əliyev çıxışlarında dünya Azərbaycanlıları diaspor hərəkatının əldə etdiyi nəticələrdən və bəzi nöqsanlardan da bəhs etdi. O, ayrılıqda Azərbaycan və bütövlükdə Türk-Azərbaycan lobiçiliyinin inkişafından danışdı və qarşıda duran tarixi vəzifələrin nədən ibarət olduğunu göstərdi. Son qurultayda xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan dərnəkləri, vəqfləri, müxtəlif cəmiyyətləri və s. təşkilatlarının birlikdə hərəkət etməyinin zəruriyyətini özəlliklə vurğuladı. Və onların hamısının həmin ölkələrdəki Azərbaycan səfirlikləri ilə birgə fəaliyyət göstərməli olduğunu tövsiyə etdi.

Digər Türk Cümhuriyyətlərində də sözgedən qurultaylar indi həmin ölkələrin paytaxt şəhərlərində mütəmadi olaraq keçirilməkdədir. Məsələn, “Dünya Qazaxları, Qırğızları, Türkmənləri, Özbəkləri” və s. qurultayları.

Bu qurultaylar və sözügedən istiqamətdə həyata keçirilən digər mədəni-kütləvi fəaliyyətlər bütün dünyada ümumtürk diaspor və lobiçilik hərəkatının artıq bütövlükdə ümumi ana xətlərilə rəsmi xarakter alaraq müəssisələşdiyini təsdiq edir. Belə bir hərəkatın güclənməsi isə dünyanın müxtəlif regionlarında ümumtürk dilinin ayrı-ayrı türk ana dilləri olaraq qorunması, öyrənilməsi və tədris olunmasını şərtləndirir. Həmin yerlərdə türk dillərində bazar günləri məktəbləri açılır, qəzetlər, jurnallar yayımlanır, elektron yayımlar gerçəkləşdirilir; müxtəlif mərasimlər, müsəmirələr, görüşlər, dini və milli xarakterli bayram tədbirləri keçirilir. Məsələn, Novruz, Müstəqillik günü, Qurban və Ramazan bayramları və s. olaraq. Başqa bir sözlə, türk dilləri artıq həm yazılı və şifahi, həm də elektronik ortamda ortaq bir ünsiyyət vasitəsi yerində istifadə olunmağa başlayır.

Belə bir dil-danışıq konteksti mahiyyət etibarilə yeni konseptual diskurs ortamları yaradır. Əgər belə demək mümkündürsə, türk ana dilləri ayrılıqda ikinci, üçüncü və dördüncü dil olaraq artıq tək-cə etnik-məişət və ya dialektlərüstü dil-danışıq səviyyələrində işlənilmir. Yəni onlar getdikcə sadəcə danışıq dili və ya dialektləhcə olmaqdan çıxır. Daha doğrusu, həmin dillər artıq rəsmi e-türkcə (Türkiyə türkcəsi) və ya -Azərbaycanca, -özbəkcə, -qazaxca, -qırğızca, -türkməncə, -tatarca, -uyğurca, -başqırđca, -yakutca, -çuvaşca və bütövlükdə ümumtürkcə səviyyəsində bir millətlərarası ünsiyyət vasitəsi olaraq işlənilməyə başlayır. Bu isə ayrılıqda türk dillərinə, bütövlükdə isə ümumtürk dilinə yeni bir ədəbi və rəsmi ortaq dil ola bilmə statusu qazandırır.

II Fəsil

Konseptual-funksional qrammatika anlayışı və türkoloji dilçilikdə yeni tədqiqatlar

Öncə funksional qrammatika anlayışı və ya alt qavramının nə olduğuna bir də diqqət yetirək. Bu alt qavram və ya qavrayış (konsept) konkret bir qrammatika sahəsi və ya növü yerində dilin mətn, cümlə, cümlə birləşmələri, müxtəlif morfoloji-sintaktik quruluşlar və s. kimi dil-nitq vahidləri və diskurslarının qarşılıqlı funksiyalarını və onların işlənmə qaydalarını ehtiva edir. Funksional qrammatikada müxtəlif dil səviyyələrindən təşkil olunan linqvistik sistem quruluş (struktur) qurucu komponentlərinin semantik vəzifələrinin qarşılıqlı birliyi əsasında işıqlandırılır.

Ümumtürk dilinin linqvistik-kommunikativ sistemi, hər şeydən öncə, saitlərin və samitlərin qarşılıqlı səs uyumuna, sözdüzəldici, sözdəyişdirici və formadüzəldici şəkilçilərin aqvilütinativ sırasına və “kəlmə mürəkkəbləşməli” yönümlü söz yaradıcılığına görə müəyyənləşdirilir. Göstərilən sistem qrammatikal, aspektual və konseptual olaraq qurulur. Cümlə üzvlərinin mübtəda-tamamlıq-xəbər sıralı simmetrik və daha geniş bir müstəvidəki təyin-mübtəda-təyin-tamamlıq-zərflik-xəbər səciyyəli genişlənən asimmetrik sıralanmasının da rolu burada yox deyildir.

1960-cı illərdən başlayaraq dilin semantikasına, funksiyasına, quruluşuna, antropologiyasına və işlənməsinə dair yuxarıda göstərilən dilçilik məktəblərində aparılan mübahisələr bu və ya digər şəkildə günümüzdə qədər davam etməkdədir. Ancaq dilçiliyin bugünkü metalinqvistik açıqlanma mərhələsində yeni bir dönmə girilmişdir. Belə ki, yuxarıda göstərilən birinci məktəbə daxil olan işlərin və ikinci qrupda yer alan nəzəri və praktik dilçilik araşdırmalarının bir yerdə tətbiq oluna bilən funksional-konseptual cəhətləri üzərində durulmaqdadır. Buna bağlı olaraq konseptual-funksional qrammatika anlayışının konseptual qisminin aşağıda örnəklərlə açıqlanmasına keçmədən öncə, klassik “funksional qrammatika” qavramının əsas parametrləri və prinsiplərinin nə

olduğunun qısaca olaraq bir daha aydınlaşdırılmasının faydalı olduğunu düşündük. Və həmin linqvistik parametrləri və prinsipləri sadə cümlənin və bədii mətn örneklərinin paradigmatik və sintaqmatik olaraq aktual-konseptual üzvlənməsi və semiotik işarətlənməsi timsalında aşağıda göstərdik (Musayev 2011: 37-39).

2.1. Sadə cümlənin qrammatik-semantik və aktual-konseptual paradigmatı

Cümlədə və mətnədə söz qrupları və cümlə üzvləri indiyə qədər ənənəvi olaraq nitq hissələrinə və cümlə komponentlərinin arasındakı sintaktik əlaqələrə görə öyrənilmişdir. “Mübtəda, təyin, tamamlıq, zərflik və xəbər və ya baş cümlə-budaq cümlə” ənənəvi-qrammatik üzvlənməsi tədris sistemində əsas rol oynamışdır. Sözügedən sintaktik vahidlərin semantik-funksional parçalar olaraq öyrənilməsi isə 1970-ci illərdən başlayaraq tədris və təhsil sistemində getdikcə daha geniş yer tutmuşdur (Abdullayev 1999: 89-124). Sintaktik vahidlər cümlə üzvlərinin aktual üzvlənməsinə görə yeni linqvistik terminlərlə adlandırılmışdır: tema (thema: yun. verilmiş, bəlli olan) və rema (rhema. yun. kəlmə, söylənilən, diqqətə aldırılan). Müasir funksional qrammatikada sintaksis və mətn bölmələrinin tərtib olunmasının əsas prinsiplərindən biri cümlənin və ya mətn komponentlərinin konkret bir sintaqmatik sistem təşkil etməsi ilə bağlıdır. Beləliklə, dilin və ya dillərin sintaqmatik olaraq işlənilməsinə görə funksional bir qrammatikanın hazırlanması dilçilikdə 1960-cı illərdə ortaya çıxmış, 1970-ci illərdə isə tədbiq olunmuşdur. Sadə cümlə əsasında türk dillərinin, o sıradan Azərbaycan dilinin həm ənənəvi-paradigmatik, həm də yeni sintaqmatik araşdırma-öyrənilmə mərhələləri aşağıdakı sxemdə göstərildiyi şəkildə müəyyənləşdirilə bilər.

SXEM 1

		T		R
		Tələbə//kitabı oxudu		
Paradiqmatik	1. Morfologiyaya görə:	İ ¹	İ ⁴	F
	2. Sintaksisə görə:	M	T	X
Sintaqmatik	3. Semantikaya görə:	S	O	P
	4. Semantik-funksional üzvlənməyə görə	T		R
Konseptual-semiotik	5. Konseptə (qavrama) görə			K
	6. Semiotikasına görə		İ	

“Tələbə kitabı oxudu” cümləsində morfologiyaya görə modelləşdirmədə isimlərin, yəni adların hansı hal şəkilçiləri ilə işlənildiyi “Nom. ‘adlıq’ + Gen. ‘yiyəlik’ +Dat. ‘yönlük’+ Akk. ‘təsirlik’ +Lok. ‘yerlik’+Abl. ‘çıxışlıq’ sırası ilə işarələnmişdir:

İ¹-adlıq halı;

İ⁴-təsirlik halı;

F-feil.

Sonrakı modelləşdirmələrdə isə M- mübtədani, T-tamamlığı, X-xəbəri; S-subyekt, O-obyekt, P-predikat; T-temanı, R-remanı, İ-diskursiv-semiotik mahiyyətdəki özəl mətnqurucu işarəni, K isə konsepti və ya qavramı göstərir. Sözügedən birinci və ikinci modelləşdirmələr hər hansı bir dilin sintaktik sisteminin paradiqmatik olaraq gerçəkləşən semantik və semantik-funksional mərhələlərinin əsasını təşkil edir. Birinci və ikinci modelləşdirmələr dilin konkret quruluşunu, üçüncü və dördüncü modelləşdirmələr onun semantik və funksional işlənmə mahiyyətini, beşinci və altıncı modelləşdirmələr isə dilin konseptual hərəkət nöqtəsini və semiotik işarələnmə mahiyyətini ifadə edir⁹. Sözüün tam mənasında

⁹ Burada konseptual hərəkət nöqtəsi “oxumaq” qavramı və ya fəaliyyətdən, semiotik işarələnmə mahiyyəti isə “kitab//yazı” fenomenindən və ya özəl mətnqurucu işarətindən ibarətdir. Məlum olduğu kimi, Qurani-Kərim peyğəmbərimizə

türkcənin funksional bir qrammatikasının hazırlanması birincilərdən ikincilərə, ikincilərdən birincilərə və onların hər ikisindən üçüncülərə keçidlərlə yerinə yetirilə bilər.

Funksional-konseptual və ya konseptual-funksional qrammatika anlayışı bəlli qavramlardan semantik-funksional sahələrə, oradan da dilin fonetik-fonoloji, morfoloji-sintaktik, leksik-leksikoloji, lekskoqrafik-frazeoloji sistemlərinə ierarxik keçidlərə bağlı olaraq açıqlanmalıdır. Daha doğrusu, hər hansı bir dilin konseptual-funksional qrammatikası günümüzdə və gələcəkdə koqnitiv və kompüter-mühəndis dilçiliyi yönümləri və yönümlərinin tətbiq olunması ilə hazırlana bilər.

Türk dillərinin, o sıradan Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi əsasında yeni bir cümlə üzvləri təsnifləndirməsi işə atalar sözlərimizin sintaktik-mətninqvistik özəlliklərindən hərəkətlə sadə cümlə örnəyində mümkün ola bilən bir semantik-funksional sıralanma ilə formullaşdırıla bilər.

“Hira mağarası”nda olduğu vaxt Alaq surasının beş ayəsilə nazil olmuşdur. Həmin vaxt ona peyğəmbərlik vəzifəsi verilmişdir. O, bu vəzifəyə sözügedən surənin ilk ayəsini oxumaqla başlamışdır. (Şəntürk., Yazıçı 2009: 55)

SXEM 2

M+T/Z+X=(M=T+Z+X; Z+T=M+X; T=Z+X; Z=T+X və s.)

M=mübtəda

T= tamamlıq

Z=zərflik

X=xəbər

T (M)	R (TZX)														
1. Dost	= acı söyler (Türk.)														
Süyjü dil	= ýylanı hininden çykarar (Türkmən.)														
Aqıl	= bozorda sotilmaydi (Özbək.)														
<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tbody> <tr> <td style="text-align: center; width: 50%;">T(ZT)</td> <td style="text-align: center; width: 50%;">R(MX)</td> </tr> <tr> <td>2. Sürüden ayrılan koyunu</td> <td>= kurt kapar (Türk.)</td> </tr> <tr> <td>Sürüden ayrılan qoyunu</td> <td>= qurd yeyər (Azərb.)</td> </tr> <tr> <td>Sürüden azaşan goynu</td> <td>= gurd alar (Türkmən.)</td> </tr> <tr> <td>Podadan ayrılğan qo'yni</td> <td>= bo'ri yer (Özbək.)</td> </tr> <tr> <td>Bölingendi</td> <td>= böri ceydi(Qazax.)</td> </tr> </tbody> </table>		T(ZT)	R(MX)	2. Sürüden ayrılan koyunu	= kurt kapar (Türk.)	Sürüden ayrılan qoyunu	= qurd yeyər (Azərb.)	Sürüden azaşan goynu	= gurd alar (Türkmən.)	Podadan ayrılğan qo'yni	= bo'ri yer (Özbək.)	Bölingendi	= böri ceydi(Qazax.)		
T(ZT)	R(MX)														
2. Sürüden ayrılan koyunu	= kurt kapar (Türk.)														
Sürüden ayrılan qoyunu	= qurd yeyər (Azərb.)														
Sürüden azaşan goynu	= gurd alar (Türkmən.)														
Podadan ayrılğan qo'yni	= bo'ri yer (Özbək.)														
Bölingendi	= böri ceydi(Qazax.)														
<table style="width: 100%; border-collapse: collapse;"> <tbody> <tr> <td style="text-align: center; width: 50%;">T(T)</td> <td style="text-align: center; width: 50%;">R(ZX)</td> </tr> <tr> <td>3. Ayağını</td> <td>= yorganına göre uzat (Türk.)</td> </tr> <tr> <td>Ayağını</td> <td>= yorğanına görə uzat (Azərb.)</td> </tr> <tr> <td style="text-align: center;">T(Z)</td> <td style="text-align: center;">R(TX)</td> </tr> <tr> <td>Yorgana görə</td> <td>= ayak uzat (Türkmen.)</td> </tr> <tr> <td>Körpängä karap</td> <td>= ayak uzat (Özbək.)</td> </tr> <tr> <td>Körpeñe qaray</td> <td>= ayağıñdı kösil (Qazax.)</td> </tr> </tbody> </table>		T(T)	R(ZX)	3. Ayağını	= yorganına göre uzat (Türk.)	Ayağını	= yorğanına görə uzat (Azərb.)	T(Z)	R(TX)	Yorgana görə	= ayak uzat (Türkmen.)	Körpängä karap	= ayak uzat (Özbək.)	Körpeñe qaray	= ayağıñdı kösil (Qazax.)
T(T)	R(ZX)														
3. Ayağını	= yorganına göre uzat (Türk.)														
Ayağını	= yorğanına görə uzat (Azərb.)														
T(Z)	R(TX)														
Yorgana görə	= ayak uzat (Türkmen.)														
Körpängä karap	= ayak uzat (Özbək.)														
Körpeñe qaray	= ayağıñdı kösil (Qazax.)														

Göründüyü kimi, sözügedən cümlə-mətnlərdə və ümumiyyətlə dilin sintaktik sistemində söylənilən bəlli olan–bilinən (tema) və bəlli edilən–yeni söylənən (rema) semantik-funksional parçalar və ya sintaqmlar olaraq müəyyənləşdirilir. Belə bir araşdırma-öyrənilmə yönümü və yöntəmi cümlə üzvlərinin ənənəvi təsnifləndirməsindən fərqlidir. Belə ki, yuxarıda gətirilən birinci

müqayisəli atalar sözü kontekstində “tamamlıq/zərflək/xəbər qrupu” xəbərliklə və ya bəlli edilənlə (rema ilə) işlənilir. İkinci müqayisəli atalar sözü kontekstində mübtədə xəbərlə birlikdə xəbərlik və ya bəlli edilən (rema) qrupunu təşkil edir. Üçüncü müqayisəli atalar sözü kontekstində isə sadə cümlə parçalarının sintaktik kontekstdəki semantik-funksional yerləşməsi birinci və ikinci kontekstdəkilərdən fərqli bir sıralanma ilə gerçəkləşir. Beləliklə, Türkiyə və Azərbaycan türkcələrindən gətirilən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirilməsi $T=Z+X$ formuluna dayanır. Türkmən, özbək, qazax türkcələrindən gətirilən örnəklərin temaya və remaya görə təsnifləndirməsi $Z=T+X$ formuluna əsasən müəyyənləşdirilir.

Sözügədən birinci atalar sözü mətninin qurulmasında “acı, dil, ağıl”, ikinci mətndə “ayrılmaq”, üçüncü mətndə “ölçü//meyar” qavramlarından hərəkət edilmişdir. Bu mətnlərdə yuxarıdakı qavramlara uyğun olaraq semiotik mahiyyətdəki “dost, ilan, bazar, qoyun, yorğan” özəl mətnqurucu işarələrinin işlənilməsi isə diqqət çəkir. Çünki semiotik işarələr türk-müsəlman həyatında yer alan simvolik, konseptual və etnoqrafik səciyyəli fenomenləri göstərir.

Müasir dilçilikdə hər hansı bir dildəki cümlə üzvlərinin semantik-funksional parçalara ayrılmasının linqvistik-sintaktik formulları mətnə və ya öyrənilən dilin sabit və iniversiyalı sıralanmalarına görə gerçəkləşən ontoloji səciyyəli əsl mətn örnəyinə görə öyrənilir. Sözügədən əsl mətn örnəyinin yazılı və şifahi olaraq gerçəkləşən müxtəlif formaları kontekstə, dilin işlənilməsi sosalinqvistik ortama, diskursa və ya canlı dilin danışıq-xəbərleşmə vasitəsi olaraq hər şəkildəki işlənilməsinə görə müəyyənləşir. Bu baxımdan sözügədən semantik-funksional parçaların, yəni tema və remaların hər hansı bir mətlinqvistik ortamdakı sayı istər türk ədəbi dillərində, istərsə də digər dünya dillərində bir universal-linqvistik amil olaraq fakültativ səciyyəlidir. Bunların sayı hər hansı bir dilin müxtəlif dil-danışıq sahələrindəki işlənilmə potensialına bağlı olaraq ortaya çıxar (Musayev 2011: 39-42).

Sintaktik konstruksiyaların polipredikativlik dərəcələrinin sözügedən qavram və kateqoriyalaşdırma baxımından müəyyən-ləşdirilməsi dilçilikdə nisbətən yeni bir istiqamətdir. Burada polipredikativlik dərəcəsi asılı olaraq, birdən artıq predikativ və yarım predikativ mərkəzləri olan “mürəkkəbləşmiş” sadə geniş cümlələr və bütün mürəkkəb cümlələr birlikdə polipredikativ quruluş kimi tədqiq olunur (Черемисина, Колосова 1987). İnfor-masiyavericilikdə birincilərlə ikincilər frazadanböyük vahidlərin tərkibində belə eynitipli çoxmərhələli aktual üzvlənməyə məruz qalır. Müq.et.:

(1) – Azərb. Şamxal/ anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi (İ. Şıxlı. Dəli Kür, 1968, s. 28).

$T[(T_1s - R_1v) - (T_2s - R_2v)]$ – asılı hissə – R – əsas hissə.

(2) – Adam da // yıxılıb ölür./ Bir at // nədir ki // özünü üzürsən. (F. Kərimzadə. Xudafərin Körpüsü, 1982, s. 104).

$R[(T_1s - R_1v) - (T_2s - R_2v)]$ – əsas hissə – T – asılı hissə¹⁰

Frazadanböyük konstruksiyanın tərkibindəki “Bir at// nədir ki// özünü üzürsən” xüsusi-mürəkkəb quruluşlu ikinci polipredikativ vahid mürəkkəb cümlədir. “Şamxal/ anasını gözü yaşlı görüb // evdə// bədbəxt bir hadisə baş verdiyini / zənn etdi” xüsusi-mürəkkəb quruluşda olmayan birinci polipredikativ vahid isə sadə genişlənmiş cümlədir. Hər iki sintaktik vahid yalnız ifadənin formasına görə bir-birindən fərqlənir. İfadənin məzmun planına, yəni **semantik-funksional sahələrin reallaşmasına** görə isə hər iki sintaktik konstruksiya bir-birinə bənzəyir. Daha doğrusu, hər iki polipredikativ vahid səbəb-nəticə əlaqəli linqvistik bir qavrama (qavrayışa) görə ayrı-ayrı konkret sintaktik vahidlər səviyyəsində gerçəkləşmişdir (Musayev 2011: 80).

¹⁰ T – tema, R – rema, S – mübtəda, yaxud hər hansı başqa bir substantiv element, v – xəbər və ya hər hansı bir polipredikativ mərkəz. Mötərizədə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi göstərilmişdir. /xətt ilə aktual üzvlənmənin birinci, // xətt ilə isə aktual üzvlənmənin ikinci mərhələsi işarə edilmişdir. Oxşar örnəklər eyni bir sıra nömrəsi ilə verilmişdir.

2.2. Şeirlə söylənən və ya yazılan bədii mətn örnəkləri

Ümumtürk folklorik mətninin ilk örnəklərində sərbəst olaraq ifadə olunan şeir parçaları əsasən 2-24-28 saylarında gerçəkləşən ritmik-tonik və təhkiyəvi-rifmik bir hecalanma sistemi ilə qafiyələnir (Musaoğlu 1999: 10-13). Qədim türk şerində ilkin mətnləşmə əsnası sözügedən sərbəst qafiyələnmə sisteminə bağlı olaraq gerçəkləşir. Buna bağlı olaraq makromətn səciyyəli mətnləşmə söz birləşmələri və qrupları, sadə və mürəkkəb cümlələrlə qurulan sintaktik bütövlərin daha geniş bir mətnlinqvistik təhkiyədəki simmetrik və asimmetrik sıralanmaları ilə özünü göstərir. Ancaq bu, formal olaraq belədir. Məzmun planı etibarilə müxtəlif sintaktik konstruksiyaların və mürəkkəb sintaktik bütövlərin mətnə işlənməsi hər hansı bir ünsiyyət əsnasının diskurs ortamında konkret olaraq gerçəkləşməsi ilə şərtlənir. Bu gerçəkləşmə isə danışanın, müəllifin, dinləyenin və oxucunun dərk etdiyi əsas bədii fikrinin özəl mətnqurucu semiotik işarələrlə geniş oxucu və dinləyici auditoriyasına nə dərəcədə uğurlu ötürülməsi ilə müəyyənləşir. Özəl mətnqurucu işarələrin işlənməsi isə danışan və dinləyən arasındakı informasiyavericiliyin dayandığı dərindəki və üzdəki konkret hadisələr, fenomenlər və onlarla ifadə edilən ana fikirlərlə bağlı olur. Həmin işarələr müasir filologiya elmində ədəbi-semiotik mahiyyətli mətnqurucu vasitələr olaraq öyrənilir. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir ədəbi-bədii mətn sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, leksemlərdən, frazevlərdən, söz birləşmələrindən və cümlələrdən ibarət deyildir. Hər hansı bir bədii mətnin həmin semasioloji dil işarələri ilə ifadə olunan özünə məxsus semiotik mahiyyətli özəl mətnqurucu işarələri də olur. Həmin semiotik işarələrin hərəkətləri isə mətnə ifadə edilən müəllif reallığını və ya bədii fikrini ayrı-ayrı konkret hadisələrlə, bəşəri və milli-mənəvi dəyərləri bildirən fenomenlərlə göstərir.

Xalq mahnılarımızın poetik-musiqili mətnləri də, hər şeydən öncə, haqqında bəhs edilən özəl mətnqurucu işarələrlə qurulur. Həmin özəl mətnqurucu işarələr bilavasitə xalqın sevgisinə,

arzularına, istəklərinə, dərdinə-sərinə, gələcəyə inamına, onun ən dəruni duyğularına sintaktik, semantik və pragmatik bir bütünləşmə olaraq işarə edir. Bu baxımdan xalq mahnılarımızın başlıqları ən gözəl seçilmiş özəl mətnqurucu işarələr kimi qiymətləndirilə bilər. Məsələn, “İrəvanda xal qalmadı”, “Qaragilə”, “Azərbaycan maralı” mahnılarının başlıqları nə qədər gözəl, nə qədər uğurlu seçilmişdir! Həmin başlıqlar saf və səmimi, ailəsinə və sevgilisinə ən dəruni duyğularla bağlı olan bir Azərbaycan gözəlinə işarə etmirmi?! Əlbəttə, edir. Birinci mahnının mətnində işlənən və üzə, gözələ xüsusi yaraşlıq, gözəllik verən, Azərbaycan ədəbiyyatında və xalq mahnılarımızda milli mentalitetimizə yönəlik interospektiv səciyyəli mahiyyət qazanan “qoşa xal” bənəzətməsi Cabbar Qaryağdıoğlunun çox uğurla seçdiyi özəl bir mətnqurucu işarə deyildirmi?! Bəs sözügedən poetik-musiqili mətnin başlığında işlənən “İrəvan” mətnqurucu toponimik adı? “İrəvan” özəl adı həm sözügedən mahnı mətninin ədəbi-konseptual semiosferasına, həm də Azərbaycan adlı dünyamızın tarixi-məkani qavramlar xəritəsinə retrospektiv, prospektiv və interospektiv baxımlardan işarə edən ən önəmli mətnqurucu işarələrdən biridir. Bakı, Gəncə, Şuşa, Xankəndi, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd, Təbriz toponimik-konseptual adları kimi! Belə özəl mətnqurucu işarələr, təbii ki, “Sarı gəlin” və “Küçələrə su səpmişəm” xalq mahnılarımızın mətnlərində də vardır. Məsələn, “Sarı gəlin” və ya sadəcə “Gəlin” və Çoban”, “Küçələrə su səpmək” və “Yar” söz-ifadələri. Həmin bədii mətnqurucu semiotik işarələr konseptosferik sistemdə “eşq, sevgi, məhəbbət və son dərəcə dəruni insani duyğular”ı bildirən qavramlarla (konseptlərlə) çox yaxından bağlıdır. Ancaq sözügedən özəl mətnqurucu işarələr burada Azərbaycan adlı qavramlar dünyasının milli-mənəvi mahiyyət və konkret olaraq da intim yaşamışlıq və ya həyatilik səciyyəsi daşıyan elementlərini işarələyir. Buna görə də onlar milli mentalitetə bağlı interospektiv səciyyəli faktların, hadisələrin, ən müxtəlif folklorik hekayətlərin və rəvayətlərin poetik olaraq dərk olunması və konseptual müstəvidə adlandırılmasıdır. Bununla da xalq mahnılarımızı formalaşdıran həmin özəl mətnqurucu işarələr digər

adekvat semiotik quruluşlardan və ya semiozislərdən fərqlənirlər (Musaoğlu 2011: 34-35).

Əcdad türklərin ilk folklorik şeir yaradıcılığı animizim, totemizm və antropomorfizm çağından mifologiya çağına və sonuncudan isə dastan epoxasına erkən keçiş dövrlərində gerçəkləşmişdir. Sözügedən folklorik şeir yaradıcılığı ədəbiyyat tarixinin ilk inkişaf mərhələlərində orijinal bir mətnlinqvistik quruluşda formalaşmışdır. Bu isə sözügedən bədii quruluşun filologiyada ədəbiyyat tarixi, nəzəriyyəsi və ədəbi təhlil baxımından özəl bir elmi-konseptual açıqlanmasının verilməsini günümüzdə zəruri hala gətirmişdir. Sonrakı dövrlərdə də həm məzmun, həm də forma etibarilə eyni ədəbi-bədii quruluşlarda gerçəkləşən həmin şeir şəkillənmələrinin adlandırılması və ya dəqiq filoloji tərif ümumi mətn tipologiyası baxımından mübahisə doğurmuşdur. Sözügedən şeir şəkillənmələri ədəbiyyat dövrləri və ya ədəbiyyatsevərlər arasında daha çox “səcli şeir, səcli nəsr”, “nəsr səciyyəli şeir” və ya sadəcə mənzumə kimi adlandırılmışdır.

Qeyd olunmalıdır ki, “Səc’ öz-özlüyündə qafiyələnmə deməkdir, fərqi odur ki, qafiyə şeirdə işlənir və misraların sonunda olur; səc’ isə daxili qafiyələnmə prinsipi ilə qurulur, həm şeirdə, həm də nəsrə olur” (Mirəhmədov 1998: 193). Və səc’ bir şeir şəkli olmaq etibarilə, əsasən, əruz vəznində işlənir, M. Füzulinin və M. Ə. Sabirin yaradıcılığında səc’li şerin ən gözəl nümunələri yer almışdır (1998: 193). Ən qədim türk şerinin ortaya çıxması isə, yuxarıda da göstəriləyi kimi, Azərbaycan və ya Türk dünyası şairlərinin əruz vəznindəki şeir yaradıcılığından çox-çox əvvəllərə təsadüf edir. Başlanğıcda heca vəznində söylənilmiş və əruz vəznində Azərbaycan türkcəsində və ya digər türk ədəbi dillərində sonralar da yazılmış olan səcli və digər orijinal şeir şəkilləri ən qədim türk poetik mətni kontekstində araşdırılmaya cəlb olunmalıdır. Çünki, ilk folklorik təhkiyə dövrlərində həmin folklorik şeir yaradıcılığı əslində “bədii nəsr”in və ya sonralar qaravəlli, lətifə, nağıl və dastan və s. olaraq gerçəkləşən şifahi xalq ədəbiyyatı növlərinin də yerində işlənmişdir. Bunların məzmun

planı baxımından ifadəsi isə qədim türklərin geniş Avrasiya coğrafiyasındakı siyasi, iqtisadi və etnik-demoqrafik hərəkətlənmələrinin şifahi olaraq ifadəsi ilə sıx bir şəkildə bağlı olmuşdur. Beləliklə, xalq mahnılarımız əslində səcli şeirlə və nəğmələrlə ifadə olunan ümumtürk yaşam məzmununun və sonralar köçəri-yerləşik həyat şərtlərində də yaşanan eşq, sevgi, səmimiyyət, saflıq və sədaqət duyğularının musiqili-lirik ifadəsi olmuşdur. Bu gün də bu, belədir.

Qədim türk şeri başlanğıcda sözügedən sərbəst şeir formlaşmaları ilə daha yaygın olaraq işlənmişdir. Həmin şeir şəkli yeddi hecalı ümumtürk şeri və ya bayatıları (maniləri) və xalq mahnıları (türküləri, jırları) ortaya çıxana qədər çox işlək olmuşdur. Bunların içərisində yer alan nəğmələr isə daha çox kollektiv surətdə oxunan və çox zaman da bədii hüdudları açıq qalan poetik-folklorik mətnlərdən ibarətdir. Birincilərin və ya səcli ədəbi-folklorik hadisənin işləkliyi Azərbaycan filologiyasında ayrıca olaraq vurğulanmaqdadır (Nəbiyev 2002: 632-650). Ancaq bu və ya digər şəkillərdə dastan söyləmə təhkiyəsinə də xas olan belə bir poetik mətnləşmə quruluşu daha çox asimmetrik səciyyəli sintaktik-mətnlinqivistik hadisələrin ümumtürk mətnində işlənilməsilə sonralar da gerçəkləşmişdir. ***Sintaktik paralellik, inversiya və parselyatıqlaşma*** kimi dil-nitq hadisələri sözügedən poetik mətnləşmə quruluşunda əsas mətnyaratma faktorlarındadır (Musaoğlu 2003).

Sintaktik paralellik və ya paralelizm hadisəsinin mətn-qurucu bir vasitə olaraq işlənilməsindən “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” (2011: 281-316) adlı dərş vəsaitimizdə ayrıca olaraq bəhs edilmişdir. Sözügedən dil-nitq hadisəsi hər hansı bir dil-danışıq ortamında müəyyən qədər fərqli və ya yaxın anlamların eyni qrammatik meyarlarla müəyyənləşdirilə bilən cümlə komponentləri və cümlələrlə ifadəsi deməkdir. Əslində belə bir dil-nitq hadisəsi və ya ritmik-sintaktik paralelizm olayı bir-birilə qohum və qohum olmayan müxtəlif dillərdə özünü göstərən nisbi xarakterli sintaktik universallıqdır (Жирмунский 1974: 652).

Sözügədən sintaktik hadisə oxşar və fərqli leksik tərkiblərdə (лексическое наполнение) gerçəkləşir. Ancaq burada söz birləşmələri və qrupları, cümlələr və s. kimi eyni qrammatik quruluşda olan dil vahidləri eyni bir sintaktik-mətnlinqivistik vəzifəni yerinə yetirir. Ümumtürk folklorik mətninin müxtəlif növlərində istər sadə, istərsə də mürəkkəb cümlələr və onların ayrı-ayrı komponentləri sözügedən poetik-folklorik mətnləşmə prosesində sintaktik paralellər olaraq işlənir. Məsələn:

A. Sadə cümlə örnəyində:

(1)

Türkiyə türkcəsi: **Anasına bak, kızını al,
kenarına bak, bezini al.**

Azərbaycan türkcəsi: **Anasına bax, qızını al,
qırağına bax, bezini al.**

Türkmən türkcəsi: **Enesini gör-de gızını al,
gırasın, gör-de bezini al (Musaoğlu 2002: 61).**

Oğuz qrupu türk ədəbi dillərindən gətirilən atalar sözü örnəyi genişlənmiş sadə cümlə ilə ifadə olunur. Onun mübtədəsi “sən” şəxs əvəzliyi ilə ifadə edilən bir leksik vahiddən ibarətdir. Buradakı genişlənmiş sadə cümlə tarixi-diaxronik xarakterli bir poetik-folklorik mətnləşmə təkamülü keçirmişdir. O, həmin təkamül prosesində müəyyən bir konseptual-linqvistik mahiyyət qazanmış və oğuz qrupu türk dillərində ədəbi-folklorik mətn səviyyəsində gerçəkləşmişdir. “Anasına bax, kənarına bax; qızını al, bezini al” sintaktik paralelləri bir atalar sözündə şeir misraları kimi qafiyələnmişdir. Başqa bir sözlə, poetik cümlə-mətnə qafiyələnmə sintaktik paralellərin işlənməsi ilə mümkün olmuşdur. Eyni sintaktik mətnqurucu vasitələr-paralellər “Sarı gəlin” şerinin mətnində də özünü bu və ya digər şəkildə göstərir:

(2)

Saçın ucun hörməzlər,
Gülü sulu dərməzlər, sarı gəlin.

Bu sevdə nə sevdədi?
Səni mənə verməzlər,
Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Bu dərənin uzununu,
Çoban, qaytar quzunu,
Nə ola bir gün görəm
Nazlı yarın üzünü.
Neynim aman, aman, sarı gəlin.

Azad ellər ayrısı,
Şana tellər ayrısı,
Bir gününə dözmədim,
Oldum illər ayrısı.
Neynim aman, aman, sarı gəlin (Min bir mahnı 2007: 421)

Folklorik bir növ olaraq atalar sözləri və məsəllərin yaranması çox vaxt tarixdə baş vermiş ayrı-ayrı konkret ibrətamiz hadisələrdən nəşət tapır. Və ya etnik, etnoqrafik səciyyəli gedişat və gəlişmələri meydana gətirən canlı faktorlarla, müxtəlif semiotik işarələrlə sıx bağlı olur. Buna görə də hər hansı bir atalar sözü örnəyində bütün bunları söyləyən müdrik bir danışan və düşünən atamız və bir də onu dinləyən oğullar və qızlarımız vardır. Xalq mahnısında isə belə deyildir. Xalq mahnısında danışan ozandır və ya aşıqdır. O, yuxusunda “buta” verilmiş bir haqq aşıqıdır. Dinləyən də sıradan adi bir vətəndaş deyildir. Dinləyən, yəni müraciət olunan şəxs burada sayılan, sevilən və seçilən bir Azərbaycan türk gözəlidir! Uzunboylu, incəbelli, gülərüzlü, telli-toqqalı, uzunhörüklü Sarı Gəлиндir və ya Sara Gəлиндir, Dilbərindir, Qara Gilədir, Azərbaycan Maralıdır!

Xalq mahnılarımızda müəyyən bir bitkin mənə, anlam və məzmun ardıcılığı vardır. Onlarda çox yığcam olaraq konkret bir bədii fikir ifadə olunur. Həmin fikir Azərbaycan türk qavramlar dünyasının ana xəritəsi və ya *Azərbaycançılıq ideologiyası* ilə bağlı

olur. Çünki, türk-islam mədəniyyətinə bağlı “**Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bakirəlik, qəhrəmanlıq, yol, sevgi, eşq, məhəbbət, həsrət, qonaqpərvərlik, nifrət**” kimi qavramların bədii açıqlanması da ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində geniş yer tutur. Həmin qavramlara əsasən gerçəkləşən bədii mətnləşmə və ya diskursiv anlatım isə türkçə olaraq konseptual-lingvistik səciyyəli mikro- və makromətn komponentlərinin dialoji-çərçivəli və ontoloji-sintaktik sıralanmamaları və sintaktik paralellərlə qurulur. Sözügedən qavramlar xəritəsində yer alan *ailə, bakirəlik; bakir və bakirə; sevgi və gözəllik; eşq, məhəbbət və həsrət* duyğularının “izoqloslari” məhz Azərbaycan adlı etnoqrafik-folklorik coğrafiyada da yanıb-sönür. Həmin qavramları və onların Azərbaycan türk kontekstindəki semiotik işarələrini poetik-musiqili mətnə canlı bir ifa və qolça qopuzu ilə təqdim edən uzaq keçmişimizdə ozanlarımız olmuşdur. Sonralar həmin işi telli sazı ilə aşıqlarımız, yaxın keçmişimizdə və günümüzdə isə milli musiqi komponentləri ilə xanəndələrimiz və müğənnilərimiz yerinə yetirməkdədir. Daha doğrusu, hər hansı bir xalq mahnımızın və “Sarı gəlin” mahnısının da mütləq bir ilk Azərbaycanlı türk ifaçı yaradıcısı və ya dilə gətirəni olmuşdur. Bu baxımdan sözügedən xalq mahnımızın yaranmasının müxtəlif hadisə və rəvayətlərlə əlaqələndirilməsi təbii və ən yaxşı halda xoş niyyətli xalq etimologiyasından başqa bir şey deyildir.

Qeyd: “Sarı gəlin” xalq mahnısının tarixi məzmunu, yaranması və ya semantik etimologiyası haqqında çox maraqlı folklorik hekayətlər, rəvayətlər və müxtəlif təzadlı fikirlər də vardır. Məsələn, *Sarı Gəlin* proobrazının “Günəş” və ya bir slavyan, gürcü, erməni gözəli olduğu söylənilir. Hətta həmin gözəlin bir xristian dininə mənsub olan qıpçaq türkü olduğu da deyilir. “*Apardı sellər Saranı*” xalq mahnımıza əsaslanılaraq “Sarı Gəlin” ifadəsinin “Sara Gəlin”dən *a/h* səs dəyişməsi nəticəsində əmələ gəldiyini söyləyənlər də vardır. Ancaq bir çox rəvayətdə xristian dininə mənsub olan gözələ aşiq olanın məhz bir türk olduğu nəticəsinə də gəlinir. O zaman həmin igidin xristian bir qıpçaq

türkü olması da istisna deyildir! Sözügedən mahnı mətninin müxtəlif folklorik variantları vardır. Qıpçaq, Azərbaycan və Ərzurum variantları bunların içərisində ən yaygın olanlarıdır. Bu isə mahnı mətninin ilkin folklorik variantlarının məhz Türk-Qıpçaq-Oğuz dünyasının yovşanlı çöllərində, axarı-baxarlı ellərində və obalarında meydana gəlməsinə dəlalət etmirmi?! Beləliklə, bütövlükdə xalq ədəbiyyatı növlərinə məxsus olan folklorik örnəklərin çox variantlılıq hadisəsi burada həm sözügedən mahnı mətninin söylənilməsində, həm də onun yaranmasına dair hadisə və rəvayətlərin müxtəlifliyində özünü göstərir.

Azərbaycanda xalq mahnılarımız daha XIX yüzildən etibarən görkəmli elm və fikir adamlarının, maarifçilərin, şairlərin, yazıçıların, müəllimlərin və böyük dövlət adamlarının diqqətini özünə cəlb etmişdir. M. F. Axundzadənin, F. Kəçərlinin, R. Əfəndiyevin, M. Mahmudbəyovun, M. İbrahimovun, S. Vurğunun, B. Məmmədovun, Ü. Hacıbəylinin, B. Vahabzadənin və nəhayət ulu öndər Heydər Əliyevin xalq mahnılarımız haqqında söylədiyi çox qiymətli fikirlər vardır. Bu baxımdan ulu öndər Heydər Əliyevin xalq artisti Əlibaba Məmmədova yazdığı məktubunda onun qoşduğu mahnıları və ümumiyyətlə xalq mahnılarımızı çox yüksək qiymətləndirməsi ibrətamizdir. Ulu öndərin özünün də xalq mahnılarımızın sözlərini çox yaxşı bildiyini və yeri gələndə onları əzbər söylədiyini və hətta oxuduğunu belə bu gün hamımız çox yaxşı xatırlayırıq.

Xalq mahnılarımız musiqili poetik-folklorik mətnlərdən ibarətdir. Həmin anonim mətnlər keçmiş zamanlardan etibarən başlanğıcda ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən bəstələnərək və ya qoşularaq mahnı kimi oxunmuşdur. Bu baxımdan XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində yaşamış xanəndə Cabbar Qaryağdıoğluna istinad edilən 500-dən artıq xalq mahnımızı xatırlamaq yerinə düşər. Həmin mahnıların bir çoxunun sadəcə musiqisini deyil, sözlərini də Cabbar Qaryağdıoğlunun yazdığı söylənilir. Onun hər hansı bir şəhərə və ya bir yerə el şənliyinə gedərkən həmin el-oba ilə bağlı bədahətən mahnı söylədiyi rəvayət edilir. Məsələn, “Uca dağlar” və

“İrövanda xal qalmadı” mahnıları məhz bu cür yaranmışdır. Xalq mahnılarımız Azərbaycanda bu gün də yaradılır. Məsələn, Azərbaycanın xalq artisti Əlbaba Məmmədovun qoşduğu mahnılar. Zaman keçdikcə xalq tərəfindən çox sevilən və mənimsənilən həmin mahnılar xalqın milli-mənəvi dəyərinə çevrilir və çox vaxt mahnı müəlliflərinin adları belə unudulur. Əlbəttə, indi yaranan xalq mahnılarımızın müəlliflərinin adlarının unudulmaması və onların informasiya vasitələri və texnologiyalarının geniş imkanları vasitəsilə gələcək nəsillərə ötürülməsi lazımdır. Bu, gələcəkdə bizi biz edən milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanılmasını təmin edən və onların başqaları tərəfindən sahiblənilməsinin qarşısını alan çox ciddi amillərdən biri ola bilər.

Azərbaycanşünaslıqda xalq mahnılarımıza həsr olunmuş çox ciddi bir monoqrafik əsər, təəssüflər olsun ki, hələlik yazılmamışdır. Sadəcə sözügedən mövzuya Azərbaycan xalq ədəbiyyatına dair yazılmış ayrı-ayrı dərslər kitablarında qısaca olaraq yer verilmişdir (Əfəndiyev 1992: 11-218). Bununla bərabər, xalq mahnılarımızın poetik-semantik və folklorik-struktural özəlliklərinə dair ara-sıra yazılan bəzi ciddi məqalələrə təsadüf olunur. Məsələn, folklorşünas M. Cəfərlinin “Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri”(2007) adlı məqaləsi bir elmi araşdırma nümunəsi kimi diqqəti çəkir. Həmin məqalədə əslində türkologiyada ilk dəfə olaraq konkret bir şəkildə “mahnı” və “nəğmə” mətnləri konseptual-tipoloji planda bir-birindən fərqləndirilmişdir. Belə bir araşdırma sözügedən folklorik mətnlərin gələcəkdə, daha geniş bir konseptual müstəvidə ədəbi-lingvistik baxımdan müqayisəli olaraq öyrənilməsinə yol açmaqdadır. Qeyd olunmalıdır ki, çağdaş dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq elmləri XXI yüzildə çox yüksək bir elmi-filoloji səviyyəyə gəlib çatmışdır. Azərbaycanda da filologiya elminin, xüsusilə də lingvistikanın sintaksis və mətn dilçiliyi sahələrinin son illərdə gəlib çatdığı inkişaf səviyyəsi buna konkret bir örnək olaraq göstərilə bilər.

Fikrimizcə, xalq mahnılarımızın hərtərəfli olaraq araşdırılması bu gün məhz belə bir filoloji və lingvistik kontekstdə davam

etdirilməlidir. Onların poetik-musiqili mətnlərinin fəlsəfəsi və xalq musiqisi ladında ifadə edilən ədəbi-psixoloji təhkiyəsi diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu milli-poetik fəlsəfə və təhkiyə keçmişə görə retrospektiv, indiyə və gələcəyə görə prospektiv, milli özə və kimliyə əsasən isə introspektiv aspektlərdə (Musayev 2011: 59-60) dərinəki və üzdəki quruluşları ilə bütövlükdə öyrənilməlidir. Bəs Azərbaycan filologiyasında elmi-lingvistik araşdırmaların və özəlliklə də mətn dilçiliyinin gəlib çıxdığı müasir inkişaf səviyyəsi və son olaraq da aldığı elmi-metodik nəticələr xalq mahnılarımızın sözügedən aspektlərdə öyrənilməsinə hansı imkanları saxlamaqdadır?

Azərbaycan dilçiliyində bütövlükdə cümlə sintaksisinin, ayrılıqda isə sintaktik vahidlərin dünyanın qavramlar xəritəsinə və çağdaş filologiyanın son nailiyyətlərinə əsasən konkret konseptual-struktur təsviri verilir, sadə və mürəkkəb cümlələrin yeni lingvistik təsnifləndirmələri aparılır. Məhz belə bir elmi-filoloji kontekstdə mürəkkəb sintaktik bütövlərin, yəni mətnlərin lingvistik sərhədləri müəyyənləşdirilir və onların əsas qurucu elementləri dil-nitq örnəkləri ilə konkret olaraq göstərilir (Abdullayev 1999; Musayev 2011; Abdullayev., Məmmədov., Musayev...2012). Özəlliklə də yuxarıda göstərilən son əsərdə mətn çağdaş lingvistikada, Azərbaycan dilçiliyində və türkologiyada çox geniş bir filoloji-lingvistik kontekstdə homojen, ardıcıl və kommunikativ bir bütün olaraq konkret örnəklərlə işıqlandırılır. Azərbaycan dili materialları əsasında mətnin kompozisiyası, koqeziyası, mətnyaratmada özünü göstərən formal və semantik əlaqə növləri, məzmun əlaqələri və s. çox geniş bir lingvistik-filoloji aurada öyrənilir (2012: 13-42; 88-182; 222-250). Türkologiyada və Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq mürəkkəb sintaktik bütövlərin aktual üzvlənməsi araşdırmaya cəlb olunur, Azərbaycan türk mətninin intellektual mahiyyətinin açılımları və dünyanın qavramlar xəritəsinə əsasən konseptual təhlili məsələlərinə toxunulur. Buna bağlı olaraq sözügedən mətnin ədəbi-, üslubi-, semiotik- və koqnitiv-lingvistik təhlili təcrübələri gerçəkləşdirilir (2012: 251-320). Beləliklə, xalq

mahnılarımız da ayrı-ayrı konkret sözlü-musiqili mətn örnəkləri olduğu üçün bu gün ədəbi-lingvistik yönləri ilə belə bir konseptual-filoloji təhlilə cəlb olunur.

İndi çağdaş filologiya elmində artıq xalq mahnılarımızın folklorik-filoloji və ya ədəbi-lingvistik özəlliklərinin dünyanın qavramlar xəritəsinə əsasən konseptual olaraq öyrənilməsi problemi gündəmə gəlmişdir. Azərbaycanşünaslıqda belə bir araşdırma-öyrənilmə istiqamətinin çox geniş bir elmi-diskursiv aurasının olduğu yuxarıda göstərilən dərəcə vəsaitlərində elmi-praktik parametrləri ilə ortaya qoyulmuşdur. Əlinizdəki monoqrafiyada da xalq mahnılarımızın təhlilində metodologiya və metod baxımından məhz həmin əsərlərdə ifadə edilən filoloji-mətnlingvistik zəminə əsaslanılmışdır. Belə ki, digər folklorik örnəklərlə də müqayisəli olaraq “Sarı gəlin” və “Küçələrə su səpmişəm” adlı xalq mahnılarımızın ədəbi-, folklorik- və poetik-lingvistik özəlliklərinin konseptual-koqnitiv olaraq açıqlanması təcrübəsi aparılmışdır. Əlbəttə, kiçik bir ədəbi-lingvistik açıqlamada xalq mahnılarımızın etik, estetik, poetik semantikasından və folklorik-konseptual quruluşundan hərtərəfli olaraq bəhs etmək mümkünsüzdür. Biz sadəcə filoloq, türkoloq və tələbələrimizin diqqətini sözügedən elmi-filoloji zəmində xalq mahnılarımızın bəzi ədəbi-lingvistik özəlliklərinin diaxronik-arxetipik görünümündə konseptual olaraq öyrənilməsinə cəlb etmək istədik.

Azərbaycan türk poetik-folklorik mətnində yer tutan, ancaq sözlü olaraq ifadə edilməyən “ozan-aşiq” və “Sarı gəlin” prototipləri ədəbiyyatımızın mifoloji dövrdən dastan çağına keçid dönəmində şəkillənən arxetipik proobrazlarındandır. Onlar poetik-folklorik mətnyaratmada özəl mətnqurucu semiotik işarələr olaraq işlənir. Bu baxımdan “Sarı gəlin” xalq mahnısında müraciət edən və müraciət olunanın etnik-milliyet kimliyi şeirlə ifadə olunan əsas qavramın və ya qavrayışın (konseptin) məzmunu ilə çox yaxından bağlıdır. Həmin məzmun əslində öncə “Türklük” və “Azərbaycançılıq” qavramlarının, sonra isə onlara bağlı olaraq abır-həya, sevgi-məhəbbət duyğularının bədii açıqlanmasıdır. Bu

açıqlanma və ya milli-folklorik fikir reallığı Beyrəklə Banuçiçək, Aşıq Qəriblə Şahsənəm sevgisi və həsrəti bədii gerçəkliyinin eynisidir, Əsli və Kərəm arasındakı eşqdən isə tamamilə fərqlidir. Və bütövlükdə saf və müqəddəs məzmunu ilə seçilən və xalq şerimizdə bütün bu incəlikləri ilə ifadə olunan əlçatmaz “əflatuni sevgi-həsrət”dən ibarətdir. Bu həsrət şeirdə ikinci bəndin orta mərhələsini və söylənilən əsas fikrin məğzini təşkil edən “*Nə ola bir gün görəm, Nazlı yarın üzünü*” misraları ilə çox açıq bir şəkildə ifadə olunur.

Sözügedən xalq mahnısı, yəni yeddihecalı klassik gəraylı xalq şeri “*aba*” şəklində qoşulmuşdur. Bütün bəndlərdə birinci, ikinci, dördüncü misralar həmqafiyə, üçüncü misra isə sərbəstdir. Şeir üç bənddən ibarətdir. Hər üç bəndin sonunda gələn “Neynim aman, aman, sarı gəlin” nəqəratı Azərbaycan türk şerində çox təsadüf edilən bir sintaktik təkrir olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Sözügedən sintaktik təkrir folklorik-ədəbi makromətni təşkil edən hər üç mürəkkəb sintaktik bütövün sonluq-komponenti yerində işlənir. Bu isə həmin sintaktik təkririn həm bütövlükdə folklorik-ədəbi makromətnin, həm də sözügedən mürəkkəb sintaktik bütövlərin konseptual səciyyəli mətnqurucu əlaməti olaraq işlənildiyini göstərir.

Maraqlıdır ki, birinci bəndin ikinci misrasının sonunda, digər bəndlərin və elə birinci bəndin də sonunda “Neynim aman, aman” yardımçı dil-nitq vasitələri ilə işlənən “Sarı Gəlin” müraciət-ifadəsi gəlməkdədir. Bu, fikrimizcə, makromətni təşkil edən mikromətnlərdə, yəni mürəkkəb sintaktik bütövlərdə sıralanan sintaktik paralellərin qrammatik-sintaktik formalaşması ilə də bağlıdır. Birinci bənddə və ya mürəkkəb sintaktik bütövde felin inkar şəklində, qeyri-müəyyən gələcək zamanla ifadə olunan bir geniş zaman anlayışı vardır. Qeyd olunmalıdır ki, qeyri-müəyyən gələcək zamanla geniş zaman anlayışının çox açıq olaraq ifadə edilə bilmək özəlliyi türk dilləri arasında ən çox Azərbaycan dilinə məxsusdur. Çərçivələnməyən həmin geniş zaman anlayışı şerin ilk iki misrasında “*Saçın ucun hörməzlər, Gülü sulu dərməzlər, sarı*

gəlin” deyim-frazeologizm quruluşundakı interospektiv səciyyəli qəlib-ifadələrlə ifadə olunmuşdur. Bu isə şerin birinci bəndində “Sarı gəlin” ifadəsinin iki dəfə işlənməsini zəruri edən mətnlinqivistik səbəblərdən biridir.

Mətn dilçiliyi baxımından “Sarı gəlin” Azərbaycan xalq mahnısının makromətni üç mikromətdən, yəni mürəkkəb sintaktik bütövdən təşkil olunur. Daha doğrusu, şerin hər bir bəndi müstəqil bir mürəkkəb sintaktik bütövdən ibarətdir. Burada abzas, bənd və mürəkkəb sintaktik bütövlərin sərhədləri üst-üstə düşür. Şerin poetik-folklorik uğurunu şərtləndirən mətnlinqivistik özəlliklərdən biri, bəlkə də birincisi elə budur! Həmin bəndlərdə və ya sintaktik bütövlərdə isə birinci, ikinci və dördüncü misralar sintaktik paralellərlə ifadə edilir. Şerin bütün bəndlərində birinci və ikinci misralar mürəkkəb sintaktik bütövün *baş*, üçüncü və dördüncü misralar *orta*, “*Neynim aman, aman, sarı gəlin*” sintaktik təkriri ilə ifadə olunan komponenti isə onun *sonluq mərhələsini* təşkil edir.

Sözügədən xalq mahnısı ümumtürk mətninin əsas qurucu vasitələrindən biri olan sintaktik paralelizm hadisəsinin işlənilməsilə qədim türk epik şerinin formalaşdığı erkən dövəndə təşəkkül tapmış folklorik bir mətn örnəyidir. Bunu, hər şeydən öncə, yuxarıda Oğuz qrupu türk dillərindən gətirilən “*Anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini al.*” “Atalar sözü konteksti” ilə aparılan konseptual-linqvistik müqayisə də sübut edir. Belə ki, həmin kontekstdə ifadə olunan və Azərbaycan türk gözəlinə aid edilən “abır-həya, ismət, utancaqlıq və bütün bunlara bağlı olaraq da eşq-məhəbbət qavramı” sözügədən xalq mahnısının da konseptual məzmununu təşkil edir.

Beləliklə, çox zaman bir sadə geniş cümlə və ya yuxarıda göstərilədiyi kimi, sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ifadə edilən atalar sözlərimiz daha ilk folklor mətnlərinin yarandığı “Animizim, totemizim və antropomorfizm epoxası”ndan “Mifologiya çağı”na keçid dövründə ortaya çıxmışdır. Sözügədən “Sarı gəlin” xalq mahnısı isə öncəkilərdən fərqli olaraq artıq mürəkkəb quruluşlu sintaktik bütövlərlə ifadə olunur. Burada da

sintaktik bütövləri təşkil edən sintaktik paralellər, atalar sözü örnəyində olduğu kimi, sadə cümlələrdən ibarətdir. Ancaq “Sarı gəlin” və heca vəznində yazılan digər qafyəli xalq şeirlərimiz sözügedən sələf-xələf münasibətləri kontekstində və ya türk epik şerinin “bayatı, xalq mahnısı” kimi müxtəlif şəkillərinin şəkilləndiyi “Mifologiya çağı”ndan “Dastan epoxası”na keçid dönəmində yaranmışdır.

B. Mürəkkəb cümlə örnəyində:

(1)

85. Menin Manas kulunum

“Attanamın, jortom!” deyt,

“Alıska sapar baram!” deyt.

“Medineni sıdırıp,

çon Bukardı kıdırıp

90. **İt-Keçüüdön keçem**” deyt,

“**Beş-Terekten ötöm**”, deyt,

“Bejindegi Konurbayga

Barıp uruş salam”, deyt (Manas 1968: 18)

“Mənim Manas qulum (yavrum)

“**Ata ninib gedərəm!**” deyir,

“**Uzaqlara səfərə çıxaram!**” deyir.

“**Mədinəni dolaşaram,**

böyük Buxaranı keçərəm,

İt-Keçüüden keçərəm” deyir,

“**Beş-Terekten keçərəm**” deyir,

“Bejindəki Konurbaya

Gedib savaş açaram” deyir’.

Yuxarıda “Manas” dastanı mətnindən sintaktik konstruksiyalar verilmişdir. Bu konstruksiyalar baş və budaq

cümlələr arasındakı sintaktik bağlılığa görə müəyyənləşən konseptual-struktur modeldə işlənir. Onlar subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə komponentlərinin təkrarlanması ilə qurulur. 85-ci və 90-cı sətirləri təşkil edən subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrdə qara hərflərlə yazılan asılı komponentlər sintaktik paralellərdir. Həmin sintaktik paralellər mətndə xəbərləri həmcins olan və təkrarlanaraq işlənən baş cümlələrlə, daha doğrusu həm birinci, həm də ikinci halda tək bir cümlə ilə çevrələnir (Musaoğlu 2003: 18-19).

(2)

Küçələrə su səpmişəm,
Yar gələndə toz olmasın.
Elə gəlsin, elə getsin,
Aramızda söz olmasın

Samavara od salmışam,
Stəkana qənd salmışam.
Yarım gedib, tək qalmışam,
Nə əzizdir yarın canı!
Nə şirindir yarın canı!

Piyalələr irəfdədir,
Hər biri bir tərəfdədir.
Görməmişəm bir həftədir,
Nə əzizdir yarın canı,
Nə şirindir yarın canı! (“Küçələrə su səpmişəm” Azərbaycan xalq mahnısı).

Yuxarıda gətirilən örnəkdə diaxronik səciyyəli poetik-folklorik mətnləşmə prosesi mürəkkəb cümlə komponentlərinin qafiyəli sıralaması ilə gerçəkləşmişdir. Qafiyəli sıralanma sözügedən mətnə sintaktik paralellik hadisəsinə əsasən qurulmuşdur. Göstərilən mətn-şeir parçasında birinci bəndin və ya mürəkkəb sintaktik bütövün 2, 3, 4 misraları əslində oxşar bir leksik tərkibdə

gerçəkləşən sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Şerin ilk iki misrası subordinativ-məqsəd mənalı mürəkkəb cümlədən və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. Burada baş cümlə öncə, budaq cümlə sonra gəlir. Baş cümlədə bağlayıcı söz və bağlayıcının yeri poetik tələbə görə fakultativdir. Əslində isə sözügedən mürəkkəb cümlə adi danışiq dilində belə bir normativ-sintaktik quruluşda işlənəcəkdi: “Küçələrə su səpmişəm ki, yar gələndə toz olmasın”. Mətnə isə həmin mürəkkəb cümlə bir üslubi-sintaktik variant olaraq işlənir. Mətn-şeyr parçasının üçüncü və dördüncü misraları isə qismən çoxmənalı olan subordinativ-tərz-nəticə mənalı mürəkkəb cümlə və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək tərz budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə ifadə olunur. Baş cümlədə “elə” bağlayıcı sözü təkrarlanır.

Sözügedən şeyr parçasının “Küçələrə su səpmişəm” şəklində işlənən ilk cümləsi bütövlükdə mətnin kataforik, yəni öngöndərimli bir komponenti olaraq qiymətləndirilə bilər. Və həmin cümlə ilə mətnin sonrakı komponentlərində ifadə olunan fikrə işarə edilir. Birinci bəndin son misrası isə sözügedən durumda mürəkkəb sintaktik bütövün öncəki komponentlərində ifadə olunmuş ana fikri tamamlayan altgöndərimli və ya anaforik mətnlinqvistik göstəricidir.

“Küçələrə su səpmişəm” şeyr-makromətnini təşkil edən digər mürəkkəb sintaktik bütövlərin komponentləri isə sadə cümlələrdən ibarət olan sintaktik paralellərlə ifadə olunur. Həmin mürəkkəb sintaktik bütövlərdə birinci və ikinci misralar mikromətnin *baş*, üçüncü misralar *orta*, hər iki bəndin sonunda təkrar olunan “nəqərat” isə sonluq-komponent yerində işlənir.

Beləliklə, xalq mahnılarımız tariximizi, bu günümüzü və sabahımızı ifadə edən folklorik, poetik və musiqili mətnlərimizdir. Anadolu türkləri üçün “Türkü”, Qırğızlar üçün “Manas” nədirsə, Azərbaycanlılar üçün də xalq mahnısı odur. Mahnılar sadəcə Azərbaycanlıların deyil, bütün avtoxton xalqların həyatında önəmli bir yerə sahibdir. Məsələn, rus bılinaları, Ukrayna dumaları, ispan

romanseroları kimi. Bir sözlə, “Mahnı xalqın mənəviyyatı, daxili aləmi, fikri, hissi, düşüncələri, istirabları, sevinc və kədərdir, mahnı xalqın özüdür. Mahnılarına görə xalqın həyat tərzini, toyunu, yasını, mübarizəsini müəyyənləşdirmək mümkündür” (Əfəndiyev 1992: 22). Buna görə xalq mahnılarımızın günümüzdə çox ciddi bir tarixi-, folklorik-, ədəbi-, linqvistik və konseptual-filoloji təhlilə ehtiyacı vardır. Həmin təhlil milli-mənəvi dəyərlərimizi və ya bizi biz edən etnik-, etnoqrafik- və demoqrafik-konseptual bütünlüyümüzü təşkil edən milli mentalitetimizin hərtərəfi olaraq öyrənilməsi baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə bir təhlil həm də hər cür milli-mənəvi dəyərlərimizə, torpaqlarımıza, ədəbi abidələrimizə, rəqslərimizə və xalq mahnılarımıza sahib çıxmaq istəyən bədxah qonşularımız üçün də çox layiqli bir elmi-filoloji cavab olar!

C. Mikromətn və ya mürəkkəb sintaktik bütöv örnəyində

Sintaktik paralellərlə ilk ümumtürk poetik-folklorik mətninin dialoji-çərçivəli¹¹ örnəkləri qurulur. Əsl ümumtürk mətninin

¹¹ **Dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşlar və ya ontoloji səciyyəli əsl ümumtürk mətni örnəkləri.** Azərbaycan türkcəsində “ontoloji” şəklində işlənən söz “ontologiya” isminin sifətidir. “Ontologiya” isə varlıq haqqında elm deməkdir (Türkçe Sözlük 2005:1505). Burada “ontoloji” sözü bütövlükdə ümumtürk dilinə, ayrılıqda türk ədəbi dillərinə məxsus olan simmetrik-tipoloji özəllikli mürəkkəb cümlə və buna bağlı olaraq müəyyənləşən konkret bir mətn növünü ifadə etmək üçün işlədilir. Sözügedən MSB-nin mətnlingvistik quruluşunun dialoji-çərçivəli və ya ontoloji terminləri ilə ifadə edilməsinə gəlinə isə: tema (verilən, məlum olan) və rema (söylənən, yeni verilən) cümlənin və mətnin bir-birinə bağlı olaraq işlənən semantik-funksional komponentləridir. Komponentlərin simmetrik xarakterli sıralanması ilə subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlələrin cümlə və mətn səviyyələrində gerçəkləşən subordinativ-qapalı konstruksiyalarından araşdırmalarımızda ayrıca olaraq bəhs edilmişdir (Musaoğlu 2002: 141-143). Cümlə və mətn üzvlərinin semantik-funksional üzvlənməsinə görə sıralanan dialoji səciyyəli çərçivəli-sintaktik quruluşlar monoqrafiyada əsl ümumtürk mətni örnəkləri səviyyəsində müəyyənləşdirilir. “Ontoloji, dialoji və çərçivəli” sözləri bir yerdə sözügedən linqvistik qavramın açıqlanması üçün ilk dəfə tərəfimizdən işlədilir (Musaoğlu 2002: 317-318). *Dialoji* (Yun. Diálogos-söhbət, iki və ya çox şəxs bir-biri ilə danışıması) leksemi *dialoq* sözünün sifəti

sözügədən örnəkləri də həm bəşəri sivilizasiya, həm də türk-islam mədəniyyəti özəlliklərini ehtiva edən üst qavramlara bağlı olaraq özünə məxsus konseptual-linqvistik quruluşları ilə gerçəkləşir. Məsələn, dostluq və dostluqda sədaqət qavramı epik mətnləşmədə komponentləri sintaktik paralellərlə qurulan mikromətn örnəyinin dialoji-çərçivəli sintaktik quruluşu ilə ifadə olunur:

ii a. **-Qazana mən asi olmazam deyib and içdi – söylədi, aydır:**

Mən Qazanın nemətini çox yemişəm,
Bilməzsəm gözümə dursun!
Qaraqoçda qazılıq atına çox minmişəm.
Bilməzsəm mana tabut olsun!
Yaxşı qaftanların çox geymişəm,
Bilməzsəm kəfənim olsun!
Ala barigah otağına çox girmişəm.
Bilməsəm mana zindan olsun!

Mən Qazandan dönməzəm, bəlli bilgil! – **dedi** (Araslı 1978: 155-156).

ii b. Beyrek: “Hoş, ola!” dēdi. Atın çəkдилer bindi, kırk yigidilē Aruzun ēvinē geldi. Taş Oğuz begleri otururiken girib selām vērди. Beyregē Aruz eydūr: “Bilürmisen seni neyē kığırdukd?” Beyrek eydūr: “Neyē kığırduñuz?” Aruz eydūr: Heb şol oturan begler Kazanā āsī olduk, and içdūk.” Mushaf getürdiler: “Sen dahı and iç” dēdiler. “Kazanā men āsī olmazam” dēyü and içdi. Soyladı, **eydūr:**

“Men Kazanun nimetini çok yemişəm,
bilmezisem gözüme tursun.
Kazağucda kazılık atına çok binmişəm,
bilmezisem maña tábüt olsun.
Yahşı kaftānların çok geymişəm,

və ya təyini kimi *dialoqla* əlaqəli olan mənasına gəlir. Türk ədəbi dillərinə aid nəslrlə yazılan mətnlərdə özgə nitqi (vasitəli və vasitəsiz nitq) və daxili nitq

bilmezisem kefenüm olsun.
Alq bārgāh otağınā çok girmişem,
bilmezisem maña zindān olsun.

Men Kazandan dönmezem, bellü bilgil” **dədi...**(Tezcan 2001).

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ii a.** və orijinal **ii b.** kimi ümumtürk mətni örnəklərində qafiyələnmənin və ritmik ifadənin bir dil-işlənilmə vasitəsi olaraq qurulması heca vəznli epik-lirik şeirimizin və ya xalq mahnılarımızın və bayatılarımızın poetik şəkillənməsindən öncəki mifoloji epoxya və sözügedən dövrdən qopuz-dastan anlatımı çağına keçid dönəminə təsadüf edir. Ancaq sözügedən poetik-folklorik qafiyələnmə sistemi epik xarakterli dastan anlatımında hələ günümüzdə də öz işləkliyini qoruyub saxlamaqdadır. Qeyd olunmalıdır ki, belə bir poetik-mətnliqivistik quruluş ən qədim ümumtürk mətninin ritmik hecalı şeir sistemi ilə təşkil olunmuşdur. Mətndəki 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar bir-biri ilə həmqafiyədir. Birincilərdə 10-14, ikincilərdə isə 9-10 heca vardır. Sözügedən şeir parçasındakı birinci misralar eyni qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə və ikinci misralar da eyni bir qrammatik quruluşda və oxşar bir leksik tərkibdə müəyyənləşdirilə bilən sintaktik paralellərdən ibarətdir. Hər biri bir beyt kimi müəyyənləşdirilə bilən 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci misralar isə ayrılıqda asimmetrik formalı, koordinativ-şərt və səbəb mənalı mürəkkəb cümlə səviyyəsində gerçəkləşən mikromətn komponentləridir.

Yuxarıda sözügedən beytləri təşkil edən birinci misralar sintaktik paralellər olaraq təkrar olunan iki komponentli mikromətnlərin və ya klassik terminologiya ilə ifadə etsək, qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələrin baş cümləsidir. İkinci misralar və ya budaq cümlələr birinciləri bütövlükdə tamamlayır və poetik anlatımda onların səbəb mənalı bir nəticəsi kimi ortaya çıxır. Sözügedən sintaktik konstruksiya adi danışiq dilində bütövlükdə koordinativ-səbəb mənalı mürəkkəb cümlə olaraq belə bir üslubi-sintaktik quruluşda işlənəcəkdə: “Əgər bilməzsəm, gözümə dursun,

çünkü mən Qazanın nemətini çox yemişəm”. Buradakı budaq cümlələr ayrılıqda koordinativ-şərt mənalı mürəkkəb cümlə kimi də qiymətləndirilə bilər. Çünki, onlarda sintaktik paralellər olaraq işlənən “bilmezisem” komponentləri budaq cümlədir. “Gözümə tursun, maña tábüt olsun, kefenüm olsun, maña zindān olsun” sintaktik paralelləri isə həmin mürəkkəb cümlə növündə baş cümlə vəzifəsini daşıyır. Mətn-şeyr parçasındaki 1, 3, 5, 7 və 2, 4, 6, 8-ci misralar sintaktik paralellərlə simmetrik olaraq qafiyələnir. 1, 2; 3, 4; 5, 6; 7, 8-ci beytləri təşkil edən misralar isə mürəkkəb cümlələrin baş və budaq cümlə komponentləri ilə asimmetrik olaraq ifadə olunur. Beləliklə, sözügedən poetik-folklorik mətnin sintaktik paralellərlə ifadə olunan komponentləri səcli şerin ümumi poetik tələblərinə və daxili qafiyələnmə sisteminə əsasən sintaqmatik olaraq sıralanır.

Sözügedən poetik-folklorik mətndə Beyrəkin dialoq nitqi şəklindəki sintaktik-çərçivəli cavablandırması ilə bütövlükdə dostluq qavramı ifadə olunur. Sözügedən cavablandırma isə başda “**Beyrək söylədi**” və sonda “**dedi**” predikativ qütblənməsi ilə çərçivələnmişdir ki, bu da türk folklorik mətninin ontoloji xarakterli əsas sintaktik-mətnlinqvisistik özəlliklərindən biridir. Burada Türklük fenomenini təşkil edən ən əsas qavramlardan birinin və ya onun dostu sədaqət “teması və konkret mözusu”nun (Aktaş 2009: 32) ayrıca olaraq mətnləşməsi poetik-folklorik təhkiyə ilə gerçəkləşir. Türk-islam mədəniyyətinə bağlı “**Tanrı haqqı, axirət, qədər, qonşuluq əlaqələri, ailə, bakirəlik, qəhrəmanlıq, yol, sevgi, qonaqpərvərlik, nifrət**” kimi digər qavramlar da ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində geniş yer tutur. Belə bir mətnləşmə və ya diskursiv anlatım isə türkcə olaraq konseptual-linqvisistik səciyyəli mikro- və makromətn komponentlərinin çərçivəli-sintaktik sıralanmamalı və sintaktik paralellərlə qurulur.

2.3. Nəsrə söylənilən və ya yazılan bədii mətn örnəkləri

Araşdırmalarımızda türkcə əsl mətn örnəkləri qapalı və ya dialoji-çərçivəli sintaktik konstruksiyalar olaraq həm mürəkkəb

cümlə, həm də mürəkkəb sintaktik bütöv cərcivələrində örnəklərlə işıqlandırılmışdır (Musaoğlu 2002:141-143; 2011: 8-18). Burada isə türkçə əsl mətn örnəkləri onlarda ifadə edilən qavramlara görə mürəkkəb sintaktik bütövlər olaraq konseptual-linqvistik yöntəmlərlə öyrənilir. Belə ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının mətnindən gətirilən örnəklərə görə, sintaktik-mətnlinqivistik quruluşla onlarda ifadə edilən qavramlar arasında koqnitiv-konseptual əlaqələr qurulur. Məsələn:

ia. Qonşuların çağırır ki; Qız Züleyxa! Zübeydə! Üreydə! Can qız, can paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə itməyə getmişdim? Yatacaq yerim yine bu haraba olasıydı. Nolaydı benim evimə bir ləhzə baxaydınız. *Qonşu haqqı, Tanrı haqqı - deyib söylər* (Araslı 1978: 7).

ib. Geldük ol kim talduran taldur: Depretincə yerindən örü turdı. Elin yüzün yumadın obanun ol ucından bu ucına, ol ucına çarpışdurdı, kov kovladı, diş dişledi, öyləncə gezdi. Öylədən sonra evinə geldi. Gördikim oğrı köpek yigə tana əvini birbirinə katmış, tavuk kümesine, Şıgır tamına dönmüş, konşularına çağırur ki: “Kız Zaliha, Zübeydə, Ürüveydə, Cən Kız, Cən Paşa, Aynə Melik, Kutlu Melik, ölmege yitmege gətmemişidüm. Yatacaq yerüm gene bu harab olasıydı. Nolaydı benim əvümə bir lahza bakayduñuz. Konşısı hakkı Tanrı hakkı” deyü söyler. Bunun gibinün, hānum, bebekleri bitmesün, ocağuna bununu gibi avrat gelmesün¹² (Tezcan 2001: 33).

ic. Beyrek aydır:

-Necə səht olmayayım? On altı ildir ki, (sənin) babanın dustağyam. Ataya, anaya, qovuma, qardaşa həsrətəm və həm bir qara gözlü yavuşlum vardı. Yalancı oğlu Yalançıq derlər bir kişi vardı. Varmış yalan söyləmiş. Bəni öldü demiş. Qız ona varar olmuş –dedi (Araslı 1978: 59).

¹² Monoqrafiyada “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından gətirilən bütün örnəklər eyni olub, H. Araslının (1978), S. Tezcan və H. Boeschotenin (2001) hazırladıqları uyğun tənqidi mətnlərdən alınmışdır.

iç. Meger kâfir beginüñ bir bıkır kızı varıdı. Her gün Beyreği görmeğe gelüridi. Ol gün gerü görmeğe geldi. Bakdı, görđi Beyrek saht olmış, kız eydür: “Nêçün sâht-sın, hânım yigit? Geldügümçe seni şên görüridüm, güleridüñ oynarıduñ. “Şimdi nolduñ?”, dеди. **Beyrek eydür:** “Nêçe saht olmayayım? On altı yıldur kim babanıñ tutsakıyam, atayaq anayaq, kavmaq kardaşq hasretem. Ve hem bir karq gözlü yavuklum vardı. Yalancı oğlu Yaltacuk dërler bir kişi varıdı, varmış, yalan söylemiş, beni Öldi demiş. Anq varur olmuş” **dеди.** Böyle degeç, kız Beyreği âşıklamışdı, eydür: “Eger seni hişârdan aşağa urğanıla salınduracak olurısam, babanıq anañq sağılıqla varacak olurısan beni bunda gelüb helâllığa alurmısın?” dеди. Beyrek and içdi... (Tezcan 2001).

Sözügedən mikromətnlər danışıq və ya diskurs ortamına görə müəyyənleşən subordinativ-obyekt mənalı mürəkkəb cümlə modelində işlənilir. Daha doğrusu, cümlə və ya mürəkkəb cümlə izomorfizmi burada asanlıqla mürəkkəb sintaktik bütöv üzərinə köçürülə bilir. Mətnin rema-komponenti sadə və mürəkkəb cümlələrdən ibarət olan sintaktik vahidlərlə ifadə olunur. Bunlar bütövlükdə nəsr üslubu və özünə məxsus nəql etmə tərzii ilə gerçəkləşən konkret bir mətnləşmənin linqvistik-konseptual nüvəsini təşkil edir.

Bəlli bir ölçüdə Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ia.** və orijinal mətndəki **ib.-də** başda baş cümlə və sonda təkrar olunan xəbərlə ifadə edilmiş **tema** və baş cümlə ilə təkrar olunan xəbərin arasındakı mətn parçasından ibarət olan **rema** arasındakı sintaktik-mətnlinqvistik əlaqələr mətndə ifadə edilən əsas qavrama görə qurulur. Mətndə ifadə edilən anlayış isə İslamiyyətdən gələn “Qonşu haqqı, tanrı haqqı” konseptual düşüncəsinə bağlı olaraq gerçəkləşən “qonşuluq əlaqələri” qavramından ibarətdir. **Qonşuluq əlaqələri** qavramı türk-islam mədəniyyətində konkret olaraq həyata keçirilən praktik tətbiq olunmaları ilə önəmli bir yer tutur. Sözügedən sintaktik-mətnlinqvistik quruluşda da qonşuluq əlaqələri qavramını bir dil-düşüncə qəlibi olaraq **“Qonşu haqqı, Tanrı**

haqqı!” deyimi ifadə edir. Həmin qəlib-ifadə mətnin söyləmədəki qurucu-komponenti və ya frazeoloji xarakterli deyim birləşməsi olaraq özünü göstərir. Sözügedən deyim-ifadə həm çağdaş Azərbaycan türkcəsinin mətn sintaksisi və durğu işarələri ilə müəyyənləşdirilə bilən və mətnlinqvistik kontekstdə işıqlandırılan **ia.** mikromətninin, həm də dastanın **ib.-**dəki orijinal normal mətninin retrospektiv səciyyəli konseptual-linqvistik üzvü olaraq da qiymətləndirilə bilər.

Azərbaycan türkcəsinə uyğunlaşdırılmış olan **ic.** sintaktik bütövündə və orijinal mətn olaraq verilən **iç.** mikromətnində tema ilə (başda baş cümlə, sonda xəbərlə) rema (baş cümlə ilə xəbərin arındakı mətn parçası) sintaktik-mətnlinqvistik komponentlər olaraq bir-birini tamamlayır. Sözügedən mətnə komponentlərin aktual üzvlənməsi türk-islam mədəniyyətini təşkil edən başqa bir dəyişməz amilə görə müəyyənləşir. Bu amil ailənin başından etibarən sağlam əsaslar üzərində qurulmasını təmin edən **bakirəlik müəssisəsi və ya qavramından** ibarətdir. Bakirəlik qavramı və ya etnik-dini əsasına görə isə ilk dəfə evlənən oğlanlar bakir, qızlar isə bakirə olmalıdır.

Bu kontekstdə dastanın mətnində ifadə edilən Beyrəklə Banuçiçəyin eşqi və evlənmə səhnəsi hadisəsi böyük maraq doğurur. Həmin eşq və evlənmə səhnəsi hadisəsi türk ailə quruluşuna dair mentalitet xarakterli ilk özəlliklərdən birinin bariz örnəyi və ya simvoludur. Sözügedən yazılmamış ailə quruluşu qaydası mifoloji və ya yazısız eradan qopuz-dastan və ya yazı epoxasına keçid dönəmində “Türklük fenomeni”ni təşkil edən əsas elementlərdən biri olaraq özünü göstərir. Həmin etnik-milliyət özəllik dastanın mətnində sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluşla ifadə olunur. Buna görə də sözügedən dialoji-çərçivəli-sintaktik quruluş türk konseptual düşüncəsinin qurucu-koqnitiv elementərini ifadə edən əsl ümumtürk mətni örnəyi olaraq səciyyəyəndirilir.

***Qeyd.** Yuxarıda sözügedən konseptual-linqvistik xarakterli süjet-mətnləşmə hadisəsi antik dövr Hind-Avropa dastanlarının mətnlərində də özünü göstərir. Bir çox Hind-Avrupa və Qərb*

sivilizasiyalı dünya folklorik mətnlərində yer tutan “ər öz arvadının toyunda, ər in qayıtması və ya qəhrəmanla nişanlanma” folklorik süjetinə görə yeni evlənmiş bir gənc ər 3, 5, 7, 14 və s. il müddətində öz arvadından ayrılır. O, ya bir iş dalınca uzaq səfərə gedir və ya düşmən qüvvələrinə əsir düşür. Ər evinə qayıtdıqda isə arvadının bir başqasına ərə verildiyini görür və öz arvadının toyunda iştirak etmək məcburiyyətində qalır (Əfəndiyev 1992: 377-378). Türk qəhrəmanlıq və məhəbbət dastanlarında isə belə deyildir. Türk dastnları mətnlərinin təhkiyəsində ayrılıb gedən bir ər deyildir, bakir bir nişanlıdır. Cənc nişanlıyı gözləyən isə bakirə bir qızıdır. Axırda bakir və bakirə nişanlılar bir-birinə qovuşur. Buna görə də antik dövr Hind-Avropa mənşəli dastanlardan fərqli olaraq ümumtürk dastanlarında mətnləşən tema və ya süjet bütövlükdə bakirəlik qavramından ibarətdir.

2.3.1. Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanının qavramlar dünyası və konseptual-lingvistik təhlili

Kamal Abdulla “Yarımçıq əlyazma” və “Sehrbazlar dərəsi” əsərlərindən sonra “Unutmağa kimsə yox” (Abdulla 2011) romanını da yazaraq öz məşhur trilogiyasını tamamladı. Trilogiyayı təşkil edən əvvəlki iki romanın başlıqlarının nəyə işarə etdiyi hamıya çox yaxşı məlumdur. Birinci romanın başlığı, hər şeydən öncə, “Dədə Qorqud kitabı”na, ikincisi isə mövcudyyəti keçmiş zamanlarda xəyal edilən möcüzəli-əfsanəvi bir “Sehrbazlar dərəsi” məkani düşüncəsinə işarə edir. Bəs “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığı oxucusunu hansı möcüzəli, sirli-soraqlı dünyalara götürür? Nə üçün məhz “Unutmağa kimsə yox”? Əslində bu sözlərlə Kamal Abdulla düşüncəsinin özü və ya fəlsəfəsi ifadə olunur.

Sözügedən kəlmələrlə ifadə edilən anlam “Unutmağa kimsə yox” romanının bir özəl mətnqurucu işarəsi olaraq da

səciyyələndirilə bilər. İlk öncə roman başlığının bir özəl mətnqurucu işarə olaraq nəyə işarə etdiyinə bir açıqlıq gətirək¹³.

Məlum olduğu kimi, *“paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfüqü və ya üfüq cizgisi”* anlayışları dünyanın “qavramlar xəritəsi”nin insanlar tərəfindən dərk olunmasında indiyə qədər əsas amillər olaraq özünü göstərməkdədir. Həmin “açar sözlər” müxtəlif bədii əsərlərdə həmişə söhbətin mövzusu olmuş və bundan sonra da əbədiyyən olacaqdır. İnsanoğlunun dərk edə bildiyi hər bir şey sözügedən üçlü sistemin mexanizminin gerçəkləşdiyi qavramlar dünyasında bu və ya digər şəkildə yer alır. “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığı da məhz böyük bir metamətn olaraq yuxarıda göstərilənlərə işarə edir. Kamal Abdullanın sözügedən romandan çox-çox əvvəl yazdığı “Unutmağa kimsə yox” adlı bir şeri də vardır. Onun həmin şerin sonunda söylədiyi yozum-nəticə və ya rema misralar sadəcə sözügedən romanın deyil, müəllifin digər bədii əsərlərinin və onun qavramlar dünyasının əsas özəl mətnqurucu işarəsi olaraq göstərilə bilər.

“Unutmağa kimsə yox” şeri:

“Mənə deyən gərək nə olub axı,
Nə çabalayırsan, söylə, nə xəbər.
Sən çətin tapasan axtardığını,
Sən axtardığını itirməyiblər.
Nələr arzuladıq, nələr qazandıq,
Hələ nələri də itirəcəyik.
Yollara sarılıb biz də uzandıq,
Hara gəlib çatdıq belə tələsik?
De mənə varmıydın, ya bəlkə yoxdun?
De mənə, yuxudu bəlkə bu dünya?
Bu bulaq suyunda sənmiydin axdın?
Bu bulud apardı səni haraya?
Vaxt gəlir, hər şeyin yetişir sonu,

¹³ Romanda işlənən digər özəl mətnqurucu işarələr haqqında aşağıda daha geniş məlumat veriləcəkdir

Bu nəydi qurtardı, yox oldu, getdi?
Bu da bir həyatdı, oynadıq onu,
Bu da bir oyundu, yaşadıq bitdi.
Yollar getdi üzü dağa,
Yoxuşlar enişlərdən çox.

***Kimsə yox xatırlamağa,
Unutmağa da kimsə yox”.***

Şeir, yuxarıda da göstərildiyi kimi, Kamal Abdullanın çox müxtəlif ədəbi-bədii növlərdən təşkil olunan böyük mətninə bir mətnliqivistik “meta göndərmə” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) səciyyəsi daşıyır. Bu şeir bütövlükdə mətnliqivistik xarakterli altgöndərən və ya altgöndərimli (anafora), eşgöndərən və ya eşgöndərimli (koranafora, korkatafora) faktorları ilə eyni bir sistemdə yer alan konkret bir kataforik göstərici olaraq da dəyərləndirilə bilər¹⁴.

Kamal Abdullanın elmi, ədəbi-bədii, publisistik və tərcüməçilik fəaliyyəti bütövlükdə böyük bir mətnlərarası (intertekstual) metaməndir. Sözügedən mətnin qavramlar dünyasının nəql edəni və ya yazarı, şübhəsiz ki, Kamal Abdullanın özüdür. Kamal Abdullanın özünə məxsus bədii qavramlar dünyası və sözügedən dünyaya görə mövzuları və ədəbi-bədii obrazları ilə kamilləşdirilən tematik qavramlaşdırma prosesi və buna bağlı olaraq gerçəkləşdirilən konkret bir kateqoriyalaşdırma çərçivəsi vardır. Məhz bütün bunlar sözügedən mətnin birinci, başqa bir sözlə, düşünən və ya verici (adresant) olan “Kamal Abdulla təfəkkür və təxəyyül fenomeni”ni (Hacılı 2010: 3) və ya komponentini təşkil edir. Sözügedən mətnin ikinci komponenti qavranılındır və ya yazarın geniş oxucu kütləsinə təqdim etdiyi əsərdir və əsərdə ifadə

¹⁴ Yun. “*anaphora*” termini, yuxarıda da göstərildiyi kimi, önə və arxaya göndərən və ya ön və altgöndərimli mətnliqivistik göstərici anlamını ifadə edir. “*Catarhoric reference*” termini, önə göndərmə faktoru və ya öngöndərimli göstərici mənasına gəlir. “*Anaphoric reference*” termini önə və arxaya göndərmə faktorunu bildirir. *Koranaforiklik* və *korkataforiklik*: *co-reference* terminləri isə mətnin həm yuxarı, həm də aşağı parçalarına mətnliqivistik göndərməni həyata keçirdən faktorlar olaraq bilinir (LES 1900: 32; Dilçilik ensiklopediyası 2006: 49, 321; Musayev 2011: 276).

edilən fikirdir. Üçüncü komponent isə dinləyəndir, oxucudur, alıcıdır və ya millətlərarası linqvistik terminologiya ifadə etsək, *adresatdır*. Kamal Abdulla mətnində yer alan hər hansı bir fikir oxucusunun qavrayışında yeni bir semiotik məkan və ya semiosfera yaradır. Bu isə oxucunu çevrəsindəki bütün olub-bitənləri, gəlib-keçənləri, özəlliklə də maddi-mənəvi bəzi gəlişmələri sorgulamağa və ya sorğu-suala tutmağa sövq edir.

Müxtəlif dil-danışıq məlumatları, ədəbi-bədii modelləşdirmələr, arxetipik-prototipik obrazlar və müəllif gerçəklikləri bu gün müasir filologiya elmində fərqli şəkildə izah olunur. Onlar klassik səciyyəli əvvəlki filoloji əsərlərdəki kimi sadəcə dərinədəki quruluşdan və invariant-variant dəyişmələrindən hərəkət edilərək öyrənilmir. Modern filoloji araşdırma və tədqiqatların sadəcə məna//funksiya//quruluş istiqamətində yerinə yetirilməsi də qənaətbəxş hesab olunmur.¹⁵ Həmin filoloji araşdırmalarda və monoqrafik tədqiqatlarda dil-danışıq faktorları və ədəbi-bədii gerçəkləşdirmələr artıq dünyanın qavramlar xəritəsindən hərəkət edilərək, konseptual-diskursiv kontekstlərdə işıqlandırılır. Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanı mətninin qavramlar dünyası da sözügedən meta kontekstdə konseptual olaraq öyrənilməlidir. Bundan başqa, türk-islam mədəniyyəti, təfəkkür və düşüncə sisteminə bağlı olan qavramlar dünyası özəllikləri də həmin araşdırma-öyrənilmə istiqamətində çox ciddi nəzərə alınmalıdır. Sözügedən qavramlar dünyasının başlanğıc səciyyəli ayrı-ayrı fenomenal çevrələrinin (frame), uyğun çevrələnmələrinin və ya səhnələri və qavramlaşdırmalarının isə aşağıdakı şəkildə sıralandırılaraq adlandırılmasının uyğun olduğu qənaətindəyik:

- Tanrı haqqı, axirət, qədər;
- Qardaşlıq, qonşuluq əlaqələri;

¹⁵ Burada quruluşdan mənaya və funksiyaya və funksiyadan və mənadan quruluşa və hər ikisindən də bir-birinə istiqamətlərində gerçəkləşdirilən və günümüzdə artıq klassik sayıla biləcək araşdırmalar və müxtəlif tədqiqatlar nəzərdə tutulur.

- Ailə müəssisəsinin müqəddəsliyi, davamlılığı və Türk-İslam düşüncəsi əsasında söykəndiyi bakirəlik, bakir və bakirə anlayışları;
- Qəhrəmanlıq, qorxmazlıq, mərdlik və cəsarət;
- Sevgi, məhəbbət, eşq və gözəllik;
- Qonaqpərvərlik, qonaqsevərlik və ya qonşun ac ikən rahat ola bilməmək duyğusu;
- Əmanət, sədaqət, etibar və güvən;
- Şəhidlik, qazilik, qəhrəmanlıq dərəcələri və ya yüksək mərtəbələri;
- Səbr və təvəkkül və s.

Sözügədən qavramlar ümumtürk mətninin poetik-folklorik təhkiyəsində X-XI yüzillərdən etibarən konseptual və təhtəşüür olaraq ifadə olunmaqdadır. Onlar Kamal Abdulla mətninin bədii yaradıcılıq kontekstində “Türklük düşüncəsi” və “Azərbaycançılıq” mentalitetinə uyğun gələn üst və alt qavramlara bağlı olaraq qavramlaşdırılmaqdadır. Bu isə müəllifin özünə məxsus bir semantik yaradıcılıq sisteminin, gerçəkliyinin və ədəbi-bədii dilinin təşəkkülünə yol açmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, məhz həmin dil bir zamanlar ədəbi tənqidimizdə *yaxşıca anlaşılmamış, ağırlaşdırılmış və daranmamış bir dil kimi* çox geniş mübahisələrə səbəb olmuşdur (Səlcuq 2005:190). Ancaq sözügədən dil lap başdan *çıxarma-yalın və mürəkkəb cümlələrlə* bərabər, kulturoloji səciyyədəki digər ağır dil laylarının da özünə məxsus bir şəkildə hərəkətə gətirilərək işlənilməsilə fərqlənmişdir. Həmin dil və üslub, hər şeydən öncə, dil və özəl mətnqurucu semiotik işarələrin bir çox halda bir-birinin üstünə düşməsi ilə seçilmişdir. Bunun nəticəsində isə yazıçının bədii qavramlar dünyasının ifadəsinə bağlı olaraq gerçəklşən orijinal bir mətnlinqvistik sıralanma və buna bağlı olaraq tematik məzmun ardıcılığının açılımı ortaya çıxmışdır. Cümlələrin mətndə belə bir linqvistik sintaqm sistemi ilə yerləşməsi, sintaktik sıralanması və bütövlükdə yazıçının ədəbi-bədii dili bu günün Azərbaycan ədəbi diskursunda artıq öz mütləq uyğunluğunu sübut edə bilmişdir. Kamal Abdulla mətninin qavramlar və ya qavrayışlar dünyası özünə məxsus olan konseptual rəngarəngliyi ilə də seçilməkdədir. Bu

rənglər və konseptual cizgilərin bir çoxu Kamal Abdulla mətnində alt səviyyə və faktorları ilə artıq qavramlaşdırılmışdır. Sözügedən qavramlaşdırmalar və ya yozumlamalar konseptual-psixoloji yönləri ilə bilavasitə müəllifin özünə aiddir. Həmin müəllif qavramlaşdırmalarına isə konkret olaraq aşağıdakılar aid edilə bilər:

- Dolğun an;
- Yol və yolun sonu və ya heç bitməyən yol;
- Ruh, ruhun özü və gözü;
- Tənhalıq; təklik və təkçənəlik¹⁶;
- Sirr və sirr içindəlik, mübhəmlik, görünməzlik və ya bilinməzlik;
- Qəriblik və yalnızlıq;
- Xatirə, anı, unutanlıq və unutmamağa kimsə yoxluq;
- Oyun və oyunbazlıq;
- Günah və günah içindəlik;
- Qisas və qisasçılıq;
- Sufilik və təsəvvüf;
- Mif və tarix; mifin və ya tarixin Kamal Abdulla təbiri və bədii açıqlaması ilə təkçənələşdirilməsi və ya konseptual kontekstdə fərdiləşdirilərək yozumlanması;
- Azərbaycançılıq və Türkcülük müstəvisində etnik müəyyənlilik və milli kimlik anlayışları və bununla bağlı olaraq Türk dili,

¹⁶ Sözügedən leksik vahid yazıçının leksikonuna məxsus olan bir sözdür. Tənha olma və tək olma durumunu ifadə etməkdədir. Müəllif hər halda sözügedən kəlməni insana məxsus özəl bir ruh dünyasını ifadə etmək və həmin dünyanı ayrıca bir fenomen səviyyəsində dərinədəki və üzdəki quruluşları ilə qavramlaşdırmaq üçün işlətməmişdir. İstər sözügedən kəlmə, istərsə də müəllifin dilinə məxsus olan digər oxşar söz və ifadələr bütövlükdə postmodernist təhkiyənin, ayrılıqda isə Kamal Abdulla bədii mətninin orijinal bir konseptual-mətnlinqivistik özəlliyi olaraq qiymətləndirilməlidir. Əslində bənzəri söz və ifadələr ayrıca bir filoloji-lingvistik araşdırmanın konkret mövzusu ola biləcək bir səviyyədədir.

Azərbaycan dili, Türkcə, Azərbaycan Türkcəsi, Türkiyə Türkcəsi qavrayışları.

Kamal Abdulla mətnində yer alan və artıq ədəbiyyatşünaslığımızda da fərq edilən bəzi ümumi qavramlaşdırmalar isə daha çox bilvasitə və ya bəşəri səciyyəlidir. Onlar intertekstual meta kontekstdə müəllifin əlavə etdiyi məntiqi-fəlsəfi çalarlarıyla seçilir. Bunlara isə aşağıdakılar aid edilə bilər:

“-Həyat və ölüm;

-Ədəbi və fani;

-Rəbbani və ərzani;

-Ruh və cisim;

-İdeal və gerçək;

-Batin və zahir;

-Azadlıq və zərurət;

-Fərd, cəmiyyət, toplum və nəhayət şair-hökmdar” qavramlaşdırmaları” (Hacılı 2010: 61).

Kamal Abdulla mətni və onun paradigmatik sistemi çağdaş ədəbi-bədii prosesdə ədibin müasiri olduğu digər yazıçıların ədəbi-bədii yazılarından xeyli dərəcədə fərqlənir. Həmin mətn məhz qavramların yazıçının təxəyyülündə anlaşılandırılması və təfəkküründə fikir və düşüncə komponentlərinin konseptual çərçivələri və mürəkkəb obrazları olaraq formalaşdırılması özəlliklərinə görə başqalarının mətnlərindən seçilir. Bu qavramların özəl mətn işarələri və onların ana dili ilə homojen olaraq ifadəsi isə sözügedən mətnin, yuxarıda göstəriləyi kimi, ən orijinal mətnyaradıcı cəhətlərindəndir. Bu böyük mətnin sintaqmatik ierarxiyası və ya funksional olaraq ifadəsi isə sözügedən qavramların özəl mətn işarələrinin və ana dilinin ən müxtəlif ədəbi-bədii formalarda və janrlarda işlənilməsilə müəyyənləşir. Məsələn, tezis, elmi monoqrafiya, dərs vəsaiti, məqalə; roman, hekayə, povest, pyes, şeir, qissə, esse və s. olaraq. Sözügedən metamətnə yuxarıda göstərilən janrların ədəbi, bədii, texniki, semiotik və işarəvi mətnqurucu potensialından maksimum dərəcədə istifadə olunur.

Yuxarıda göstərilən və nisbi olaraq bilvasitə və bilavasitə səciyyəli qavramlar olaraq təsniflənmiş qavrayışlar sıralanması yazıçı tərəfindən bütövlükdə dərk olunur. Yazıcının təfəkküründə müəyyən edilmiş bədii qavramlar dünyasının xəritəsi “Unutmağa kimsə yox” romanı mətnində, əsasən, üç ana təmələ və ya əsasə dayanıqla çəkilir. Bu əsaslar, yuxarıda da göstərildiyi kimi, aşağıdakılardan ibarətdir:

-Paralel dünyalar;

-Möhtəşəm ahəng;

-Hadisələrin üfuku...

Bəs paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfuku qavrayışları nə deməkdir?! Bunlar nəyi ifadə edir? Bütün bunları, təbii ki, əsərin ümumi süjet-fabula xəttini təşkil edən böyük və kiçik hadisələrin, müxtəlif tarixi gedişatların və bunlara paralel olaraq da əsər qəhrəmanlarının daxili-psixoloji dünyasının tematik-bədii açılımlı prosesində anlamaq mümkündür.

Romandakı hadisələr öncə şəhərdə baş verir. “Dil və təfəkkür İnstitutu”nda baş verənlər canlandırılır və Professor, Patriarx, Zabıtə xanım, Vahid müəllim, Nəriman müəllim, Ayxan Ələkbərov və digər yadda qalan bədii obrazlar yaradılır. Sonra həmin hadisələr bir dağ kəndində, yəni ikinci paralel dünyada cərəyan edir. Bəhram dayı, Mübariz kişi, Gülsüm və s. obrazlar da bu bölmədə yer alır. Hadisələrin inkişafının orta əsrlər dövrü bundan sona başlanır. Bu üçüncü paralel dünyadır. Burada Mirzə Pirqulu, Əliqumral yüzbaşı, Mir Həsən və mifik qurd obrazı vardır. Sonra bu qat üzərində paralel dünyaların dördüncüsü “yuxu müstəvisi”ndə (Əliyev 2011) ortaya çıxır. Ən son paralel dünya olaraq isə qədim yunan mifləri, Troya müharibəsi, nifaq alması ilə bağlı hadisələr və qəhrəmanlar qələmə alınır.

Beləliklə, roman mətnində əsərin süjet-fabula xəttini tematik olaraq təşkil edən hadisələrin gedişatının əsas etibarilə retrospektiv və ya bu gündən keçmişə doğru davam edən bir inkişaf proyeksiyası izlənilir. Ancaq romanda müxtəlif gedişatların prospektiv və ya olay və fenomenlərin bu günə, gələcəyə və interospektiv və ya olay və

fenomenlərin milli “öz”ə, mentalitetə görə bədii qavramlar dünyası olaraq təsvir olunması da diqqəti çəkir. Hadisələrin üfuku isə istər retrospektiv və prospektiv, istərsə də interospektiv proyeksiyalarda və ya görünümlərdə izlənilən hər cür inkişafın nəticələrinin göründüyü və dolğun anın grçəkləşdiyi sərhəddir. Möhtəşəm ahəng bütün bunları ehtiva edən düzəndir. Bu sistemi düzənləyən isə İlahi məntiq və ya təqdiri-İlahidir.

2.3.1.1. “Unutmağa kimsə yox” romanında semasioloji və semiotik işarələr

İnsan beynində dil vasitəsilə ayrılıqda müxtəlif məlumatlar, mövzular, prototiplər, sxematik çərçivələr, təsvirlər, təsəvvürlər, illuziyalar, allüziyalar və s., bütövlükdə isə dünyagörüşü və bilik səviyyələri əks olunur. Bütün bunlar *dərk etmə//şüür//təfəkkür* müstəvisində konseptual-iradi olaraq hafizədə yenidən işlənilir, orada eninə və boyuna görə ayrı-ayrı yığılır və ya yığımlanır. İntellektual-konseptual səciyyəli həmin “yığımlar və ya yığımlanmalar” (Seçdirmə bizimdir-M. M.) elmdə indi artıq insan biliyi və düşüncəsinin üst və alt səviyyələri olaraq tənifləndirilir. Sözügedən təsnifləndirmələr və ya qavramlaşdırmalar müasir sosial elmlərə dair tədqiqatlarda koqnitiv elmin və ya koqnitologiyanın araşdırma-öyrənilmə prinsiplərinin cəmi kimi dərk olunur. Sintetik və sinerjik səciyyəli koqnitiv elmdə üst qavramlar və kateqoriyalar ilə alt qavramlar və kateqoriyalar bir-birilə bağlantılı və sistematik olaraq öyrənilir. Bu baxımdan Kamal Abdullanın “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində də *paralel dünyalar, möhtəşəm ahəng və hadisələrin üfuku və ya üfuk çizgisi* anlayışları eyni zamanda ayrı-ayrı üst qavramlar səciyyəsi daşıyır. Müəllif dərk etmə əsnasında müəyyənləşən qavrayışları semiotik işarələrin və proseslərin və ya semiozislərin müxtəlif zaman və məkan semiosferalarındakı hərəkətləri ilə bir ədəbi-bədii yazıçı grçəkliyi olaraq ifadə edir. Qısacası, paralel dünyaların, ilahi məntiqin və ya ahəngin inkişaf mexanizmini onun alt qavramları və kateqoriyaları ilə açır. Və müxtəlif tarixi hadisələrin, psixoloji yazıçı təhkiyələrinin, qissəvari

rəvayət və hekayətlərin bədii-ritorik açılımı əsanasında isə oxucusuna yeni bir bədii qavramlar dünyası təqdim edir.

Kamal Abdulla mətni türkoloji filologiyada bütövlükdə koqnitiv elmə (koqnitologiyaya), ayrılıqda isə müasir ədəbi-lingvistik təhlilə qavramlar dünyası və ya qavramlardan hərəkətlə davam etdiriləcək filoloji tədqiqatların və araşdırmaların qapılarını axıra qədər açır. Sözügedən mətn artıq XXI yüzilin lap əvvəllərində “Azərbaycan dili açar sözü”nü (Seçdirmə bizimidir- M.M.) bütün semantik-funksional çalarları və ədəbi-bədii ifadə potensialı ilə bizlərə və gənc nəsillərə təqdim edir.

Bu gün çağdaş yozumlanması ilə insanoğlunun intellektinə və onun bir bütün olaraq dərk edilən təcrübəsinə dair mücərrəd və konkret qavramların birləşdirilə bilən bütün mümkün alt kateqoriyaları ilə fərqli konseptual açıqlanmalardakı təsviri işini bütövlükdə koqnitologiya elmi həyata keçirir. Ayrılıqda isə həmin işi koqnitiv xarakterli yeni yönüm və yönümlərlə dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq və ya müasir filologiya elmi və eyni zamanda digər uyğun elm sahələri yerinə yetirir. Yuxarıda da göstəriləyi kimi, dünyanın dil xəritəsini “**kainat, kosmos, yol, din, dil, inanc, müharibə, sülh, demokratiya, xoşbəxtlik, düşmənlik, dostluq, acı, ağrı, mərhəmət və s.**” ümumi kulturoloji əsaslı qavramlar təşkil edir. Bu qavramlar koqnitiv lingvistikada insana məxsus özəlliklərə bağlı olaraq gerçək prototipləri ilə müəyyənləşdirilir. Onlar dil sistemində “*məzəmmət etmək, təəssüf, niyyət, istək, arzu, səbəb, məqsəd, dəyərləndirmə, sevgi, nifrət, sevinc və s.*” kimi semantik anlam sahələrini ehtiva edən özəllikləri ilə ifadə olunur. Bu kontekstdə “*məhəbbət-mərhəmət*” və ya “*sevgi-nifrət*” kimi lingvistik qavramlar konkret diskursiv variantları ilə diqqəti çəkir. Beləliklə, həm konkret dil göstəriciləri, həm də konseptual amillərlə ifadə edilən anlayışlar lingvistik qavramlar olaraq tərif edilir.

Qeyd. *Linqvistik qavram anlayışı, yuxarıda da göstəriləyi kimi, insanoğlu tərəfindən antrpoloji səviyyədə dərk edilən və koqnitiv-konseptual bir şüur düzənində kamilləşdirilən təfəkkürün təşəkkülü və inkişafı prosesinin formalaşmasına və dil çərçivəli*

amillərlə getdikcə sürətləndirilməsinə bağlı olaraq müəyyənləşdirilməkdədir. Bu baxımdan yuxarıda haqqında bəhs edilən “çeviri və ya ədəbi mətn uyğunlaşdırması, ona uyğun elm və təcrübə” anlayışı bir linqvistik qavram olaraq tərif edilməkdədir. Bədii mətnlərin özəl mətnqurucu işarələri anlayışı da çağdaş informatika və ya informasiya texnologiyaları epoxası elmsünaslığında bir linqvistik qavram olaraq XX yüzilin son qərinasından etibarən yer almaqdadır.

Əslində hər bir yazıçının özünə məxsus olan və bədii yazılarında ifadə olunan bir qavramlar dünyası və buna bağlı olaraq ifadə etdiyi konkret bir yazıçı gerçəkliyi vardır. Bu qavramlar dünyası və yazıçının özünə məxsus olan dərk etmə və fikir gerçəkliyi onun işlətdiyi bədii dil və özəl ədəbi-bədii mətnqurucu işarələrin hərəkətləri ilə ifadə olunur. Yazıçı hər hansı bir bədii mətni qurarkən sadəcə fonemlərdən, morfemlərdən, sintaktik vahidlərdən, leksemlərdən və frazemlərdən gəlişigözəl olaraq istifadə etmir¹⁷. O, öz yazıçı gerçəkliyini ifadə etmək üçün, hər şeydən öncə, milli dilə və mentalitetə məxsus olan semiotik mahiyyətli və özünün şəkilləndirdiyi ən müxtəlif mətnqurucu işarələrdən istifadə edir və bədii mətni onlarla qurur. Fərqli dil işarələri, ədəbi və konseptual səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrin funksional və semantik parametrlərinin bir-birinin üzərinə düşməsi isə bədii mətnin uğurlu olmasını şərtləndirən başlıca amillərdəndir. Elə Kamal Abdulla mətnini də uğurlu edən başlıca amillərdən biri sözügedən işarələrin bir çox halda məhz bir-birilə örtüşməsidir. Aşağıda hərəkətləri bir-birilə üst-üstə düşən və ya örtüşən dil və ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrə qısaca olaraq toxunulacaqdır.

¹⁷ Hər hansı bir bədii əsər sadəcə göstərilənlərdən ibarət olsaydı, onda həmin əsər monoton cümlələrdən təşkil olunan söz yığımından başqa bir şey olmazdı.

2.3.1.2. İşarələrin seçimi dünyasında

Dildəki quruluş-ifadə fərqliliyinin milli mentalitetdə də bir özəllik və özünəməxsusluq olaraq əks olunduğu çağdaş etno-lingvistikada (alm. *Etnolinguistik*, fr. *etnolinguistique*, ing. *ethnolinguistics*, rus. *Этнолингвистика*) önəmlə vurğulanır. Bu isə o deməkdir ki, hər hansı bir dil dillər ailəsində özünə məxsus unikal bir “dünya xəritəsi”nə malikdir. Həmin fikir daha XX yüzilin əvvəllərindən etibarən öz məşhur əsərləri və dərin elmi-lingvistik nəticələri ilə dilçilik tarixində önəmli bir yer tutan dilçilərdən Humbolta və Sepir-Uorfa məxsusdur. Məşhur dilçi Anna Vejbitski və Moskva semantik dilçilik məktəbinin nümayəndələri də sözügedən ümumi fikri müdafiə edir. Bu fikrə görə hər hansı bir dil, hər şeydən öncə, “öz xəritəsi” ilə də qohum olan və olmayan digər ən yaxın, yaxın və uzaq dillərdən seçilir. Bu baxımdan Kamal Abdulla mətnində də Azərbaycan Türk dilinin sözügedən unikal “dünya xəritəsi”dən bir əsas yol göstərici olaraq yerində və uğurla istifadə olunmuşdur. Bununla bərabər, Kamal Abdulla mətnində sözügedən dünya xəritəsini ifadə edən həm dil, həm də digər mətnqurucu işarələr təhtəlüşür olaraq çox düzgün və yerində seçilmişdir.

Biz indi neosfera və biosfera ilə birlikdə həm də bəlli bir semiotik məkanda, yəni semiosfera (Лотман 1984) və konseptosfera epoxasında yaşadığımızın fərqiində olmalıyıq. Başqa bir sözlə, özünə məxsus müəyyən semiotik işarələrlə seçilən konseptosferadakı mövcudiyətimizi dərk etməliyik. Əslində “Biz indi işarələrin seçimi dünyasında Yaradanın iradəsi ilə yaşayırıq desək” daha doğru olar. Sözügedən romanda da paralel dünyalardakı roman qəhrəmanları çox zaman hər hansı bir seçim qarşısındadır! Həyat və ya ölümün seçimi, yazı və ya mifin seçimi! Karyera, gözəllik və ya hakimiyyətin, gücün seçimi və s. Hər hansı bir seçim romanda müəyyən semiotik işarələrlə göstərilir. Məsələn, romanın qəhrəmanlarından Bəhram kişi tək “Mağaradakı çiçəkli yazının sirri açılıns deyər” ölümü seçir. Ölümün əsas semiotik işarəsi və ya icra edəni isə romanda, hər şeydən öncə, “Mağaranın ruhu”

obrazı ilə ifadə olunur. O, hər an Bəhram kişini təqib edir. Əlbəttə, ölüm konkret, gözləgörünən və müşahidə edilən, ruh isə mücərrəd və gözlə görülməyən substansiyadır. Necə ki, həyat fanidir, ruh isə əbədiyyən mövcuddur. İnsan öldükdən sonra ruh Allahın iradəsi ilə onun bədənindən ayrılır. Mağaranın ruhu fenomeni mifoloji səciyyəli bir imtiyazlı səs və ya nəfəs olaraq həm də keçmişimizdən gəlir və romanda özəl bir mətnqurucu işarə olaraq çox uğurla işlənir.

2.3.1.3. Kamal Abdullanın bədii mətnində mətnqurucu işarələrin işlənilməsi

Bəs işarələr anlayışı nə deməkdir? Burada, hər şeydən öncə, müasir dilçilik elminin banisi Ferdinand de Sössürün müəyyənləşdirdiyi sərbəst xarakterli dil-nitq işarələri xatırlanır (Coccrop 1977). Bunların bəzilərini yuxarıda sadaladıq. Ancaq “yol işarələri, tüstü (od yanmasa, tüstü çıxmaz), səs, qoxu” və bunun kimi digər işarələr də semiosferada yer alır. Hər bir elm sahəsinin və ya incəsənətin müxtəlif sahələrinin, bədii ədəbiyyatın hər birinin özünəməxsus işarələr sistemi vardır. Semiotikada hər cür sistemli, ardıcıl və mənalı işarələr XIX. yüzilin sonlarından başlayaraq *sintaqtik, semantik və praqmatik* yönümləri ilə geniş şəkildə öyrənilir (Erkman-Akerson 2005: 93-116). Yuxarıda göstəriləni kimi, *sintaktik* istiqamətdə nitq zəncirindəki və ümumiyyətlə zaman ardıcılığındakı işarələrin, semantik istiqamətdə əşyanın mənası və işarə daşıyıcılarının, praqmatik olaraq isə işarə ilə ondan istifadə edənlərin arasındakı əlaqə müəyyənləşdirilir (JİƏC 1990: 441).

Müəyyən bir tədbir, mərasim, rəqs, yuxu, oyun və s. kimi işarələrlə qurulan fərdi, kütləvi fəaliyyətlər də ayrı-ayrı mətnlər olaraq tərif edilir (JİƏC 1990: 440-442). Beləliklə, praqmatik və sintaktik olaraq gerçəkləşən hər hansı bir mətnin və ya milli-mənəvi mətn-təşəkkülün bir işarələr sistemi və ya dünyası vardır. Və bütün mətnlər bu və ya digər şəkildə işarələrin hərəkətləri ilə qurulur. Bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri isə, əlbəttə, yazıçının özünə və ya konkret bir durumda onun əsərinə məxsusdur. Sözügedən

işarələr, hər şeydən öncə, yazıçı-oxucu və ifadə edilən gerçəkliyə müəllif münasibəti kontekstində pragmatik olaraq müəyyənləşir. Və ümumiyyətlə, semiotik işarələr arasındakı formal və məzmunlu bağlantıya görə isə hər cür mətnqurucu işarələr sintaktik özəllikləriylə də öyrənilir. Bədii mətnlərin başlıqları, ayrı-ayrı cümlələr, nominativ adlandırılmalı sözlər, frazeoloji ifadələr, mürəkkəb sintaktik bütövlər, anaqrammalar, qısaldılmış nominativ adlandırmalar, arxaik kəlimələr və s. özəl mətnqurucu işarələr olaraq işlədilir. Etnik, folklorik, etnoqrafik, demografik, demonoloji və mifoloji mahiyyətli kult-simgələr, müxtəlif fabulalar, paralel süjet xətləri, presuppozisiyalar və ya öncə görmələr, hissi baş vermələr də bədii mətnin özəl mətnqurucu işarələri olaraq özünü göstərir. Məsələn: “Unutmağa kimsə yox” romanında aşağıda göstərilənlər müəllifə məxsus ədəbi-bədii xarakterli özəl mətnqurucu işarələr olaraq səciyyələndirilə bilər:

- F.Q. qısaltması- müəllifin özünün və ya zamanın yaradıcı gəncliyinin qrafik işarələrlə ifadə olunan mətnqurucu göstəricisidir;

-Mifoloji səciyyəli “Qarağac”, “Çoban papağı”, “Çiçəkli yazı”, “Vəng dağı”, “İşıqsaçan daş”, “Bozlar”, “Mağara” və s. sözlər və söz birləşmələri koqnitiv məzmunlu mətnqurucu özəl ad göstəriciləridir;

-F.Q.-nin və Bəhram kişinin paralel yuxuları və eyni yuxuları görmə hadisələri və ya paralel dünyalardan birinin yuxularda yazıçı gerçəkliyi olaraq gerçəkləşdirilməsi amilləri ayrılıqda özəl mətnqurucu işarələr olaraq işlədilməkdədir;

-Əryənin ölümdən qurtula bilməsi üçün qiyabən kəndin mollası Seyid Cəfərə “makintoj palto” alma sözü verməsi olayı da özəl mətnqurucu işarə səciyyəsi daşıyır və s.;

-Güclü həyatı müşahidələrə, dərin reminisentiativ duyuma və duyğular kontekstinə dayanılaraq yaradılan “Dil və təfəkkür institutu”nun¹⁸ ədəbi və bədii-psixoloji obrazlaşdırılması və s. kimi.

¹⁸ Həmin Institutun prototipi bu sətrlərin müəllifinin də uzun illər boyu işlədiyi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutudur.

Dilçilik İnstitutu əməkdaşlarının Allahın rəhmətinə gedən və bir çoxu da hələ həyatda olan bədii obrazları romanda çox böyük təhtəşür ümumiləşdirmə və Dostoyevskivari incə bir bədii ustalılıqla yaradılmışdır. Bir sözlə, bu gün Dilçilik İnstitutunda işləyənlərin bir çoxu diqqət etsələr, öz obrazlarını romanda asanlıqla görə bilərlər. Hansı obrazlarını:

- İnstitutun intellektual fikir zirvələri, yaradıcı düşüncə və praktik əməl sahibləri (Bunların böyük bir qismi indi, təəssüflər olsun ki, bu gün artıq həyatda yoxdur.);

-Özlərini elmdə doğrudan da bir fikir sahibi hesab edənlər, amma basma-qəlib düşüncə tərzindən və pedantlıq səviyyəsindən uzağa gedə bilməyənlər;

-Və nəhayət gənc piranilər və ya yaradıcılıq ehtirası ilə elmdə yenilik yaratmaq istəyənlər, F.Q. və onun kimilər və s. olaraq...

Sözügədən romanın başlığı və Kamal Abdullanın öncəki romanlarının başlıqları, yuxarıda göstəriləyi kimi, çox uğurla seçilmiş özəl mətnqurucu işarələr olaraq qiymətləndirilə bilər.

Kamal Abdullanın roman mətnində “Yarımqıç əlyazma” başlığıyla mifoloji-folklorik və eyni zamanda ədəbi, əfsanəvi və tarixi şəxsiyyətlərin mətnaltı dünyası bir yazıçı gerçəkliyi və ya bədii modeli olaraq açıqlanır. “Sehrbazlar dərəsi” romanının başlığıyla və mətniylə sufi-mistik dünyamızın olub-bitənləri ruhlar dünyası və ruhun gözü kontekstində mətnləşdirilir. “Unutmağa kimsə yox” romanının başlığıyla isə, yuxarıda da deyildiyi kimi, bütövlükdə paralel dünyalara, möhtəşəm ahəngə və hadisələrin üfünə işarə edilir ki, bütün bunların da günümüz insanı tərəfindən unudulması mümkün deyildir. Nə dünən, nə bu gün, nə də sabah!

2.3.1.4. “Unutmağa kimsə yox” romanındakı digər mətnqurucu işarələr

Romanın “Ön söz”ünü tanınmış folklorşünas alim Arif Acaloğlu yazmışdır.

Əsərin əsas mətni VIII fəslə ayrılmışdır.

Son söz yerində ayrıca olaraq “Axır” adlı hissə verilmişdir.

Romanın birinci fəslı 4, ikinci fəslı 6, üçüncü fəslı 6, dördüncü fəslı 3, beşinci fəslı 6, altıncı fəslı 19, yeddıncı fəslı 10 başlığa ayrılır. Səkkizinci fəsil isə 7 başlıqdan və ya “kvazıparaqraf”dan (Ələkbərli 2011) ibarətdır. Roman mətnı toplam olaraq 61 başlıqdan və ya adlıq cümlələrlə ifadə olunan müxtəlif yarımbaşlıqlardan təşkil olunur. Həmin başlıqlar müəllifin bədii qavramlar dünyasının “açar sözlər”i olaraq da səciyyələndirilə bilər. Onlarla bilvasitə və bilavasitə səciyyəli qavramlara işarə edilir və həmin qavramlar uyğun bölmələrdə tərkib hissələri ilə açılır. Bununla da bütün başlıqlar və ya yarımbaşlıqlar bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələr olaraq seçilir.

Qeyd: *Özəl mətnqurucu işarələr yerində Kamal Abdullanın “Tarixsiz gündəlik” (2005) adlı povestinin mətnində də başlıqlar işlənir. Oradakı başlıqlar konkret bir məktəb həyatına işarə edir. Buradakı başlıqlar isə bütün dünyaya, ilahi həqiqətə işarə edir və romanın süjeti konseptual-kateqorial səciyyəli bir mahiyyət daşıyır. O, yeni bir roman qurma arxitektonikası örnəyi olaraq da diqqəti çəkir.*

Romanın mətnində müxtəlif dil-nitq vahidlərindən özəl mətnqurucu işarələr kimi istifadə edilir. Sözügedən durumlarda konkret sözlərlə, arxaik kəlmələrlə və ya söz birləşmələri, cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlərlə ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarələrin praqmatik və sintaktik funksiyaları üst-üstə düşür. Bu isə müəllif bədii mətninin əsas məziyyətlərindən biri olaraq sayıla bilər.

Məsələn:

-*Professor, Günortaç, patriarx, burun, insasanlar*¹⁹ kimi sözlər;

-*Ay zolağı, yağış anı, ay axşamı* kimi söz birləşmələri və s.

¹⁹ İnsan kimilər mənasında işlənir və müəllifin fonetik assosiasiya vasitəsilə düzəltdiyi və böyük bir ehtimalla “başqa planetlilər”ə də işarə edən bir səs təqlidi xarakterli söz-ifadədir.

Romanda işlənilən “Professor” sözünün üzərində ayrıca olaraq durmaq istəyirəm. “Professor” sözünün lüğəvi mənası, məlum olduğu kimi, “elmi ad” deməkdir. Müəllif “Unutmağa kimsə yox” romanında həmin sözdən bir ədəbi-bədii səciyyəli özəl mətnqurucu işarə olaraq istifadə edir. Müəllifin “Dilçiliyə səyahət” (2010) əsərində də sözügedən söz özəl mətnqurucu işarə yerində işlənilir.

Məlum olduğu kimi, dilçi-akademik Məmmədəğa Şirəliyev bu adı Azərbaycanda çox gənc yaşlarında ilk alan alimlərdən biri olmuşdur. XX. yüzildə Azərbaycan dilçiliyinin qurucularından olan akademik Məmmədəğa Şirəliyev istər xalq arasında, istərsə də elmi-pedaqoji içtimaiyyədə “Professor” olaraq adlandırılır və həmin adla da çağırılırdı. Hətta o zamankı Sovetlər Birliyinin digər şəhərlərində də Məmmədəğa Şirəliyevə bu adla müraciət edirdilər. Moskvada, Leninqradda, Daşkənddə, Alma-Atada, Aşqabatda və s. Çünki bu söz görkəmli alimin bütün elmi, pedaqoji, insani keyfiyyətlərinə və rəsmi dövlət işlərindəki fəaliyyətlərinə bir bütün olaraq işarə edirdi. Romanın mətnində “Professor” sözünün lüğəvi mənasının ifadə etdiyi anlam sahəsi, həmin sözün rəhmətlik Məmmədəğa Şirəliyevin şəxsiyyətinə aid bildirdiyi digər elmi, pedaqoji, rəsmi dövlət işlərindəki fəaliyyətlərinə dair anlam sahələri ilə eyni bir müstəvidə ayrı-ayrı “konseptual çərçivə”lər olaraq metakontekstə görə bir yerdə çərçivələnir. Buna görə də sözügedən söz-ışarə burada söhbətin mövzusunə çevrilir.

Beləliklə, müəllif ədəbiyyatımızda ilk dəfə olaraq rəhmətlik akademik Məmmədəğa Şirəliyevin parlaq bədii obrazını yaratmışdır. Sağ olsun!

Qeyd: *Burada rəhmətlik Aydın Məmmədovun 1979-cu ildə akademik Məmmədəğa Şirəliyevin 70 yaşının tamam olması münasibətilə yazdığı “Professor” məqaləsini xatırlamaq yerinə düşər. Məqalə “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində yayımlanmışdı. Sözügedən məqalədə Məmmədəğa Şirəliyevə həm Ali Attestasiya Komissiyasının, həm də xalqın verdiyi “Professor” adının ifadə etdiyi “konseptual məna çərçivə”si çox yaxşı açılırdı.*

Bu baxımdan romanda Mübariz kişi obrazını yaratmaq üçün özəl mətnqurucu işarə olaraq işlədilən “burun” sözünün “konseptual anlam çevrə”lərinin göstərilməsi də yerinə düşər. Həmin sözün müstəqim lüğəvi mənası “insan və heyvanın üzündə olan iybilmə və tənəffüs orqanı”nın adını bildirməkdən ibarətdir. Bu söz müxtəlif şeylərin, alətlərin və s. uc tərəfi, irəli çıxan hissəsi mənasında isimlərlə də işlənir. Onda məcazi anlamlı müəyyən və qeyri-müəyyən sabit ismi və bəzən də feli birləşmələr əmələ gəlir.

Məsələn: Çəkmənin burnu, dəhrənin burnu, Zığ burnu, Ümid burnu; burnun vurmaq (tənəklərin ucunu kəsmək) və s. Və ya “burun” sözü feli və adverbial frazeoloji ifadələrin qurucu komponenti olaraq işlənir. Məsələn: Burnu qanamamaq, burnu ovulmaq, burnundan düşmək, burnundan gəlmək, burnunu yuxarı tutmaq, burnunu ovmaq, burnunun ucu göynəmək, burnunun ucunda/burnunu dibində (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti 1964: 330).

Romanda Mübariz kişinin burnu Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində yer alan Xudayar bəy obrazının burnu ilə müqayisə edilir. Müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, müxtəlif parallel dünyalarda çox şey dəyişmişdir. Dəyişən çox vaxt müəyyən zahiri əlamətlər olur: “F.Q. Mübariz kişinin uzun burnuna yenə diqqətli bir nəzər saldı. Əslində, gözlərini ha çalışsa da qaçırsın, bu burnun özü gəlib girirdi onun gözlərinin içinə. Mübariz bunu duydu, həqiqətən yazıq Mübariz özü də bəzən bilmirdi, burnunu hara gizlətsin, yeri gəldi-gəlmədi cibindən dəsmal çıxarıb səliqəylə onu silirdi. F.Q.-nin yadına yenə Mirzə Cəlilin Xudayar bəyi gəlib düşmədimi, düşdü və o, təbəssümünü zorla gizlətdi: adamlar, onların duyğuları, hissləri, qulaqları, burunları zamandan zamana dəyişmişdir. Dəyişən zahiri formadır- paltardır, saç düzümüdür, ətirin,-kirşanın növləri, bir balaca da ağılı (o da əgər varsa) azlığı, çoxluğu...” (Abdulla 2011: 380).

Ancaq obrazlar arasındakı fərq bundan ibarətdir ki, Xudayar bəy burnunu gizlətməyə ehtiyac hiss etmirdi. Mübariz kişi isə həqiqətən burnunun uzunluğundan çox utanır. Sanki burnunu

gizlətmək üçün tez-tez cibindən ütülü və qatlı dəsmalını çıxarıb burnunu silir və dəsmalını yenə də cibinə qoyur. Bu səhnə romanın ikinci parallel dünyasında Mübariz kişi obrazının yer aldığı səhnələrdə müxtəlif şəkillərdə təkrar olunur.

Əlbəttə, “burun” bizi əhatə edən dünyanın qavranılmasında iştirak edən ən önəmli duyğu orqanlarımızdan biridir. Çünki biz qavramları, hadisələri və ya əşyanın təbiətini çox zaman eşidərək, görərək və ya duyaraq hiss edirik. Soyuqda soyuğu hiss edərək ən çox üşüyən orqanlarımızdan biri də burundur. Elə “burnunun ucu göynəmək” və ya “burnunu hara gəldi soxmaq” deyimlərinin “frazeoloji əhatəyə və ya çevrələnməyə” (Tağıyev 1966) görə obrazlı dil vahidləri olaraq müəyyənləşməsində “burun” qurucu söz-komponentinin tibbi baxımdan özünü göstərən orqanik həssaslığının əsas alındığı söylənilə bilər. Bu baxımdan “burun” sözü ilkin konseptual anlam sahələriylə bütövlükdə bədii ədəbiyyatda və ayrılıqda “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində özəl mətnqurucu işarə olaraq işlənmişdir. Romanın ikinci parallel dünyasının konseptual açılışında “burun”sözünün leksik-frazeoloji anlam sahələri ilə onun bədii-funksional mətnqurucu özəllikləri üst-üstə düşür. Beləliklə, “burun” sözü ədəbiyyatda və dildə əsas etibarilə məcazi mənələrdə işlənir və çox vaxt da insan həyatı, duyğu və düşüncələri ilə bağlı “fövqəladə anlamlandırılmaları” (Seçdirmə bizimdir- M.M.) ifadə edir. Elə məhz belə bir özəlliyi “Unutmağa kimsə yox” romanının mətnində həmin sözün özəl mətnqurucu işarə olaraq işlənilməsini şərtləndirmişdir.

Ədəbiyyat

Abdullayev K. M. 1999, *Azərbaycan dili sintakasisinin nəzəri problemləri, Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 279 s.

Abdullayev K. M., Məmmədov A. Y., Musayev M. M., Üstünova K. Novruzova N. S., Hüseyinov Ş. Q., Rzayeva G. N., Hacıyeva K. B., Ziyadova L. V., Fətəliyeva S. Q., Nağıyeva G. Q., Məhərrəмова G. A., Zeynalova Ş. T., Səlimova F. Q., Məhərrəмова V. H. 3012,

Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər, (Dərs vəsaiti), Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 605 s.

Ахматов И. Х. 1983, *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (осовные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во “Эльбрус”, 355 s.

Бердалиев А. 1989, *Семантико-сигнификативная парадигматика и синтагматические отношения в конструкциях сложноподчиненного предложения узбекского литературного языка*. АДД. Ташкент, 51 с.

Berge, Vardar 1989, *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara, 295 s.

Bosnalı 2007, *İran Azərbaycan Türkçesi: Toplumbilimsel Bir İncelenme*, Kebikeç Yayın Evi, İstanbul, 227 s.

Bozşahin, Cem ve Zeyrek, Deniz 2000, *Dilbilgisi, Bilişim ve Bilişsel Bilim*. –Dilbilim Araştırmaları, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, s. 41-48.

Cəfərli M. 2007, *Xalq mahnılarının folklor janrı kimi poetik-semantik xüsusiyyətləri*. –FOLKLOR/EDEBİYAT. Halkbilim, İletişim, Antropoloji, Arkeoloji, Sosyoloji, Müzik, Tarih, Edebiyat: 2007/3, Nahçıvan Özel Sayısı, s.17-23.

Черемисина М. И., Колосова Т. А. 1987, *Очерки по теории сложого предложения*. Новосибирск: Изд-во “Наука”, Сибирское отделение, 196 с.

Demircan, Ömer 2003, *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul, 175 s.

DİLÇİLİK ENSİKLOPEDIYASI. I cild, 513 s.; II cild, 526 s. (dərs vəsaiti), Bakı, Mütərcim, 2006-2008.

Дмитриев Н. К. 1962, *Строй тюркских языков*. М.: Изд-во “Восточной литературы”, 607 с.

Erkman-Akerson F. 2005, *Göstergebilime Giriş, MULTILINGUAL*, Çemberlitaş-İstanbul, 262 s.

Əfəndiyev P. 1992, *Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik*, “Maarif” Nəşriyyatı, Bakı, 479 s.

- Əliyev R. 2011, *Mühit qəlpəsinə dönən ömür...*, <http://kult.az.com>, 26.06.2011, 15:02.
- Насılı А. 2010, *Kamal Abdulla: Seçimin morfologiyası*, Bakı-Mütərcim, 131 s.
- Исхакова Х. Ф. 1987, *Структуры терминологических систем. Тюркские языки*. Москва, “Наука”, 126 с.
- Жирмунский В. М. 1974, *О тюркском народном стихе. Некоторые проблемы теории*. –Тюркский героический эпос. Издательство “Наука”, Ленинградское отделение, Ленинград, с. 644-680.
- Korkmaz, Zeynep 2003, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1224 s.
- Кормушин И. В. 1984, *Системы времен глагола в алтайских языках*, Москва.
- Köksal, Aydın 1981, *Bilişim Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 196 s.
- Крылова О. А., Матвеева Т. Ф. 1990, *Отдельное предложение–высказывание и связной текст*. – Филологические науки. НДВШ, № 1, с. 60-70.
- Гаджихамедов Н. Е. 1998, *Словоизменительные категории имени и глагола в кумыкском языке (сравнительно с другими тюркскими языками)*, АДД, Москва, 46 с.
- Лотман Ю. М. 1984, *О семиосфере*. –Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин, “Александра”, 1992, Т. 1. <http://semioties.ru/sphere/semiosphere.html> -10.01.2011
- Махмудов Н. М. 1984, *Семантико-синтаксическая асимметрия в автокаузативном простом предложении (на материале узбекского языка)* –Советская Тюркология, № 2, с. 49-56.
- Melikli T. 2004, *Türkiye Türkçesinden Günümüz Azərbaycan Türkçesine Girmiş Alıntı Sözler*. –V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 20-26 Eylül 2004, Ankara, Bildiri Özetleri, s.
- Mirəhmədov Ə. 1998, *Ensiklopedik lüğət. Ədəbiyyatşünaslıq*. “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, Bakı, 240 s.

Мусаев К. М., Покровская Л. А., Севортян Э. В., Гаджиева Н. З., Юлдашев А. А., Баскаков Н. А., Ковшова А. А., Тенишев Э. Р., Левитская Л.С., Исхакова Х. Ф., Ашнин Ф. Д. 1972, *Тюркское языкознание в СССР за пятьдесят лет.*—Советская Тюркология, № 6 с. 3-19.

Musaoğlu M. M. 1999, *II. Cilde Giriş.* –Radloff W. *Türklerin Kökleri, Dilleri ve Halk Edebiyatından Denemeler.* II Cilt, 810 s. Ankara, EKA V Eğitim ve Kalkınma Vakfı, s. 10-13.

Musaoğlu M. M. 2002, *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İnceleme*, T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 320 s.

Musaoğlu M. M. 2003, *Türk Folklorik Metinlerinin Ontolojik-Folklorik Temelleri.* –Dil Dergisi, Sayı: 118, Ocak-Şubat, Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 16-25.

Musaoğlu M., Kirişçiöğlü F. 2008, *Türk Dil Biliminde Görünüş Kategorisinin İncelenmesi Üzerine.* –Türkolojiya, No 1-2, s. 32-54.

Musayev M. M. 2011, *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*, Dərs vəsaiti, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, 401 s.

Nəbiyev A. 2002, *Azərbaycan xalq ədəbiyyatı*, I hissə, Ali məktəb tələbələri üçün dərslik, “TURAN” Nəşrlər Evi, Bakı, 678 s.

Nurmanov A., Mahmudov N., Ahmedov A. 1992, *Uzbek tilinin mazmuniy sintaksisi*, Toshkent.

Səlcuq E. 2005, *Kədərin sirri. Kamal Abdullanın bədii yaradıcılığının özəllikləri, (ədəbi-bədii esse)*, “XXI”- YNE, Bakı, 285 s.

Словарь литературоведческих терминов-

<http://slovar.lib.ru/dictionary/text-10.01.2011>.

Стариченок В. Д. 2008, *Большой лингвистический словарь.* Ростов-на-Дону, Феникс, 811 с.

Şəntürk L., Yazıcı S. İslam dininin qayda-qanunları, türk dilindən tərcümə edən Mehman Musaoğlu, Diyanət işləri başqanlığı yayınları. Ankara 2009, 578 s.

- Тагиев М. Т. 1966, *Глагольная фразеология современного русского языка (Опыт исследования фразеологических единиц по окружению)*. Баку: Маариф, 250 с.
- Турниязова К. А., Турниязов Н. К. 1992, *К вопросу о структурно-функциональном анализе компонентов предложения.* –Советская Тюркология, № 1, с. 87-91.
- Veysəlli F. Y. 2008, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA II, *Morfemika, Sintaqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 307 s;
- Veysəlli F. Y. 2009, *Struktur dilçiliyin əsasları*, STUDIA PHILOLOGICA III, *Semantika və Praqmatika*, Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 266 s.
- Veysəlli F. 2010, *Semiotika*, STUDIA PHILOLOGICA IV, Bakı, Mütərcim.

Mənbələr

- Abdulla K.M. *Unutmağa kimsə yox...*, roman, Bakı 2011, Azərbaycan Nəşri, 527 s.
- Araslı H. 1878, *Kitabi-Dədə Qorqud*, Gənclik, Bakı, 1978, Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, I Cild, A-Q, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı, 1964, 595 s.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III Cild, Q-R, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Şərq-Qərb, Bakı 2006, 670 s.
- Kərimzadə F. 1982, *Xudafərin köprüsü*, Bakı.
- Manas. Kırqız elinin batırlıq eposu. 2 -Kitap, Moskova, 1968, 685 s.
- Min bir mahnı 2007, Rafiqin mahnı kitabı, Bakı, 624 s.
- RADLOFF, Wilhelm 1999, *Türkiərin Kökleri, Dilləri və Halk Edebiyatından Denemələr*. I Cilt, 458 s., II Cilt, 810 s. Ankara, EKAV Eğitim ve Kalkınma Vakfı.
- Şıxlı İ. 1968, *Dəli Kür*, Bakı, Gənclik, 448 s.
- Tezcan, Semih ve Boeschoten, Hendrik 2001, *Dede Korkut Oğuznamələri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 315 s.

ƏLAVƏLƏR

I ƏLAVƏ

-ır (-ir,-ur,-ür) etdirənlik feilləri

-A-

aşır-

-B-

batır-
bitir-

-D-

değir-
(duyurmak, bildirmək, s. 540)
doğur-
doyur-
düşür-

-G-

geçir-
göçür-

-İ-

içir-

-K-

kaçır-
kayır-

-P-

pişir-

-S-

sızır-
(sızdırmak, süzmək, s. 1977)

-Ş-

şaşır- (2)
şişir-

-T-

taşır-

-U-

uçur-

-Ü-

üşür- (saldırtmaq, s. 2320)

-V-

vazgeçir-

-Y-

yatır-
yeter-
yitir-

T (-it, -it, -ut, -üt) etdirənlik feilləri

-A-		çürüt-
acıt-	büyült-	
afallat-	büyüt-	
ağart-		-D-
ağlat-	-C-	
ağrıt-		damlat-
akıt-	cayırdat-	daralt-
aksat-	cazırdat-	darılt-
aksırt-	cırlat-	dehlet-
anımsat-	cıvıt-	delirt-
anırt-	cıyaklat-	dinlet-
anlat-	cıyırdat-	dirilt-
arıqlat-	cızırdat-	doğrult-
aşağılat-	cumbuldat-	domalt-
ayart(«ayırt-)		donat- (2)
ayılt-	-Ç-	duraklat-
azalt-		durult-
	çakıldat-	duyumsat-
-B-	çarpıt-	düzelt-
	çatırdat-	düzlet-
bayatlat-	çatlat-	
bayılt-	çayırlat-	-E-
belert-	çemberlet-	
belirt-	çıldirt-	eğrilt-
bellet-	çınçınlat-	eğrit-(«eğrilt-)
benimset-	çingirdat-	eksilt-
benzet-	çınlat-	ekşit-
berkit-	çıtırdat-	ergit-
bocalat-	çıtlat-	erit-
boşalt-	çoğalt-	eskit-
boynuzlat-	çökelt-	esnet-
	çuvallat-	esrit-

evirt-

-F-

ferahlat-
fıkırdat-
fırlat-
fişirdat-
fişkirt-
fokurdut-
foslat-
fosurdut-
foşurdut-

-G-

gacırdut-
gebert-
genişlet-
gerilet-
gevret-
gevşet-
gıcırdut-
gözet- (2)
gümbürdet-
gümlet-
güneşlet-

-H-

hafiflet-
hapşirt-
harlat-
hatırlat-
havlat-
haykırt-

hıçkırt-
hırlat-
hırpalat-
hışıldat-
hoplat-
hışırdut-
hortlat-

-I-

ılt-
ısırt-
ıslat-
ışılut-
ışıldat-
ışıt-

-İ-

ihtiyarlat-
ilerlet-
incelt-
inildet-
inlet-
irkilt-
işet-

-K-

kabart-
kanat-
kapat-
karart-
katılt-
kavlat-
kavrat-
kaykılt-

kaynat-
kıkırdut-
kımıldat-
kıpırdut-
kısalt-
kıtırdut-
kıvrut-
kızart-
kocalt-
kocat-
kokut-
korkut-
koyult-
körelt-
kudurt-
kurut-
küçült-
kütlet-
kütürdet-

-M-

miyavlat-
morart-

-O-

otlat-

-Ö-

öğürt-
öksürt-
özlet-

-P-

parıldat-
parlat-
patırdat-
patlat-
pıtırdat-
pislet-
pofurdut-
püskürt-

-R-

rahatlat-
-S-

sağalt-
sarart-
sarkıt-
savurt-
semirt-
serinlet-
sersemlet-
seyrelet-
sıçrat-
sızlat-
sivrilt-
soğut-
solut-
susat-
sümkürt-

-Ş-

şakırdat-
şaklat-
şangırdat-

şapırdat-
şaplat-
şaşalat-
şenelt-
şıkırdat-
şımart-
şişmanlat-

-T-

takırdat-
tangırdat-
tanıt-
tavsat-
terlet-
tıkırdat-
tıngıldat-
tıngırdat-
tıpırdat-
titret-
tokurdut-
tozut-
töskürt-
türet-

-U-

ucuzlat-
ufalt-
ulut-
uyut-
uzat-

-Ü-

üret-
ürküt-
ürpert-
üşüt-

-Y-

yadırgat-
yalpalat-
yanılt-
yansıt-
yaşart-
yaşat-
yavaşılat-
yayımlat-
yeğnilt-
yeşert-
yıllat-
yıprat-
yoğalt-
yont-
yönelt-(2)
yumuşat-
yücelt-
yükselt-

-Z-

zangırdat-
zayıflat-
zingırdat-
zırlat-
zonklat

Oğuz qrupu türk dillərində felin sadə və mürəkkəb zaman şəkillərinin morfoloji əlamətləri

<p>Türkiyə türkcəsi 1. İndiki zaman <i>-iyor (-iyor, -uyor, -üyor)</i> sev-iyor-um sev-iyor-sun sev-iyor sev-iyor-uz sev-iyor-sunuz sev-iyor-lar</p> <p>sev-mi-iyor-um sev-mi-iyor-sun sev-mi-iyor sev-mi-iyor-uz sev-mi-iyor-sunuz sev-mi-iyor-lar</p> <p><i>idi</i> <i>iyor+du</i> sev-iyor-du-m sev-iyor-du-n sev-iyor-du sev-iyor-du-k sev-iyor-du-nuz sev-iyor-lar-dı</p> <p>sev-m-iyor-du-m sev-m-iyor-du-n sev-m-iyor-du sev-m-iyor-du-k sev-m-iyor-du-nuz sev-m-iyor-lar-dı</p> <p><i>imiş</i> <i>iyor+muş</i> sev-iyor-muş-um sev-iyor-muş-sun</p>	<p>Azərbaycan türkcəsi 1.İndiki zaman <i>-ır -ir, -ur,-ür (-yır,-yir, -yur, -yür)</i> sev-ir-əm sev-ir-sən sev-ir sev-ir-ik sev-ir-siniz sev-ir-lər</p> <p>sev-m-ir-əm sev-m-ir-sən sev-m-ir sev-m-ir-ik sev-m-ir-siniz sev-m-ir-lər</p> <p><i>idi</i> <i>ir+di</i> sev-ir-di-m sev-ir-di-n sev-ir-di sev-ir-di-k sev-ir-di-niz sev-ir-di-lər</p> <p>sev-m-ir-di-m sev-m-ir-di-n sev-m-ir-di sev-m-ir-di-k sev-m-ir-di-niz sev-m-ir-di-lər</p> <p><i>imiş</i> <i>ir+miş</i></p>	<p>Qaqauz türkcəsi 1. İndiki zaman <i>1.1. Samitlə bitən feillərdə</i> <i>1.1.1(-i)er</i> al-ıer-ım al-ıer-sın al-ıer al-ıer-ız al-ıer-sınız al-ıer-lar</p> <p>ál-me-ıer-ım ál-me-ıer-sın ál-me-ıer ál-me-ıer-ız ál-me-ıer-sınız ál-me-ıer-lar</p> <p><i>1.1.2.(-i)er</i> ver-ıer-im ver-ıer-sin ver-ıer ver-ıer-iz ver-ıer-siniz ver-ıer-ler</p> <p>vér-me-ıer-im vér-me-ıer-sin vér-me-ıer vér-me-ıer-iz vér-me-ıer-siniz vér-me-ıer-ler</p> <p><i>1.2. Saitlərlə bitən feillərdə</i> <i>1.2.1. Açıq saitlərlə bitən feillərdə</i></p>	<p>Türkmən türkcəsi 1. İndiki zaman/İhazirki zaman <i>1.1. Sadə indiki zamanın şəkilləri</i> <i>1.1.1.Ümumi indiki zaman</i> <i>-yär/-yär (-ya:r /-yä:r)</i> ýaz-yär-yn, gel-yär-in ýaz-yär-syň, gel-yär-siň ýaz-yär, gel-yär ýaz-yär-ys, gel-yär-is ýaz-yär-syňyz, gel-yär-siňiz ýaz-yär-lar, gel-yär-ler</p> <p>ýaz-ma-yär-yn, gel-me-yär-in ýaz-ma-yär-syň, gel-me-yär-siň ýaz-ma-yär, gel-me-yär ýaz-ma-yär-ys, gel-me-yär-is ýaz-ma-yär-syňyz, gel-me-yär-siňiz ýaz-ma-yär-lar, gel-me-yär-ler</p> <p><i>1.1.2. Konkret indiki zaman</i> <i>du:r, oty:r, ýaty:r, ýö:r</i> du: r-un, oty: r-yn, ýaty: r-yn du: r-suň, oty: r-syň ýaty: r-syň du: r, oty: r, ýaty: r du: r-us, oty: r-ys, ýaty: r-ys</p>
---	---	--	---

sev-iyor-muş sev-iyor-muş-uz sev-iyor-muş-sunuz sev-iyor-lar-mış	sev-ir-miş-əm sev-ir-miş-sən sev-ir-miş sev-ir-miş-ik sev-ir-miş-siniz sev-ir-miş-lər	1.2.1.1.(-i)er başle-ier-ım başle-ier-sın başle-ier başle-ier-ız başle-ier-sınız başle-ier-lər	du: r-suñyz, oty: r-syñyz, ýaty: r-syñyz, du: r-lar, oty: r-lar, ýaty: r-lar
sev-m-iyor-muş-um sev-m-iyor-muş-sun sev-m-iyor-muş sev-m-iyor-muş-uz sev-m-iyor-muş-sunuz sev-m-iyor-lar-mış	sev-m-ir-miş-əm sev-m-ir-miş-sən sev-m-ir-miş sev-m-ir-miş-ik sev-m-ir-miş-siniz sev-m-ir-miş-lər	1.2.1.2.(-i)er iste-ier-im iste-ier-sın iste-ier-iz iste-ier-siniz iste-ier-lär	Bununla bərabər, <i>agla:p du:r, garrap yö:r, işlâ:p oty:r, ýuwdup yaty:r</i> kimi-yp/-ip feli bağlama şakilləri köməkçi feillərlə işləndikdə inkarlıq şəkli də sözügedən köməkçi feillərlə verilir. Məsələn: aglama: n du: r, garrama: n yö: r, işləmə: n oty: r, ýuwutma: n yatı: r vb.
<i>ise (-sa, -se)</i> <i>-iyor+sa</i> yap-iyor-sa-m yap-iyor-sa-n yap-iyor-sa yap-iyor-sa-k yap-iyor-sa-nız yap-iyor-lar-sa	<i>isə (-sa, -sə)</i> <i>-ir+əm+sa// -sə-m</i> gəl-ir-əm-sə//gəl+səm gəl-ir-sən-sə//gəl+sən gəl-ir-sə//gəl+sə gəl-ir-sə-k //gəl-sə-k gəl-ir-sə-niz* //gəl-ir-siniz-sə gəl-ir-sə//gəlsə	1.2.2.Qapalı saitlərlə bitən feillərdə 1.2.2.1.(-i)er tanı-er-ım tanı-er-sın tanı-er tanı-er-ız tanı-er-sınız tanı-er-lar	1.2. İndiki zamanın modal şakilləri 1.2.1. <i>Olası indiki zaman</i> Ýa: n, -ýä: n+dyr/-dir ýaz-ýa: n-dyr-yn, gel-ýä: n-dir-in ýaz-ýa: n-dyr-syñ, gel-ýä: n-dir-siñ ýaz-ýa: n-dyr, gel-ýä: n-dir ýaz-ýa: n-dyr-syñyz, gel-ýä: n-dir-siñiz ýaz- ýa: n-dyr-lar, gel-ýä: n-dir-ler
2. Keçmiş zaman 2.1.Şühudi keçmiş zaman <i>-di (-di, -du, -dü),</i> <i>-tı (-ti, -tu, -tü)</i> sev-di-m sev-di-n sev-di sev-di-k sev-di-niz sev-di-ler	gəl-m-ir-əm-sə gəl-m-ir-sən-sə gəl-m-ir-sə gəl-m-ir-sə-k*(gəlmə-sə-k) gəl-m-ir-sə-niz*(gəl-m-ir-siniz-sə) gəl-m-ir-sə 2.Keçmiş zaman 2.1.Şühudi keçmiş zaman <i>-di (-di, -du, -dü)</i> sev-di-m sev-di-n sev-di	1.2.2.2.(-i)er i-er-im i-er-sın i-er i-er-iz i-er-siniz i-er-lär 2. Keçmiş zaman 2.1.Şühudi keçmiş zaman <i>-di (-di, -du, -dü),</i> <i>-tı (-ti, -tu, -tü)</i> al-dı-m al-dı-n al-dı al-dı-k	ýaz-ýa: n-dyr-yn, gel-me-ýä: n-dir-in ýaz-ma-ýa: n-dyr-syñ, gel-me-ýä: n-dir-siñ ýaz-ma-ýa: n-dyr, gel-me-ýä: n-dir

<p>sev-me-di-k sev-me-di-niz sev-me-di-ler</p> <p><i>idi</i> -di+y+-di gel-di-y-di-m gel-di-y-di-n gel-di-y-di gel-di-y-di-k gel-di-y-di-niz gel-di-y-di-ler</p> <p>gel-me di-y-di-m gel-me di-y-di-n gel-me di-y-di gel-me di-y-di-k gel-me di-y-di-niz gel-me di-y-di-ler</p> <p>-di+y+-sa yap-tı-y-sa-m yap-tı-y-sa-n yap-tı-y-sa yap-tı-y-sa-k yap-tı-y-sa-nız yap-tı-lar-sa</p> <p>yap-ma-dı-y-sa-m yap-ma-dı-y-sa-n yap-ma-dı-y-sa yap-ma-dı-y-sa-k yap-ma-dı-y-sa-nız yap-ma-dı-lar-sa</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş) sev-miş-im sev-miş-sin sev-miş sev-miş-iz sev-miş-siniz</p>	<p>sev-di-k sev-di-niz sev-di-lər</p> <p>sev-mə-di-m sev-mə-di-n sev-mə-di sev-mə-di-k sev-mə-di-niz sev-mə-di-lər</p> <p><i>yox</i></p> <p>-di+m+-sə sev-di-m-sə sev-di-n-sə sev-di-sə sev-di-k-sə sev-di-niz-sə sev-di-lər-sə</p> <p>sev-mə-di-m-sə sev-mə-di-n-sə sev-mə-di-sə sev-mə-di-k-sə sev-mə-di-niz-sə sev-mə-di-lər-sə</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş)</p>	<p>al-dı-nız al-dı-lar ál-ma-dı-m al-ma-dı-n al-ma-dı al-ma-dı-k al-ma-dı-nız al-ma-dı-lar</p> <p><i>idi</i> -di+y+di al-dı-y-dı-m al-dı-y-dı-n al-dı-y-dı al-dı-y-dı-k al-dı-y-dı-nız al-dı-y-dı-lar</p> <p>al-ma-dı-y-dı-m al-ma-dı-y-dı-n al-ma-dı-y-dı al-ma-dı-y-dı-k al-ma-dı-y-dı-nız al-ma-dı-y-dı-lar</p> <p>2.2. <i>Nəqli keçmiş zaman</i> -miş (-miş, -muş, -müş) al-mış-ım al-mış-ın al-mış al-mış-ık al-mış-ınız al-mış-lar</p> <p>ál-ma-mış-ım ál-ma-mış-ın ál-ma-mış ál-ma-mış-ık ál-ma-mış-ınız ál-ma-mış-lar</p>	<p>ýaz-ma-ýa: n-dyr-ys, gel-me-ýä: n-dir-is ýaz-ma-ýa: n-dyr-syňyz, gel-me-ýä: n-dir-siňiz ýaz-ma-ýa: n-dyr-lar, gel-me-ýä: n-dir-ler</p> <p>Türkməncədə felin <i>ise</i> (-sa, -se) şəkilçisi ilə formalaşan mürəkkəb şəkli işlənir. 'Bolmak' felinə -sa, -se şəkilçisi artırılır. Bunun nəticəsində sözügedən feil aşağıdakı şəkillərdə işlənilir: al-ýa: n bolsa, gel-ýä: n bolsa, al-an bolsa, gel-en bolsa, al-jak bolsa, gel-jek bolsa, al-ar bolsa, gel-er bolsa</p> <p>1.2.2. <i>İndiki zamanın rəvayəti</i> Ýa: r+-myş/-miş ýaz-ýa: r-myş-ym, gel-ýä: r-miş-im ýaz-ýa: r-myş-yň, gel-ýä: r-miş-iň ýaz-ýa: r-myş, gel-ýä: r-miş ýaz-ýa: r-myş-yk, gel-ýä: r-miş-ik ýaz-ýa: r-myş-yňyz, gel-ýä: r-miş-iňiz ýaz-ýa: r-myş-lar, gel-ýä: r-miş-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: r-myş-ym, gel-me-ýä: r-miş-im ýaz-ma-ýa: r-myş-yň, gel-me-ýä: r-miş-iň ýaz-ma-ýa: r-myş, gel-me-ýä: r-miş</p>
---	--	---	--

sev-miş-ler sev-me-miş-im sev-me-miş-sin sev-me-miş sev-me-miş-iz sev-me-miş-siniz sev-me-miş-ler <i>idi</i> <i>miş+ti</i> gel-miş-ti-m gel-miş-ti-n gel-miş-ti gel-miş-ti-k gel-miş-ti-niz gel-miş-ler-di gel-me-miş-ti-m gel-me-miş-ti-n gel-me-miş-ti gel-me-miş-ti-k gel-me-miş-ti-niz gel-me-miş-ler-di <i>imiş</i> <i>miş+miş</i> bil-miş-miş-im bil-miş-miş-sin bil-miş-miş bil-miş-miş-iz bil-miş-miş-siniz bil-miş-ler-miş bil-me-miş-miş-im bil-me-miş-miş-sin bil-me-miş-miş bil-me-miş-miş-iz bil-me-miş-miş-siniz bil-me-miş-ler-miş <i>-miş+sa</i> yap-miş-sa-m	sev-miş-əm sev-miş-sən//sev- ib-sən sev-miş (-ib) sev-miş-ik sev-miş-siniz//sev- ib-siniz sev-miş-lər//sev-ib- lər sev-mə-miş-əm sev-mə-miş-sən// sev-mə-yib-sən sev-mə-miş (-yib) sev-mə-miş-ik sev-mə-miş- siniz//sev-mə-yib- siz sev-mə-miş-lər// sev-mə-yib-lər <i>idi</i> <i>miş+di</i> sev-miş-di-m sev-miş-di-n sev-miş-di sev-miş-di-k sev-miş-di-niz sev-miş-di-lər sev-mə-miş-di-m sev-mə-miş-di-n sev-mə-miş-di sev-mə-miş-di-k sev-mə-miş-di-niz sev-mə-miş-di-lər <i>imiş</i> <i>miş+miş</i> gəl-miş-miş-əm gəl-miş-miş- sən//gəl-ib-miş-sən gəl-miş-miş (ib- miş)	<i>idi</i> <i>miş+tı</i> al-miş-ti-m al-miş-ti-n al-miş-ti al-miş-ti-k al-miş-tın-ız al-miş-ti-lar ál-ma-miş-ti-m ál-ma-miş-ti-n ál-ma-miş-ti ál-ma-miş-ti-k ál-ma-miş-tın-ız ál-ma-miş-ti-lar 3. Gələcək zaman <i>3.1. Müəyyən gələcək zaman</i> <i>-(y)acek, -(y)ecek</i> al-aca-m al-aca-n al-acek al-ace-z al-ace-nız al-acek-lar al-ma-y(a)ca-m al-ma-y(a)ca-n al-ma-y(a)ce-k al-ma-y(a)ce-z al-ma-y(a)ce-nız al-ma-y(a)cek-lar <i>ace(y)+dı</i> al-acey-dı-m al-acey-dı-n al-acey-dı al-acey-dı-k al-acey-dı-nız al-acey-dı-lar al-ma-y(a)cey-dı- m	ýaz-ma-ýa: r-mış-yk, gel-me-ýa: r-mış-ik ýaz-ma-ýa: r-mış-yñyz, gel-me-ýa: r-mış-iñiz ýaz-ma-ýa: r-mış-lar, gel-me-ýa: r-mış-ler <i>1.2.3. İndiki keçmiş zaman</i> <i>1.2.3.1. -amo: k</i> ýaz-amo: k, gel-emo: k ýaz-año: k, gel-eño: k ýaz-ano: k, gel-eno: k ýaz-amyzo: k, gel-emizo: k ýaz-añyzo: k, gel-eñizo: k ýaz-ano: k-lar, gel-eno: k-lar ýaz-amo: k-mış-ım, gelemo: k-mış-ım, yaz- oño: k-mış-iñ, gel-eño: k-mış-iñ, yaz-ono: k-mış, gel-eno: k-mış Bununla bərabər, sözügədən feil şəkli inkarlıq forması olmadan inkar şəklində işlənir. Başqa sözlə, türkmən dilinin tarixi inkişafı prosesində <i>alanım yok-</i> <i>dan alamok, gelenim</i> <i>yok- dan gelemok</i> əmələ gəlmişdir. <i>1.2.3.2. eken</i> ýaz-ýa: r eken-im, gel- ýä: r eken-im ýaz-ýa: r eken-iñ, gel-ýä: r eken-iñ ýaz-ýa: r eken(i), gel-ýä: r eken(i) ýaz-ýa: r eken-ik , gel-
---	--	---	---

<p>yap-mış-sa-n yap-mış-sa yap-mış-sa-k yap-mış-sa-nız yap-mış-lar-sa</p> <p>yap-ma-mış-sa-m yap-ma-mış-sa-n yap-ma-mış-sa yap-ma-mış-sa-k yap-ma-mış-sa-nız yap-ma-mış-lar-sa</p> <p>3. Gələcək zaman <i>-acak (-ecek)</i> sev-eceğ-im sev-ecek-sin sev-ecek sev-eceğ-iz sev-ecek-siniz sev-ecek-ler</p> <p>sev-me-y-eceğ-im sev-me-y-eceğ-sin sev-me-y-ecek sev-me-y-eceğ-iz sev-me-y-ecek-siniz sev-me-y-ecek-ler</p> <p><i>-ecek+ -ti</i> gel-ecek-ti-m gel-ecek-ti-n gel-ecek-ti gel-ecek-ti-k gel-ecek-ti-niz gel-ecek-ler-di</p> <p>gel-me-y-ecek-ti-m gel-me-y-ecek-ti-n gel-me-y-ecek-ti gel-me-y-ecek-ti-k gel-me-y-ecek-ti-niz gel-me-y-ecek-ler-di</p>	<p>gəl-miş-miş-ik gəl-miş-miş-siniz//gəl-ib-miş-siniz gəl-miş-miş-lər//gəl-ib-miş-lər</p> <p>gəl-mə-miş-miş-əm gəl-mə-miş-miş-sən// gəl-mə-yib-miş-sən gəl-mə-miş-miş (-yib-miş) gəl-mə-miş-miş-ik gəl-mə-miş-miş-siniz// gəl-mə-yib-miş-siniz gəl-mə-miş-miş-lər// gəl-mə-yib-miş-lər</p> <p><i>-miş+m+ -sa</i> yaz-mış-am-sa yaz-mış-san-sa//yaz-ıb-san-sa yaz-mış-sa//yaz-ıb-sa yaz-mış-sa-q*//yaz-mış-ıq-sa yaz-mış-sa-nız (sınız-sa)*//yaz-mış-sınız-sa//yaz-ıb-sınız-sa//yaz-mış-lar-sa //yaz-ıb-ar-sa</p> <p>yaz-ma-mış-am-sa yaz-ma-mış-san-sa//yaz-ma-yıb-san-sa yaz-ma-mış-sa//yaz-ma-yıb-sa</p>	<p>al-ma-y(a)cey-dı-n al-ma-y(a)cey-dı al-ma-y(a)cey-dı-k al-ma-y(a)cey-dı-nız al-ma-y(a)cey-dı-lar</p> <p>3.2. <i>Qeyri-müəyyən gələcək zaman</i> 3.2.1. <i>saitlərlə bitən feillərdə</i> <i>-r</i> başla-r-ım başla-r-sın başla-r başla-r-ız başla-r-sınız başla-r-lar</p> <p>3.2.2. <i>Samitlərlə bitən feillərdə</i> <i>-ar, -är, -ır, -ir, -ur, -ür</i> al-ar-ım//al-ır-ım al-ar-sın//al-ır-sın al-ar//al-ır al-ar-ız//al-ır-ız al-ar-sınız//al-ır-sınız al-ar-lar//al-ır-lar</p> <p>al-ma-r-ım//al-ma-m al-ma-r-sın//al-ma-z-sın al-ma-r//al-ma-z al-ma-r-ız//al-ma-z-ız al-mar-sınız//al-ma-z-sınız al-ma-r-lar//al-ma-z-lar</p>	<p>ýâ: r eken-ik ýaz- ýa: r eken-iñiz, gel-ýâ: r eken-iñiz ýaz-ýa: r eken-ler, gel-ýâ: r eken-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: r eken-im, gel-me-ýâ: r eken-im ýaz-ma-ýa: r eken-iñ, gel-me-ýâ: r eken-iñ ýaz-ma-ýa: r eken(i), gel-me-ýâ: r eken(i) ýaz-ma-ýa: r eken-ik , gel-me-ýâ: r eken-ik ýaz- ma-ýa: r eken-iñiz, gel-me-ýâ: r eken-iñiz ýaz-ma-ýa: r eken-ler, gel-me-ýâ: r eken-ler</p> <p>2. Felin keçmiş zamanı 2.1. <i>Sadə və təkmənəli müəyyən keçmiş zaman</i> <i>-dy (-di, -du, -dü)</i> ýaz-dy-m, gel-di-m ýaz-dy-ñ, gel-di-ñ ýaz-dy, gel-di ýaz-dy-k, gel-di-k ýaz-dy-ñiz, gel-di-ñiz ýaz-dy-lar, gel-di-ler</p> <p>ýaz-ma-dy-m, gel-me-di-m ýaz-ma-dy-ñ, gel-me-di-ñ ýaz-ma-dy, gel-me-di ýaz-ma-dy-k, gel-me-di-k ýaz-ma-dy-ñiz, gel-me-di-ñiz ýaz-ma-dy-lar, gel-me-di-ler</p> <p>2.1.1. <i>Müəyyən davamlı mürəkkəb keçmiş zaman</i></p>
--	--	---	---

<p><i>-acak+-miş</i> bil-ecek-miş-im bil-ecek-miş-sin bil-ecek-miş bil-ecek-miş-iz bil-ecek-miş-siniz bil-ecek-ler-miş</p> <p>bil-me-y-ecek-miş-im bil-me-y-ecek-miş-sin bil-me-y-ecek-miş bil-me-y-ecek-miş-iz bil-me-y-ecek-miş-siniz bil-me-y-ecek-ler-miş</p> <p><i>-acak+-sa</i> yap-acak-sa-m yap-acak-sa-n yap-acak-sa yap-acak-sa-k yap-acak-sa-nız yap-acak-lar-sa</p> <p>yap-ma-y-acak-sa-m yap-ma-y-acak-sa-n yap-ma-y-acak-sa yap-ma-y-acak-sa-k yap-ma-y-acak-sa-nız yap-ma-y-acak-lar-sa</p> <p>4. Geniş zaman <i>-r (-ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür)</i> sev-er-im sev-er-sin</p>	<p>yaz-ma-miş-sa-q//yaz-ma-miş-ıq-sa yaz-ma-miş-sa-nız (sınız-sa)//yaz-ma-yıb-sınız-sa yaz-ma-miş-lar-sa//yaz-ma-yıb-lar-sa</p> <p><i>3. Gələcək zaman</i> <i>3.1. Qəti gələcək zaman</i> <i>-acaq, -əcək (-yacaq, -yəcək)</i> sev-əcəy-əm sev-əcək-sən sev-əcək sev-əcəy-ik sev-əcək-siniz sev-əcək-lər</p> <p>sev-mə-yəcəy-əm sev-mə-yəcək-sən sev-mə-yəcək sev-mə-yəcəy-ik sev-mə-yəcək-siniz sev-mə-yəcək-lər</p> <p><i>əcək+di</i> gəl-əcək-di-m gəl-əcək-di-n gəl-əcək-di gəl-əcək-di-k gəl-əcək-di-niz gəl-əcək-di-lər</p> <p>gəl-mə-yəcək-di-m gəl-mə-yəcək-di-n gəl-mə-yəcək-di gəl-mə-yəcək-di-k gəl-mə-yəcək-di-niz gəl-mə-yəcək-di-lər</p>	<p><i>-ar-dı</i> al-ar-dı-m//al-ır-dı-m al-ar-dı-n//al-ır-dı-n al-ar-dı//al-ır-dı al-ar-dı-k//al-ır-dı-k al-ar-dı-nız//al-ır-dı-nız al-ar-dı-lar//al-ır-dı-lar</p> <p>al-mar-dı-m//al-maz-dı-m al-mar-dı-n//al-maz-dı-n al-mar-dı//al-maz-dı al-mar-dı-k//al-maz-dı-k al-mar-dı-nız//al-maz-dı-nız al-mar-dı-lar//al-maz-dı-lar</p>	<p><i>və ya indiki zamanın hekayəsi</i> <i>ýar-dy/-di</i> ýaz-ýa: r-dy-m, gel-ýä: r-di-m ýaz- ýa: r-dy-ñ, gel-ýä:r-di-ñ ýaz- ýa: r-dy, gel-ýä: r-di ýaz- ýa: r-dy-k, gel-ýä: r-di-k ýaz- ýa: r-dy-ñyz, gel-ýä: r-di-ñiz ýaz- ýa: r-dy-lar, gel-ýä: r-di-ler</p> <p>ýaz-ma-ýa: r-dy-m, gel-me-ýä: r-di-m ýaz-ma-ýa: r-dy-ñ, gel-me-ýä: r-di-ñ ýaz-ma- ýa: r-dy, gel-me-ýä: r-di ýaz-ma-ýa: r-dy-k, gel-me-ýä: r-di-k ýaz-ma-ýa: r-dy-ñyz, gel-me-ýä: r-di-ñiz ýaz-ma-ýa: r-dy-lar, gel-me-ýä: r-di-ler</p> <p><i>2.1.2. Qeyri-müəyyən davamlı mürəkkəb keçmiş zaman və ya geniş-gələcək zamanın hekayəsi</i> <i>ar-dy</i> ýaz-ar-dy-m, gel-er-di-m ýaz-ar-dy-ñ, gel-er-di-ñ ýaz-ar-dy, gel-er-di ýaz-ar-dy-k, gel-er-di-k ýaz-ar-dy-ñyz, gel-er-di-ñiz ýaz-ar-dy-lar, gel-er-di-ler</p> <p>ýaz-maz-dy-m, gel-mez-</p>
---	--	---	--

sev-er sev-er-iz sev-er-siniz sev-er-ler	- <i>əcək+miş</i> gəl-əcək-miş-əm gəl-əcək-miş-sən gəl-əcək-miş gəl-əcək-miş-ik gəl-əcək-miş-siniz gəl-əcək-miş-lər		di-m ýaz-maz-dy-ň, gel-mez- di-ň ýaz-maz-dy, gel-mez-di ýaz-maz-dy-k, gel-mez- di-k ýazmaz-dy-ňyz, gel-mez- di-ňiz ýaz-maz-dy-lar, gel-mez- di-ler
sev-me-m sev-mez-sin sev-mez sev-me-yiz sev-mez-siniz sev-mez-ler	gəl-mə-yəcək-miş- əm gəl-mə-yəcək-miş- sən gəl-mə-yəcək-miş gəl-mə-yəcək-miş- ik gəl-mə-yəcək-miş- siniz gəl-mə-yəcək-miş (-lər)		<i>2.1.3. Niyət bildirən mürəkkəb keçmiş zaman və ya gələcək zamanın hekayəsi</i> <i>jak-dy</i> ýaz-jak-dy-m, gel-jek- di-m ýaz-jak-dy-ň, gel-jek-di- ň ýaz-jak-dı, gel-jek-di ýaz-jak-dy-k, gel-jek-di- k ýaz-jak-dy-ňyz, gel-jek- di-ňiz ýaz-jak-dy-lar, gel-jek- di-ler
- <i>ir+-di</i> gel-ir-di-m gel-ir-di-n gel-ir-di gel-ir-di-k gel-ir-di-niz gel-ir-ler-di	- <i>acaq+-m++sa</i> yaz-acağ-am-sa yaz-acaq-san-sa yaz-acaq-sa yaz-acağ-ıq-sa yaz-acaq-sız(- sınız)-sa yaz-acaq (-lar) -sa		İnkar şəkli <i>dä</i> : l inkarlıq bildirən sözlə işlənilir: ýaz-jak дә: l-di-m, gel- jek дә: l-di-m ýaz-jak дә: l-di-ň, gel- jek дә: l-di-ň ýaz-jak дә: l-di, gel-jek dә: l-di ýaz-jak дә: l-di-k, gel- jek дә: l-di-k ýaz-jak дә: l-di-ňiz, gel- jek дә: l-di-ňiz ýaz-jak дә: l-di-ler, gel- jek дә: l-di-ler
gel-mez-di-m gel-mez-di-n gel-mez-di-k gel-mez-di-niz gel-mez-ler-di	- <i>ir+-miş</i> bil-ir-miş-im bil-ir-miş-sin bil-ir-miş bil-ir-miş-iz bil-ir-miş-siniz bil-ir-ler-miş		
bil-mez-miş-im bil-mez-miş-sin bil-mez-miş bil-mez-miş-iz bil-mez-miş-siniz bil-mez-ler-miş	yaz-ma-yacaq-am- sa yaz-ma-yacaq-san- sa yaz-ma-yacaq-sa yaz-ma-yacaq-ıq-sa yaz-ma-acaq-sız (- sınız)-sa yaz-ma-yacaq (-lar) -sa		
- <i>r+-sa</i> yap-ar-sa-m	<i>3.2. Qeyri-qəti gələcək zaman</i> <i>-ar, -ər (-yar, -yər)</i>		

<p>yap-ar-sa-n yap-ar-sa yap-ar-sa-k yap-ar-sa-nız yap-ar-lar-sa</p> <p>yap-maz-sa-m yap-maz-sa-n yap-maz-sa yap-maz-sa-k yap-maz-sa-nız yap-maz-lar-sa</p>	<p>gəl-ər-əm gəl-ər-sən gəl-ər gəl-ər-ik gəl-ər-siniz gəl-ər-lər</p> <p>gəl-m-ər-əm gəl-m-ər-sən (-əz- sən) gəl-m-əz gəl-m-ər-ik gəl-əz-siniz gəl-əz-lər</p> <p>-ər+-di gəl-ər-di-m gəl-ər-di-n gəl-ər-di gəl-ər-di-k gəl-ər-di-niz gəl-ər-di-lər</p> <p>gəl-m-əz-di-m gəl-m-əz-di-n gəl-m-əz-di gəl-m-əz-di-k gəl-m-əz-di-niz gəl-m-əz-di-lər</p> <p>-ər+-miş gəl-ər-miş-əm gəl-ər-miş-sən gəl-ər-miş gəl-ər-miş-ik gəl-ər-miş-siniz gəl-ər-miş-lər</p> <p>gəl-məz-miş-əm gəl-məz-miş-sən gəl-məz-miş gəl-məz-miş-ik gəl-məz-miş-siniz gəl-məz-miş-lər</p>		<p>2.2. Keçmiş zamanın modal şəkilləri 2.2.1. Qeyri-müəyyən hekayə keçmiş zamanı (sadəcə üçüncü şəxs təkdə və cəmdə işlənilir) -an/-en gören (O nə zamansa gördü) görenlər (Onlar nə zamansa gördülər)</p> <p>İnkarı yoxdur.</p> <p>2.2.2. Keçmiş zamanın özəl-mürəkkəb şəkilləri 2.2.2.1. Ən qədim keçmiş zaman -ypdy (-ipdi, -updy, -üpdü) yaz-ypdy-m, gel-ipdi-m yaz-ypdy-ñ, gel-ipdi-ñ yaz-ypdy, gel-ipdi yaz-ypdy-k, gel-ipdi-k yaz-ypdy-ñiz, gel-ipdi-ñiz yaz-ypdy-lar, gel-ipdi-ler</p> <p>İnkarı: -ma:n/-mä:n yaz-ma: n-dy-m, gel- mä: n-di-m yaz-ma: n-dy-ñ, gel- mä: n-di-ñ yaz-ma: n-dy, gel- mä: n-di yaz-ma: n-dy-k, gel- mä: n-di-k yaz-ma: n-dy-ñiz, gel- mä: n-di-ñiz yaz-ma: n-dy-lar, gel- mä: n-di-ler</p> <p>2.2.2.2. Subyektiv keçmiş zaman</p>
---	---	--	--

	<p><i>-ar+am-sa</i> yaz-ar-am-sa yaz-ar-san-sa yaz-ar-sa yaz-ar-ıq-sa yaz-ar-sız(sınız)-sa yaz-ar-(-lar)-sa</p> <p>yaz-mar-am-sa yaz-mar(-maz)-san-sa yaz-maz-sa yaz-mar-ıq-sa yaz-maz-sız(sınız)-sa yaz-maz-(-lar)-sa</p>		<p><i>-ypdyr (-ipdir, -updir, -üpdür)</i> ýaz-ypdyr-n, gel-ipdir-in ýaz-ypdyr-syň, gel-ipdir-siň ýaz-ypdyr, gel-ipdir ýaz-ypdyr-ys, gel-ipdir-is ýaz-ypdyr-syňız, gel-ipdir-siňiz ýaz-ypdyr-lar, gel-ipdir-ler</p> <p>ýaz-ma: n-dyr-yn, gel-mä: n-dir-in ýaz-ma: n-dyr-syň, gel-mä: n-dir-siň ýaz-ma: n-dyr, gel-mä: n-dir ýaz-ma: n-dyr-ys, gel-mä: n-dir-is ýaz-ma: n-dyr-syňız, gel-mä: n-dir-siňiz ýaz-ma: n-dyr-lar, gel-mä: n-dir-ler</p> <p>3. Felin gələcək zamanı <i>3.1. Müəyyən gələcək zaman</i> <i>-jak/-jek</i> Men ýaz-jak, gel-jek Sen ýaz-jak, gel-jek O ýaz-jak, gel-jek Biz ýaz-jak, gel-jek Siz ýaz-jak, gel-jek Olar ýaz-jak-lar, gel-jek-ler</p> <p>İnkarı: dä: l sözü ilə</p> <p>Men ýaz-jak dä:l , gel-jek dä: l Sen ýaz-jak dä: l, gel-jek dä: l</p>
--	---	--	--

		<p>O ýaz-jak dä: l, gel-jek dä:l, Biz ýaz-jak dä:l, gel-jek dä:l, Siz ýaz-jak dä:l, gel-jek dä:l, Olar ýaz-jak- dä:l(ler), gel-jek- dä:l(ler)</p> <p><i>3.1.1. Müəyyən gələcək zamanın modal şəkilləri</i> 3.1.1.1. Müəyyən gələcək zamanın hekayəsi <i>jak+dyr, -dir</i> ýaz-jak-dyr-in, gel-jek-dir-in ýaz-jak(dyr)-siň, gel-jek(dir)- siň ýaz-jak-dyr, gel-jek-dir ýaz-jak-dyr-ys, gel-jek-dir-is ýaz-jak(dyr)- syňyz, gel-jek(dir)-siňiz ýaz-jak-dyr-lar, gel-jek-dir-er</p> <p>İnkarı: dä: l sözü ilə i</p> <p>ýaz-jak dä:l-dir-in, gel-jek dä:l-dir-in ýaz-jak dä:l-dir-siň, gel-jek dä:l-dir-siň ýaz-jak dä:l-dir, gel-jek dä:l-dir ýaz-jak dä:l-dir-is, gel-jek dä:l-dir-is ýaz-jak dä:l-dir-siňiz, gel-jek dä:l-dir-siňiz ýaz-jak dä:l-dir-ler, gel-jek dä:l-dir-ler</p> <p><i>3.1.1.2. Müəyyən gələcək zamanın rəvayəti</i></p>
--	--	---

		<p><i>3.1.1.2.1. jak+miş, -miş</i> ýaz-jak-miş-ym, gel-jek-miş-im ýaz-jak-myş-yň, gel-jek-miş-iň ýaz-jak-myş, gel-jek-miş ýaz-jak-miş-yk, gel-jek-miş-ik ýaz-jak-myş-yňyz, gel-jek-miş-iňiz ýaz-jak-miş-lar, gel-jek-miş-ler</p> <p>ýaz-ma-jak-miş-ym, gel-me-jek-miş-im ýaz-ma-jak-myş-yň, gel-me-jek-miş-iň ýaz-ma-jak-myş, gel-me-jek-miş ýaz-ma-jak-miş-yk, gel-me-jek-miş-ik ýaz-ma-jak-myş-yňyz, gel-me-jek-miş-iňiz ýaz-ma-jak-miş-lar, gel-me-jek-miş-ler</p> <p><i>3.1.1.2.2. jak+eken</i> ýaz-jak eken-im, gel-jek eken-im ýaz-jak eken-iň, gel-jek eken-iň ýaz-jak eken(i), gel-jek eken(i) ýaz-jak eken-ik , gel-jek eken-ik ýaz-jak eken-iňiz, gel-jek eken-iňiz ýaz-jak eken-ler, gel-jek eken-ler</p> <p>İnkarı: dä:l sözü ilə</p> <p>ýaz-jak dä:l eken-im, gel-jek dä:l eken-im</p>
--	--	--

		<p> ýaz-jak dä:l eken-iň, gel-jek dä:l eken-iň ýaz-jak dä:l eken(i), gel-jek dä:l eken(i) ýaz-jak dä:l eken-ik , gel-yek dä:l eken-ik ýaz-jak dä:l eken-iňiz, gel-jek dä:l eken-iňiz ýaz-jak dä:l eken-ler, gel-jek dä:l eken-ler </p> <p> <i>3.2. Qeyri-müəyyən gələcək zaman</i> <i>-ar, -er</i> ýaz-ar-yn, gel-er-in ýaz-ar-syň, gel-er-siň ýaz-ar, gel-er ýaz-ar-ys, gel-er-is ýaz-ar-syňyz, gel-er-siňiz ýaz-ar-lar, gel-er-ler </p> <p> İnkarı: <i>-ma, -me</i> ilə. Üçüncü şəxs təkdə və cəmdə <i>-mar, -mer-in</i> yerinə <i>-maz, -mez</i> işlənir. </p> <p> ýaz-mar-ar-yn, gel-mer-in ýaz-mar-syň, gel-mer-siň ýaz-maz, gel-mez ýaz-mar-ys, gel-mer-is ýaz-mar-syňyz, gel-mer-siňiz ýaz-maz-lar, gel-mez-ler </p>
--	--	--

IV ƏLAVƏ

Azərbaycan türkcəsində feil şəkillərinin şəkilçilərinin cədvəli Azərbaycan türkcəsində feilin təsdiqdə təsriflənməsi

Cədvəl A

	1	2	3	4	5	6	7
	İndiki zaman	Qeyri-qəti gələcək zaman	Qəti gələcək zaman	Şühudi keçmiş zaman	Nəqli keçmiş zaman I	Nəqli keçmiş zaman II	Şərt şəkli
Zaman	Alıram alırsan alır alırlıq alırsız (sınız) alır (lar)	alaram alarsan alar alarıq alarsız (sınız) alar (lar)	alacağam alacaqsan alacaq (dır) alacağıq alacaqsız (sınız) alacaq (dır)(lar)	aldım aldın aldı aldıq aldınız aldı (lar)	almışam almı(ş)san almışdır almışığıq almışsınız almışdır (lar)	alıbsan alıb alıbsız (sınız) alıb (lar)	alsam alsan alsa alsaq alsanız alsa (lar)
Hekayə	Alırdım alırdın alırdı alırdıq alırdınız alırdı (lar)	alardım alardın alardı alardıq alardınız alardı (lar)	alacaqdım alacaqdın alacaqdı alacaqdıq alacaqdınız alacaqdı (lar)	yox	almışdım almışdın almışdı almışdıq almışdınız almışdı (lar)	yox	alsaydım alsaydın alsaydı alsaydıq alsaydınız alsaydı (lar)
Rəvayət	Alırmışam alırmışsan alırmış alırmışığıq alırmışsınız alırmış (lar)	alarmışam alarmışsan alarmış alarmışığıq alarmışsınız alarmış (lar)	alacaqmışam alacaqmışsan alacaqmış alacaqmışığıq alacaqmışsınız alacaqmış (lar)	yox	almışmışam almışmışsa n almışmış almışmışığıq almışmışsınız almışmış (lar)	alıbmışsan alıbmış alıbmışsız (sınız) alıbmış (lar)	alsaymışam alsaymışsan alsaymış alsaymışığıq alsaymışsınız alsaymış (lar)
Şərt	alıramsə// alırsam alırsansa// arırsan alırsa alırqsa alırsız (sınız) sə alır (lar) sə	alaramsə// alarsam alarsansa// alarsan alarsa alariqsa alarsız (sınız) sə alar (lar) sə	alacağamsə alacaqsansa alacaq(dır)sə alacağıqsə alacaqsız(sınız) sə alacaq (dır) (lar) sə	aldımsə aldınsə aldısa aldıqsə aldınızsa aldı (lar) sə	almışamsə almı(ş)sənsə a almış(dır)sə almışığıqsə almışsınız a almış (dır) (lar) sə	alıbsənsə alıb(dır)sə alıbsız(sınız) sə alıb(dır)(lar) sə	yox

Cədvəl B-1

	8	9	10	11	12	13	14
	Felin davam şəkli	Felin vacib şəkli I (indiki zamanda)	Felin vacib şəkli II (gələcək zamanda)	Felin lazım şəkli	Felin arzu şəkli	Felin əmr şəkli	Felin bacarıq şəkli
Zaman	almaqda yam almaqdas an almaqda dır almaqda yıq almaqdas ımız almaqda dır (lar)	almalı(y)a m (oluram) almalı-san (olursan) almalı-dır (olur) almalı(y)ıq (oluruq) almalı-sız (sınız) (olursunuz) almalı-dır (lar) (olurlar)	almalı olacağam (olaram) almalı olacaqsan (olarsan) almalı olacaq(dır) (olar) almalı olacağım (olarım) almalı olacaqsız (sınız) (olarsınız) almalı olacaq (dır) (lar) (olarlar)	alasıyam alasısan alasıdır alasıyıq alasısız (sınız) alasıdır (lar)	<i>gərək</i> alam alasan ala alaq alasıız (sınız) ala (lar)	alım al alsın alaq alın (ız) alsın (lar)	ala bildim ala bildin ala bildi ala bildik ala bildiniz ala bildi (lər)

Cədvəl B-2

Hekavə	<p>almaqdaydı m// idim almaqdaydın // idin almaqdaydı// idi almaqdaydıq // idik almaqdaydın ız// idiniz almaqdaydıla r// idilər</p>	<p>almalı(y)dım//i dim (oldum) almalı(y)dım//id in (oldun) almalı(y)dı//idi (oldu) almalı(y)dıq (olduq) almalı(y)dınız (oldunuz) almalı(y)dı (lar) (oldular)</p>	<p>almalı olacaqdım//idi m (olardım) almalı olacaqdım//idin (olardım) almalı olacaqdı//idi (olardı) almalı olacaqdıq//idik (olardıq) almalı olacaqdınız//idi z (olardınız) almalı olacaqdı (lar) idilər (oldular)</p>	<p>alasıydım alasıydın alasıydı alasıydıq alasıydınız alasıydı (lar)</p>	<p>gərək alaydım alaydın alaydı alaydıq alaydınız alaydı (lar)</p>	yox	yox
Rəvavət	<p>almaqdaymış am// imişəm almaqdaymış san// imişsən almaqdaymış // imiş almaqdaymış ıq// imişik almaqdaymış sınız// imişsiniz almaqdaymış lar// imişlər</p>	<p>almalıymışam almalıymışsan almalıymış almalıymışsınız almalıymışsınız almalıymış (lar)</p>	<p>almalı olacaqmışam almalı olacaqmışsan almalı olacaqmış (dır) almalı olacaqmışsınız almalı olacaqmışsınız (sınız) almalı olacaqmış (dır) (lar)</p>	<p>alasıymışam alasıymışsan alasıymış alasıymışsınız alasıymışsınız alasıymış (lar)</p>	<p>gərək alaymışam alaymışsan alaymış alaymışsınız alaymışsınız alaymış (lar)</p>	yox	<p>ala bilmişəm ala bilmişəm ala bilmişdir ala bilmişdik ala bilmişdik iniz ala bilmişdik (lar)</p>

Cədvəl B-3

Şərt	almaqday amsa almaqdasa nsa almaqdadı rsa almaqdayı qsa almaqdası nızsa almaqdadı rlarsa	almalıyamsa (oldumsa) almalısansa (oldunsa) almaldırsa (oldusa) almalıyıqsa (olduqsa) almalısınızsa (oldunuzsa) almalıdır(lar)sa (oldularsa)	almalı olacağamsa (olaramsa) almalı olacaqsansa (olarsansa) almalı olacaq(dır)sa (olarsa) almalı olacağıqsa (olarıqsa) almalı olacqsız(sınız)sa (olarsınızsa) almalı olacaq(dır)(lar)sa (olarlarsa)	alasıyamsa alasısansa alasıdırsa alasıyıqsa alasısınızsa alasıdır(lar)s a	yox	yox	ala bilsəm ala bilsən ala bilsə ala bilsək ala bilsəniz ala bilsə (lər)
------	---	---	---	---	-----	-----	---

Azərbaycan türkcəsində felin inkarda təsriflənməsi
Cədvəl A

	1	2	3	4	5	6	7
	İndiki zaman	Qeyri-qəti gələcək zaman	Qəti gələcək zaman	Şühudi keçmiş zaman	Nəqli keçmiş zaman I	Nəqli keçmiş zaman II	Şərt şəkli
Zaman	Almıram almırsan almır almırıq almırsız (sınız) almır (lar)	almaram almırsan// almazsan almaz almırıq almazsız (sınız) almaz (lar)	almayacağam almaycaqsan almayacaq (dır) almayacağıq almaycaqsız (sınız) almayacaq (dır) (lar)	almadım almadın almadı almadıq almadınız almadı (lar)	almamışam almamı(ş)san almamışdır almamışsınız almamışdır	almayıbsan almayıb almayıbsız (sınız) almayıb (dır) (lar)	almasam almasan almasaq almasınız (dır) (lar)
Hekayə	Almırdım almırdın almırdı almırdıq almırdımız almırdı (lar)	almazdım almazdın almazdı almazdıq almazdınız almazdı (lar)	almaycaqdım almaycaqdın almaycaqdı almaycaqdımız almaycaqdınız almaycaqdınız (lar)	yoxx	almamışdım almamışdın almamışdı almamışdıq almamışdınız almamışdı (lar)	yoxx	almasaydım almasaydın almasaydı almasaydıq almasaydınız almasaydınız (lar)

Rəvayət	almırmış am almırmış -san almırmış almırmış ıq almırmış sız(sınız) almırmış (lar)	almazmışa m almazmışs an almazmış almazmışı q almazmışs ız (sınız) almazmış (lar)	almayacaq mışam almayacaq mışsan almayacaq mış almayacaq mışıq almayacaq mışsınız almayacaq mış (lar)	yox	almamışmışa m almamışmışsa n almamışmış almamışmışıq almamışmışın ız almamışmış (lar)	almayıb mışsan almayıb mış almayıb mışsını z almayıb mış (lar)	almır mışam sa almır mışsan sa almır mışsa almır mışıqs a almır mışsız (sınız) sa almır mış (lar)sa
Şərt	almırams a// almırsam almırsan sa //almırsa n almırsa almırıqsa almırsız (sınız) sa almır (lar) sa	almarams a//almazsa m almarsans a//almazsa n almazsa almazsaq almazsanı z almaz (lar) sa	almayacağa masa almayacaqs ansa almayacaq (dır) sa almayacağı qsa almayacaqs ınızsa almayacaq (dır) (lar) sa	almadımsa almadınsa almadısa almadıqsa almadıınızsa almadı (lar) sa	almamışamsa almamı(ş)sans a almamış (dır) sa almamışıqsa almamışsınız a almamış (dır) (lar) sa	almayıb sansa almayıb (dır) sa almayıb sız (sınız) sa almayıb (dır) (lar) sa	almıra msa// almırs am almırs ansa //almır san almırs a almırı qsa almırsı z (sınız) sa almır (lar) sa

Cədvəl B

	8	9	10	11	12	13	14
	Felin dava m şəkli	Felin vacib şəkli I (indiki zamanda)	Felin vacib şəkli I (gələcək zamanda)	Felin lazım şəkli	Felin arzu şəkli	Felin əmr şəkli	Felin bacarıq şəkli
Zaman	yox	almamalıyam almamalısan almamalıdır almamalıyıq almamalısınız (sınız) almamalıdır (lar)	almalı olmayacağı m almalı olmayacağı n almalı olmayacağı q almalı olmayacağı z (sınız) almalı olmayacağı (dir) (lar)	almayasıyam //alası deyiləm almayasısan //alası deylsən almayasıdır //alası deyil (dir) almayasıyıq //alası deyilik almayasısınız //alası deylsiniz almayasıdır //alası deyil (dir) (lər)	<i>Gərək</i> almayam almayasana almayaq almayasız (sınız) almaya (lar)	almayım almalması almayın almayın (iz) almalması (lar)	alabilmədim alabilmədin alabilmədi alabilmədik alabilmədiniz alabilmədi(lər)
Hekayə	yox	almamalıydım almamalıydın almamalıydıq almamalıydınız almamalıydı (lar)	almalı olmayacağımdım//idim almalı olmayacağımdın//idin almalı olmayacağımdı//idi almalı olmayacağımdıq//idik almalı olmayacağımdınız//idiz almalı olmayacağıdırlar//idilər	almayasıydım //alası deyildim almayasıydın //alası deyildin almayasıydı //alası deyildi almayasıydıq //alası deyildik almayasıydınız //alası deyildiniz almayasıydı //alası deyildi (lər)	<i>gərək</i> almayaydım almayaydın almayaydıq almayaydınız almayaydı (lar)	yox	Yox

Rəvayət	yox	almamalıy mı-şam almamalıy mı-şan almamalıy mı-ş almamalıy mı-şiq almamalıy mı-şsı-nız almamalıy mı-ş (lar)	almalı olmayacaq -mı-ş- am//idim almalı olmyacaq- mı-ş- san//idin almalı olmayacaq mı-ş//idi almalı olmayacaq -mı-ş- ıq//idik almalı olmayacaq -mı-ş- sınız//idiz almalı olmayacaq -mı-ş- lar//idilər	almayasıymı şam //alası deyilmişəm almayasıymı şsan //alası deyilmişsən almayasıymı ş //alası deyilmiş almayasıymı ş //alası deyilmiş almayasıymı ş //alası deyilmişşik almayasıymı şsınız //alası deyilmişsini z almayasıymı ş alası deyilmiş(lər)	gərək almayaymı şam almayaymı şsan almayaymı ş almayaymı şiq almayaymı ş-sınız almayaymı ş (lar)	yox	ala bilməmi şəm ala bilməmi şsən ala bilməmi şdir ala bilməmi şik ala bilməmi ş- sınız ala bilməmi şdir (lər)
Şərt	yox	yox	almamalıy amsa almamalı ansa almamalıdır rsa almamalıyı qsa almamalıyın ızsa almamalıdır (lar) sa	almalı olacağamsa almalı olacaqsansa almalı olacaq (dır) sa almalı olacağıqsa almalı olacaqsız (sınız) sa almalı olacaq (dır) (lar) sa	almayasıya msa almayasısa nsa almayasıdır rsa almayasıyı qsa almayasısı nızsa almayasıdır (lar) sa	yox	ala bilməsə m ala bilməsən ala bilməsə ala bilməsək ala bilməsən iz ala bilməsə (lər)

III HİSSƏ

DİLİN LEKSİKASININ SİSTEMLİLİYİNƏ DAİR

GİRİŞ

Dilin lüğət tərkibi minlərlə sözlərdən təşkil olunur. Sözlərin əsas vəzifəsi dildən xaric faktları şüurda təmsil etməkdən, onları vasitəsiz duyum və qavrama obyektlərindən vasitəli düşüncə obyektlərinə çevirməkdən ibarətdir. Sözlərin bu cür fərdi vəzifələri olduğu halda, onlar arasında məzmun ümumiliyindən, lüğət tərkibinin sistemli təşkilindən söhbət açmaq mümkündürmü?

Leksikanın sistemliliyi bir sıra ekstralinqvistik və linqvistik amillərlə bağlıdır. Bunlardan birincisi obyektiv gerçəkliyin əşya və hadisələrinin bir-biri ilə əlaqədar olmasıdır. İkinci amil insan təfəkkürünün sistemləşdirici fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bu fəaliyyətin əsasını qavrama və dərk etmədə eyniyyət və fərqlərə əsaslanmaq, məchulu məlumata görə tanımaq üsulu təşkil edir. Həmin fəaliyyətdə dil şüuru mühüm rol oynayır. Sözlər arasında məzmun və şəkil etibarlı ilə ümumiliklərin olması dildən xaric gerçəkliyin işarələr vasitəsi ilə mənimsənilməsinin müxtəlif qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

Hər bir elmi problemin həlli tək-cə müvafiq faktların varlığı ilə deyil, müəyyən elm sahəsində onları tədqiq etmək, onlarla məşğul olmaq zərurəti və imkanının meydana olması ilə şərtlənir. Leksikanın sistemliliyi problemi hər şeydən əvvəl dilin sözlərlə təmsil olunan məzmun planının əlaqəli təşkili təsəvvürünə əsaslanır. Linqvistikada leksikanın sistemliliyi problemi bir-birindən təcrid olunmuş faktlar barəsində düşünməyin səmərəsizliyini anlayıb, qarşılıqlı şəkildə bağlı olan vahidlər sisteminin öyrənilməsi zərurətini (Veynreyx) dərk etməkdən doğmuşdur.

Leksikanı sistemli şəkildə nəzərdən keçirməyin ilk təşəbbüsü M. Pokrovskiyə məxsusdur. O belə hesab edirdi ki, sözlər və onların mənaları bir-birindən ayrılıqda mövcud olmayıb, əsas mənaya görə uyurluq və əkslik zəminində müxtəlif qruplarda birləşir. Sözlərin mənə əlaqələri onların mənsub olduğu təsəvvür dairələri ilə şərtlənir. Ona görə də semasioloji hadisələrin tədqiqi zamanı

sözlərin mənsub olduğu təsəvvür dairəsini müəyyənləşdirmək lazımdır (13. 21, 35).

Dilin məzmun planının sistemli təşkilini öyrənməyin ilk təşəbbüsçüləri H.Osthof, P.Meyer və H.Şperber olmuşlar. Osthofun “bir-birinə qohum olan mənalar” haqqında qeydləri, hər sözün müəyyən bir mənalar sisteminə mənsub olması haqqında Meyerin fikirləri və onun alman dilində hərbi rütbə adlarını tədqiq etməsi, Şperberin konsosiasiyalardan törəmiş nəzəriyyəsi semasiologiyada sistem anlayışının bünövrəsini qoymuşdur. (11. 10). Bu üç tədqiqatçını birləşdirən ümumi müddəa bundan ibarətdir ki, sözün semantik vəziyyəti onun mənsub olduğu mənalar sisteminin strukturu ilə müəyyənləşir. Ayrı-ayrı leksik birliklər barəsində söylənmiş bu qəbildən olan mülahizələri F. de Sösür bütün dil sistemi üçün ümumiləşdirmişdir. Sösürə görə, birincisi, dil sistemində bir bütöv təşkil edən üsürlərin dəyəri bir-birinin eyni zamandakı varlığından törəyir; ikincisi, həmin üsürlərin tədqiqi zamanı bütövdən, onun təhlilindən çıxış etmək lazımdır (14. 147, 146). Sösür semantikada paradigmatik münasibətlərin öyrənilməsi zərurətini ilk dəfə olaraq qeyd etmişdir. O, dilin mənə (məzmun) vahidlərinin sırf semantik cəhətdən deyil, qarşılıqlı nisbətlərinin qeydə alınması ilə təyin olunmasını tələb edirdi (9. 103).

Y.Tririn dil sistemi ilə onun üsürlərinin əlaqəsini başa düşməsi eyni ilə Sösür ruhunda (sösürənə) idi. O, sözün mənasını dil mənasının üzvü kimi götürürdü. Dil bütövlüyü sözdən ötrü özünəməxsus mövcudiyət məkanıdır. Söz ondan çıxarılıb, özünün məfhumu müəyyənliyini də ondan alır (20. 116, 3). “Yalnız bütöv sahə içərisində və həmin bütövə görə sözün mənası vardır. Sahədən kənarında sözün, ümumiyyətlə, mənası ola bilməz” (19. 5).

Sösürün müvafiq ideyaları həm “məna sahələri” nəzəriyyəsi tərəfdarları, həm də məna münasibətlərini paradigmatik əlaqələrdə görənlər üçün çıxış nöqtəsi olmuşdur.

Dilin lüğətinin sistem əmələ gətirməsi ideyasını ilk dəfə ortaya atıb, onun tədqiqini gündəlik məsələ kimi irəli sürən Praqa dilçilik məktəbinin nümayəndələri olmuşdur. Praqa dilçilik dərnəyinin tezlərində lüğət tərkibinin sistemliliyi və həmin sistemdə sözlərin mənalarının yeri aşağıdakı kimi təsəvvür edilir.

Dilin lüğət tərkibi bir-birindən təcrid olunmuş sözlərin sadəcə qalağı (yığıcı) olmayıb, bu və ya başqa cür bir-biri ilə bağlanan və bir-birinə qarşı duran sözlərin mürəkkəb sistemini təmsil edir. Sözün mənası hər şeydən əvvəl onun başqa sözlərə münasibəti ilə, yəni onun leksik sistemdəki yeri ilə müəyyən olunur; sözün leksik sistemdəki yerini isə yalnız həmin sistemin strukturu öyrənildikdən sonra müəyyənləşdirmək mümkündür (15. 138; 1. 111).

“Tezislər”dəki müddəaların bəziləri-sözün leksik sistemdəki yerinin həmin sistemin strukturu öyrəniləndən sonra müəyyən edilə biləcəyi, sözün leksik sistemin strukturunun təzahürü kimi götürülməsi – o qədər də yeni deyil. Buradakı əsas yenilik lüğət tərkibinin sistemli tədqiqi yolunda duran çətinliklərin qeyd olunmasıdır. Bunlar lazımi materialın, müvafiq tədqiqat üsul və metodunun yoxluğu ilə bağlıdır. Həmin məsələlərə sonralar da diqqət yetirilmişdir. (1. 111; 3. 167). Lüğət tərkibinin sistemli tədqiqi yolunda dayanan çətinliklərdən biri də ona daxil olan sözlərin çoxluğu ilə əlaqələndirilir (1, 111; 2. 220; 18. 18-19).

Həmin çətinlikləri aradan qaldırmağa yönəlmiş təşəbbüslər də az deyil. Bunun bir yolunu L.Yelmslev təklif etmişdir. Onun təklif etdiyi ifadə planının təsvirində özünü doğrultmuş struktur təhlil metodundan ibarətdir. Belə bir təhlil açıq siniflərin qapalı siniflərə müncər edilməsi şərtinə əsaslanır və qeyri-məhdud sayda işarələrin (ünsürlərin) məhdud sayda fiqurların (ünsürlərin) vasitəsilə izah və təsvirini nəzərdə tutur. (7. 324-329; 8. 135).

Həmin üsulun özünü doğrultmadığı U. Veynreyx tərəfindən qeyd olunmuşdur. Fonologiyaya nisbətən semantikada lazım olan əlamətlərin sayı qeyri-adi dərəcədə çoxdur və bəzi mənalar, ümumiyyətlə, heç bir əlamətlər toplusu vasitəsi ilə təbii və yığcam şəkildə təsvir edilə bilməz (3. 167). Lüğət tərkibinin təsviri üçün seçmə metodundan istifadə etməyi məsləhət görənlər də var (2. 220; 18. 18-19; 6. 20, 47; 4. 20).

Leksik sistemin ünsürləri arasında məzmun münasibətlərinin öyrənilməsi sahəsində də elə bir irəliləyiş nəzərə çarpmır. Bu sahədə semantika fonologiya və morfologiyanın ardınca yalnız paradigmatik münasibətlərin öyrənilməsi ilə qane olur. İ.Getmanın fikrincə, “leksikada sistemlilik hər şeydən əvvəl məhz

paradiqmatik münasibətlərlə bağlıdır. Leksikanı bir bütöv kimi nizamlayan leksik-semantik əlaqələri məhz əksliklər və asılılıqlarda axtarmaq lazımdır” (5. 21).

Məzmun münasibətlərini yalnız paradiqmatik əlaqələrlə məhdudlaşdırmaq düzgün deyil. Həmin tədqiqat üsulunun çatışmayan cəhətləri dönə-dönə qeyd olunmuşdur. U. Veynreyx yalnız paradiqmatik münasibətləri öyrənməyin hətta sistemli semantikanı belə linqvistikada təcrid olunmuş vəziyyətə gətirib- çıxaracağından danışıq (3. 165-166). Paradiqmatik münasibətləri öyrənməklə bağlı olan kəsirləri sözlərin sintaqmatik münasibətlərini öyrənməklə aradan qaldırmağı mümkün hesab edənlər də var (12. 47).

Bütün bunlar arzu olaraq qalır. Bu sahədəki işlər ya söz və mikrosemantika, ya da sözdüzəltmə yuvaları, sinonim sıraları, semantik sıralar, “məhəlli semantika” ilə məhdudlaşır. Nadir hallarda bütövlükdə leksik-semantik sistem, yaxud, heç olmasa, onun böyük fraqmentlərinin (“makrosemantika”) təsvirinə girişən olur. Eyni bir dilin çərçivəsində olan semantik sistemlərə həsr edilmiş tədqiqlər isə yerli-dibli yoxdur (17. 354). Bütövlükdə dilin leksik-semantik sisteminin xarakteristikasından ötrü dəqiq və etibarlı üsullar işlənib-hazırlanmamışdır (16. 343).

Leksikanın tədqiqi sahəsində qarşıya çıxan müvəffəqiyyətsizliklərin çoxu dilin ifadə və məzmun planlarının tədqiqi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlərdən layiqincə istifadə edilməməsi ilə bağlıdır. Semasiologiya elmi öz kateqoriyalarını müəyyənləşdirərkən dilçilik elminin aşağıdakı nailiyyətlərindən istifadə etməlidir.

1. Nitq hissələri kateqoriyaları. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dilin leksik sistemi sadəcə olaraq leksik-semantik qruplar yığını deyil, içərisində müxtəlif leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir (10. 86).

2. Dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxmış çoxmənəlilik, omonimlik, sinonimlik, konversivlik, antonimlik kateqoriyaları. Bura söz yaradıcılığı və söz alınması kateqoriyalarını da əlavə etmək lazımdır. Həmin kateqoriyalar lüğət tərkibini təkcə sabit bir vəziyyət kimi deyil, dinamik bir proses kimi də səciyyələndirir.

V.Blanarın göstərdiyi kimi, leksika inkişafının hərəkətverici qüvvələri yeni adverbələrə arasıkəsilməz tələbat və onun dil vasitələrinin köməyi ilə ödənilməsidir. Polisemiya və polileksiyanın tarazlaşmasını leksikanın əsas qanunu hesab etmək olar (1. 110). Semasiologiyanın bir sıra məsələləri sözdüzəltmə ilə bağlıdır. Lüğət tərkibi qeyri-sabit və daim dəyişkəndir. Dilin hər bir halında yeni sözlər meydana gəlməklə yanaşı, köhnə sözlər də sıradan çıxır. Ona görə də lüğət tərkibi sabitlik vəziyyətinin inkarı təsiri bağışlayır (8. 126). Dilin leksik sistemi sabit bir vəziyyət olmayıb, dəyişkənlik vəziyyətidir. Leksik sistemdə sözlərin məzmun münasibətlərinə sözlərin kəmiyyət və keyfiyyətə dəyişməsi təsir göstərir. Semasiologiya bundan yan keçə bilməz. Lüğət tərkibində baş verən bütün dəyişikliklərə baxmayaraq, o, sistemli tədqiqatdan kənar qala bilməz.

Dilin leksik sisteminin ünsürləri olduqca müxtəlif mənə münasibətlərinə girir. Paradigmatik münasibətlər bunlardan yalnız birini təmsil edir. Leksik-semantik sistemin tədqiqi sözlərin ayrı-ayrı paradigmlər içərisində və lüğətin başqa qrupları (sinifləri) ilə əlaqələrinin aşkar edilməsi şərti ilə mümkündür (4. 20 17.). Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, leksik-semantik sistem üçün eyni sözün müxtəlif semantik qruplara daxil olması səciyyəvidir (10. 85-86).

Oxuculara təqdim olunan bu işdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə xas olan ən böyük leksik-semantik qruplar, eləcə də onların başqa qruplarla əlaqələri öyrənilir. Leksik-semantik qruplar arasında əlaqələr iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, eyni sözün müxtəlif mənaları ilə ayrı-ayrı qruplara daxil olması şəklində. İkincisi, bir leksik-semantik qrupun üzvlərinin sözdüzəltmə yolu ilə yeni bir leksik-semantik qrup yarada biləcək törəmələr verməsi şəklində. Əsərin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, sözlər dildən xaric gerçəkliyin işarələrlə mənimsənilməsinin mühüm vasitəsidir. Həmin müddəə məzmun və mənaların biri-birindən törəməsini nəzərdə tutur.

Ədəbiyyat

1. Вахек И. Лингвистический словарь пражской школы. М., 1964.
2. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – Новое в лингвистике, вып. V. М., 1970.
3. Вейнрейх У. Опыт семантической теории. – Новое в зарубежной лингвистике, вып. X. М., 1981.
4. Вечер Н.Н. К исследованию лексико-семантических групп глаголов. – Семантика языковых единиц. Л., 1975.
5. Гетман И.М. Системные отношения в лексике и их проявление в речи. – Системное описание лексики германских языков, вып. 3. Л., 1979.
6. Григорьева С.А. Опыт системного рассмотрения лексики языка. АКД. М., 1967.
7. Ельмелев Л. Прологомены к теории языка. – Новое в лингвистике, вып. I. М., 1960.
8. Үепә оуп. Можно ли считать, что значения слов образуют структуру. – Новое в лингвистике, вып. II. М., 1962.
9. Үепә оуп. Метод структурного анализа в лингвистике. – История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1965.
10. Кузнецова Э. Части речи и лексико-семантические группы слов. – ВЯ, 1975, № 5.
11. Кузнецова А.И. Понятие семантической системы языка и методы её исследования. – М., 1963.
12. Медникова Э.М. Значение слова и методы его исследования. М., 1974.
13. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. М., 1896.
14. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. М., 1977.
15. Тезисы пражского лингвистического кружка. – В кн.: История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях, ч. 2. М., 1965.

16. Толстой Н.И. Некоторые проблемы сравнительной славянской семасиологии. – Славянское языкознание. М., 1968.

17. Шайкевич А. Дистрибутивно-статический анализ в семантике. – Принципы и методы семантических исследований. М., 1976.

18. Bidu-Vranceanu A. Systematiquis des noms de couleurs. Bucuresti, 1976.

19. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstands, Heidelberg, 1931.

20. Trier J. Über Wort- und Begriffsfelder. – “Wortfeldforschung”, Darmstadt, 1973.

I FƏSİL

ŞƏXS, FƏRD VƏ RƏNG BİLDİRƏN SÖZLƏRİN SEMANTİK SİSTEMİ

Şəxs və fərd bildirən sözlər adı ilə şəxs əvəzlilikləri, qohumluq terminləri və yaş-cins bildirən sözlər nəzərdən keçiriləcəkdir. Rəng bildirən sözlər dedikdə isə rəng məzmununu ifadə edən sifətlər və onlardan vasitəsiz, vasitəli şəkildə törəmə olan feil və isimlər nəzərdə tutulur.

Qeyd etməliyə ki, hər bir ayrıca halda bu və ya başqa tematik qrupa daxil olan ayrı-ayrı sözlər deyil, onların əmələ gətirdiyi semantik sistem nəzərdə tutulur.

Şəxs əvəzliliklərinin semantik sistemi

Azərbaycan dilində şəxs əvəzliliklərinin semantik və sözdüzəltmə baxımından bir-biri ilə bağlı olan üç növü var. Bunlardan birincisi ənənəvi olaraq şəxs əvəzliyi adı ilə tanınan sözlərdir. Şəxs əvəzliliklərinin başqa bir növü qayıdış əvəzliyi adı ilə məlum olan sözlərdir. Şəxs əvəzliliklərinin üçüncü növü qeyd edilən iki növdən törəmədir.

Şəxs əvəzliliklərinin bu üç növü bir çox semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə oxşayır. Bu üç kateqoriyadan olan əvəzlilər mənsub olduqları tematik qruplar, təşkil etdikləri mikrosistemlər içərisində üç şəxs və iki kəmiyyət üzrə paylaşmışlar. Əsl şəxs əvəzlilikləri ilə qayıdış əvəzlilikləri arasında əsas fərq bundan ibarətdir ki, şəxs əvəzliliklərinə xas olan təcridilik və dışqarılıq müqabilində qayıdış əvəzliliklərinə refleksivlik xasdır. Qovuşuq yaxud analitik şəxs əvəzliliklərində bu xüsusiyyətlər birləşir.

Əsl şəxs əvəzlilikləri. Azərbaycan dilində əsl şəxs əvəzlilikləri bunlardır: **mən, sən, o; biz, siz, onlar**. Həmin sözlər arasında iki cür semantik münasibət özünü göstərir: a) semantik ardıcılıq münasibəti (*mən-sən-o; biz-siz-onlar*); b) semantik tutum münasibəti (*mən-biz, sən-siz, o-onlar*). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, semantik ardıcılıq münasibəti semantik tutum etibarlı ilə bir-birinə bərabər olan sözlər arasında olur. Şəxs

əvəzlirlərinin semantik ardıcılıq münasibətləri müvafiq mətnlərdə bol-bol özünü göstərir. Məsələn: **Mən** deyirəm: “Fədəm demə” *Sən* deyirsən “Damdan-dama” (Məsəl). Əti *mənim*, sümüyü *sənin* (İdiom). **Mən** gedirəm, *o* qalır (Tapmaca). **Mən** baxdım, *o* baxmadı (Bayatı). **Sən** bilərsən, **o** bilər (Danışiq). **Siz** savaşa, **biz** tamaşa (Ovsun). Açın *sizin* qıllını, gəldi **bizim** qudurmuş! (Tapmaca). **Onlara** və bizlərə həmişə eyni gözlə baxmayıblar (H.Zərdabi).

Şəxs əvəzlirlərinin semantik tutum fərqiinə əsaslanan münasibəti sözdüzəltmə münasibətindən törəmədir. Məlumdur ki, tarixən cəmlilik bildirən şəxs əvəzlirləri təklik bildirənlərdən törəmədir. Deməli, vaxtı ilə dilin sözdüzəltmə ehtiyatına daxil olan faktlar sonralar onun leksik-semantik sisteminin faktına çevrilmişdir.

Qayıdış əvəzlirləri. Qayıdış əvəzlirlərinin leksik paradigması aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: **özüm, özün, özü; özümüz, özünüz, özləri**. Şəxs əvəzlirlərində olduğu kimi, qayıdış əvəzlirlərinin də semantik əlaqəsi semantik ardıcılıq (**özüm-özün-özü; özümüz-özünüz-özləri**) fərqiinə əsaslanır. Hər iki növdən olan semantik münasibətlər, eləcə də sözdüzəltmə münasibəti müvafiq şəxslər və kəmiyyətlər üzrə diferensiallaşmış mənsubiyyət şəkildələri ilə ifadə olunur. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən semantik münasibətlər mənsubiyyət şəkildələrini deyil, bütöv sözləri səciyyələndirir. Məsələn: **Özüm** *özünə* qurban, Gözlərim gözlərinə (Xalq mahnısı). Atam atandan pis kişidir, yoxsa **özüm özündən** pis oğlanam?! (Danışiq). Qardaş, nə işin var ataynan, anaynan?! [...] **özünən, özümən** danışiq (C.Məmmədquluzadə).

Qovuşuq şəxs əvəzlirləri. Qovuşuq şəxs əvəzlirləri aşağıdakılardır: **mən(im) özüm, sən(in) özün, o(nun) özü; biz(im) özümüz, siz (in), özünüz onların özləri**. Əvəzlirlərin göstərilən növü iki cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, qovuşuq şəxs əvəzlirləri əsl şəxs əvəzlirləri ilə qayıdış əvəzlirlərinin semantik nisbətini nümayiş etdirir. Məsələn: **mən+özüm=mənim özüm**. İkincisi, həmin əvəzlirlər söz birləşməsi olmalarına baxmayaraq, semantik ardıcılıq və semantik tutum kimi sabit əlaqələrə əsaslanaraq, ayrıca bir leksik paradigma, mikrosistem əmələ

gətirirlər. həmin əvəzlilərin paradigmatik münasibətləri ilkin terminlərin leksik-semantik göstəricilərini təkrar edir. Məsələn: **Mənim özüm** bilərəm. **Sənin özün** bilərsən. **Onun özü** bilər. **Bizim özümüz** bilərik. **Sizin özünüz** bilərsiniz. **Onların özləri** bilərlər (Axundov/Əhmədov. Azərbaycan dili).

Qohumluq terminlərinin semantik sistemi

Qohumluq terminləri lüğətin ən çox işlənmiş sahələrindən olsa da, onların təsnifi indiyə qədər lazımcıca yerinə yetirilməmişdir. Qohumluq terminlərinin aşağıdakı növləri vardır.

1. Bioloji-sosioloji qohumluq bildirən sözlər. Bunlar bioloji-sosioloji qan və nikah qohumluğu münasibətində olan şəxsləri (qohumları) bildirir. Məsələn: **ata, ana, qardaş, bacı, ər, arvad**. Tədqiqatçılar qohumluq terminlərindən danışarkən bir qayda olaraq belə sözləri nəzərdə tuturlar.

2. Bioloji yox, sosioloji mənada qohumluq bildirən sözlər. Bunlar aralarında qan qohumluğu olmayan şəxslərin hüquqi qohumluğunu ifadə edirlər. Başqa cür desək, belə sözlər ögey qohumları bildirirlər.

3. Qohumluq bildirən sözlər. Bunlar Azərbaycan dilində birinci bölgədəki terminlərdən $-lıq^4$ şəkilçisi ilə düzəlir: **atalıq, analıq, oğulluq, qızlıq** və s. Bunlar semantik və qrammatik cəhətdən **qohumluq** sözünün analoqudur.

4. Qohumluğa yaxın münasibətlər bildirən sözlər (**ərgən, evli, dul, sonsuz** və s.).

Qohumluq terminlərinin qeyd olunan növləri müvafiq mikrosistemlər əmələ gətirir. Bunları bir-bir nəzərdən keçirək.

Bioloji-sosioloji qohumluq bildirən terminlər

Bioloji-sosioloji qohumluq terminlərinin iki kateqoriyası var: 1. Qan qohumluğu terminləri. 2. Nikah qohumluğu terminləri. Bunlar müstəqil mikrosistemlər əmələ gətirir. Həmin mikrosistemlərdən birinə mənsub olan termin müvafiq mikrosistem içərisində başqa terminlərlə semantik əlaqəyə girə bilər.

Faktiki qohumluq terminlərini göstərilən tematik qruplar üzrə nəzərdən keçirək.

Qan qohumluğu terminləri. Qan qohumluğu terminləri qohumluğun bir dikinə və iki köndələn xətti üzrə qohumluq münasibətləri bildirir. Qan qohumluğu terminləri arasında semantik münasibətlər iki şəkildə özümü göstərir: birincisi, eyni kiçik mikrosistemə mənsub olan sözlər arasında; ikincisi, müxtəlif mikrosistemlərə mənsub olan sözlər arasında.

Qan qohumluğu terminlərinin mənsub olduqları tematik qruplar içərisində məxsusi semantik başlanğıcları var. Qan qohumluğunun dikinə xətti terminləri silsiləsində yüksələn istiqamətdə semantik başlanğıc **ata/ana**, alçalan istiqamətdə isə **oğul/qız** terminləridir. Birinci və ikinci köndələn xətlərdən **qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı** və **xala** terminləri müvafiq sözdüzəltmə sıralarının semantik başlanğıclarıdır. Beləliklə, qan qohumluğu terminləri aşağıdakı terminlərlə təmsil olunmuş mikrosistemləri əmələ gətirir.

Qan qohumluğunun dikinə xətti üzrə; a) yüksələn istiqamətdə: (**ata/ana, baba/nənə, ulu baba/ulu nənə**); b) alçalan istiqamətdə (**oğul/qız, nəvə, nəticə, kötiucə, yadıca, ötücə, yeddiarxadönən**). Qan qohumluğunun birinci köndələn xətti üzrə: a) **qardaş, qardaşoğlu\qardaşqızı, qardaşnəvəsi**; b) **bacı, bacioğlu/bacıqızı, bacınəvəsi**. Qan qohumluğunun ikinci köndələn xətti üzrə; a) **əmi, əmioğlu/əmiqızı, əminəvəsi, əmizada**; b) **bibi, bibioğlu, bibiqızı, bibinəvəsi**; v) **dayı, dayioğlu/dayıqızı, dayinəvəsi, dayızada**; q) **xala, xalaoğlu/xalaqızı, xalanəvəsi**.

Qeyd etmək lazımdır ki, həmin mikrosistemlər bir-birindən keçilməz arakəsmələrlə ayrılmamışdır.

Ayrı-ayrı mikrosistemlər içərisində sözdüzəltmə və semantik ardıcılıq münasibətləri hökm sürürsə, mikrosistemlər arasında qarşılıqlı-şərikli semantik əkslik münasibəti özünü göstərir. Bu isə konkret sözlərin münasibətlərində təzahür edir.

Qan qohumluğunun dikinə xətti terminləri arasında aşağıdakı semantik əlaqə növlərinə təsadüf olunur.

Birincisi, cins fərqi əsaslanan semantik əkslik münasibəti. Həmin münasibət aşağıdakı terminlər arasında özünü göstərir.

BABA-NƏNƏ: *Babam* sünnü, *nənəm* şiə, *dürək* mən (Sabir). Onun *babası* və *nənəsi* vaxtilə Qarabağdan İrana keçmişlər (Həmidə xanım). Vaqif əfsanəyə dönmüş, *babaların* hikmətinə, *nənələrin* nağıllarına [...] qarışmış bir şairdir (Fikrət Əmirov).

Həmin semantik əlaqə *baba* və *nənə* sözlərinin semantik-sözdüzəltmə törəmələri olan *ulu baba* və *ulu nənə* sözlərinə də xasdır.

ATA-ANA: *Atanın* duası, *ananın* ahı (Məsəl). *Anada* var, *atada* yox (Tapmaca). *Atana* nəhlət, Xudayar bəy! *Anana* nəhlət Xudayar bəy! (C.Məmmədquluzadə).

DƏDƏ-NƏNƏ (dan.): *Dədə* gətir, *nənə* hop! (Məsəl). *Dədəsi* Donqar əli, *Nənənsi* Yastı Pəri (Tapmaca).

OĞUL-QIZ: Əgər mənim *oğlum*, sənin *qızın* olarsa, sən *qızını* mənim *oğluma* verərsən: yox, mənim *qızım*, sənin *oğlun* olarsa, mən *qızımı* sənin *oğluna* verərəm (“Tahir-Zöhrə”). *Oğul* arxadır, *qız* yaraşıqdır (Məsəl).

İkincisi, semantik ardıcılıq münasibəti. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin semantik əlaqə aralarında cins fərqi olmayan qohumları ifadə edən terminlər arasında özünü göstərir. Semantik ardıcılıq münasibəti istər iki söz, istərsə də terminlər silsiləsini əhatə edə bilər. Mətnlərdə müvafiq terminlərin sadalanması avandına (*ata-baba*) və tərsinə (*baba-ata*) ardıcılıq şəkilində müşahidə olunur. Avandına sıralanma terminlərin semantik-sözdüzəltmə ardıcılığına, tərsinə sıralanma isə nəsillərin sıralanmasına (ardıcılığına) uyğun gəlir.

Avandına semantik ardıcılıq: **Atadan-babadan** cinsim Koroğlu (“Koroğlu”). Onun *atası* da, *babası* da, *babasının babası* da bu malikanədə bağban olmuşdu (Mirzə İbrahimov). Bizim *oğullarımızdan* və *nəvələrimizdən* bir mərifət sahibi çıxar (M.F.Axundov). Hamısı *nəvə-nəticəm*, *kötüçələrimdir* (“Azərbaycan qadını”, 1978, №1)

Tərsinə semantik ardıcılıq: *Ulu babam* Şeyx Məhəmməd Zəndinin nəslindəndir. *Babam* Savalan ətəyində doğulub. Özüm Lerikdə doğulmuşam. Uşaqlar Bakıda doğulub. *Nəvələr* isə Orta Asiyada olasıdır (Məsud Məmmədov). *Babasına* uyan *atasının* oğlu

deyil (Məsəl). *Nənəm* həmişə *anama* deyərdi ki, ev heyvanına yaxşı bax (Aydın).

Bundan başqa, mətnlərdə terminlər, cinslər üzrə diferensiallaşmış şəkildə və kişi-qadın əksliyi ilə birlikdə semantik ardıcılıq münasibətində də çıxış edirlər. Məsələn: *Atası* Misli Qoca. *Anası* Yayma xatın. *Qızı* ellər gözəli. *Oğlu* ellər dəlisi (Tapmaca).

Üçüncüsü, semantik (qarşılıqlı-şərikli) əkslik münasibəti. Həmin əlaqə növü qan qohumluğunun dikinə xətti üzrə terminlərdən aşağıdakılar arasında özünü göstərir: *ata/ana-oğul/qız*, *baba/nənə-nəvə*, *ulu baba/ulu nənə-nəticə*. Qan qohumluğunun alçalan xəttinin terminləri müqabilində yüksələn xətdə eyni sayda terminlər olmadığından, *kötürəcə*, *yadıca*, *ötüəcə* və *yeddiarxadənən* terminləri qarşılıqlı-şərikli qarşılıqsız qalır. Qarşılıqlı-şərikli semantik münasibətdə olan terminlər bir-biri ilə ya təkbətək (məsələn: *ata-oğul*), ya da özünün başqa cinsi bildirən “şərik”i (məsələn: *ata/ana-oğul/qız*) ilə birlikdə əlaqələnilir.

BABA-NƏVƏ: Bu dəfə də *nəvə babasının* işini davam etdirir (“Azərbaycan”, 1978, № 2). Gəl oturaq *baba*, *nəvə* (Rəsul Rza). *Babanın* əlindən *nəvə* tutar (Məsəl).

NƏNƏ-NƏVƏ: Sən mənim **nəvəmsən**, mən də sən **nənənəm** (Danışiq).

ATA-OĞUL: Vuran oğul *atasına* gənəşməz. *Ata* yumaqlanar, *Oğul* budaqlanar. (Məsəl). *Atanın* pambıqatan olmağı *oğula* nə eyib edər?! (N.B.Vəzirov).

ANA-OĞUL: Mərd *anadan* mərd **oğul** (Məsəl). *Anası* budaqda yatır. *Oğul* bazara gedir (Tapmaca).

ATA-QIZ: *Qızın* isməti, *atanın* dövləti (Məsəl). Böyünnən belə mən sən *atanam*, sən mənim *qızımsan* (“Aşıq Ələsgər”).

ANA-QIZ: *Anasına* bax, *qızını* al. *Anası* çıxan ağacı *qızı* budaq-budaq gəzər (Məsəl):

Ata və *ana* terminləri eyni mətndə həm bir-biri ilə, həm də *oğul* və *qız* terminləri ilə semantik əkslik münasibətində işlənir. Məsələn: Qorxağa *oğul* deməz Qoçaq *ata*, mərd *ana* (Bayatı). *Anası* Yayma xatın, *Atası* Həprin qoca, *Qızı* ellər gözəli, *Oğlu* ellər dəlisi. *Anası* qaraca, *qızı* qırmızıca, *oğlu* qıvrımca (Tapmaca). *Ana qızına* taxt verər, *ata qızına* baxt (Məsəl).

Eyni münasibət danışıq dilinə məxsus olan *dədə* və *nənə* sözləri ilə *oğul* və *qız* sözləri arasında da özünü göstərir: - *Qızım, sənə corab alım? ... Yox, dedə, qurbanın olum* (Xalq mahnısı).

Ata, ana, dedə, nənə terminləri *oğul* və *qız* terminlərinin cins göstəricisiz əvəzi olan *bala* sözü ilə də semantik əkslik münasibətində olurlar. Məsələn: *Analar* qurban olsun *Öz körpə balasına. Ana baladan* ayrı Dincəlib yatmaz gecə (Bayatı). *Dədəli-balalı* yataq (Danışıq).

Qan qohumluğunun birinci köndələn xəttinə mənsub olan terminlər arasında aşağıdakı semantik əlaqə növləri özünü göstərir.

Birincisi, cins fərqi əsaslanan semantik əkslik münasibəti: *qardaş-bacı, qardaşoğlu-qardaşqızı, bacıoğlu-bacıqızı*. Məsələn: *Qardaşına* bax, *bacısını* al (Məsəl). *Qardaşım* yox, deyə sözüm, *Bacım* yoxdur, çəkə nazım ("Tahir-Zöhrə"). Sən mənim *qardaşım oğlu*, o da *qardaşım qızı*- hansınızın sözün deyim?! Bu mənim *bacım oğlu*, bu da mənim *bacım qızıdır*. (Danışıq).

İkincisi, semantik-sözdüzəltmə ardıcılıq münasibəti: *qardaş-qardaşoğlu/qardaşqızı-qardaşnəvəsi; bacı-bacıoğlu bacıqızı-bacınəvəsi*. Məsələn: Mömin qadınlara söylə ki, öz bəzəklərini ərlərinə, qaynalarına, oğlanlarına, *qardaşlarına, qardaşı oğlanlarına* [...] göstərə bilərlər (M.F.Axundov).

Üçüncüsü, törədici əsasların əksliyinə əsaslanan semantik münasibət. *Qardaşoğlu-bacıoğlu, qardaşqızı-bacıqızı, qardaşnəvəsi-bacınəvəsi*. Məsələn: [Babilik əqidəsinə görə] kişi üç arvad ala bilər; *qardaşı qızını, bacısı qızını* arvadlığa qəbul etmək məqbul hesab edilir (M.F.Axundov).

Qan qohumluğunun ikinci köndələn xəttinə mənsub olan terminlər, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dörd semantik-sözdüzəltmə sırası əmələ gətirirlər. Həmin söz qruplarının təşəkkülündə iki əsas rol oynayır: birincisi, qohumların ata və ana xəttinə mənsub olması; ikincisi, qohumların cins fərqi görə ayırd edilməsi. Qeyd olunan sözdüzəltmə sıralarının başlanğıcını müvafiq olaraq *əmi, bibi, dayı, xala* sözləri təşkil edir.

İkinci köndələn xətt üzrə qohumluq terminləri bir-biri ilə üç cür semantik əlaqəyə girə bilər: 1. Eyni semantik-sözdüzəltmə qrupu içərisində. Buna uyğun gələn əlaqə semantik-sözdüzəltmə və cins

fərfinə əsaslanan əkslik münasibətləridir. 2. Ata və ana xəttinə mənsub olmaqla fərqlənən terminlər arasında semantik əlaqələr özünü göstərir. 3. Qan qohumluğunun birincisi və ikinci köndələn xəttinə mənsub olan terminlər arasında semantik əlaqələr özünü göstərir. Bunları bir-bir nəzərdən keçirək.

Ata xəttinin *əmi* sözü ətrafında qruplaşan terminləri arasında əsas semantik əlaqə semantik-sözdüzəltmə ardıcılığı münasibətidir. Həmin əlaqə sözdüzəltmə sırasının birinci üzvündən başlayaraq, axırıncısına qədər iki ən yaxın termin (*əmi-... əmizadə*) arasında özünü göstərir. Eyni xüsusiyyət *bibi*, *dayı* və *xala* sözləri ilə bağlı olan sözdüzəltmə qruplarına da xasdır. Məsələn: *Dayım Hacı Murtuza* da burda idi, *dayıoğlum Məşədi Fətulla* da burda idi. *Dayımın oğlu* bu cavabı gətirəndə *dayım* uzanmışdı döşəyin üstündə (C.Məmmədquluzadə).

Qeyd edilən sözdüzəltmə qruplarına xas olan semantik əlaqə növlərindən biri də cins fərfinə əsaslanır. Bu, mürəkkəb qohumluq terminlərinin tərkibindəki **oğul** və **qız** sözlərinin hesabınadır. Müvafiq sözdüzəltmə qruplarının hər birində bir cüt belə termin var: *əmioğlu-əmiqızı*, *bibioğlu-bibiqızı*, *dayıoğlu-dayıqızı*, *xalaoğlu-xalaoğuzı*.

Cins fərfinə əsaslanan semantik münasibət tez-tez mətnlərdə müşahidə olunur. Məsələn: *Əmioğlu-əmiqızı* kəbini göydə kəsilib (Məsəl). *Əmim oğlu Sabutay*, *əmim qızı Nilufər Müşfiqi* görəni kimi məni qucaqla[dılar] (Dilbər xanım).

İkinci köndələn xəttin terminləri həm bir-biri ilə, həm də birinci köndələn xəttin terminləri ilə semantik əlaqədə olurlar. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin semantik münasibətlərin əsası başqa-başqadır. Birinci və ikinci köndələn xətlərin terminlərinin əlaqəsini semantik bərəkslik, qarşılıqlı-şərikli əkslik münasibəti kimi təyin etmək olar. Həmin semantik əlaqə *əmi* və *bibi* terminləri ilə *qardaşoğlu* və *qardaşqızı* terminləri, *dayı* və *xala* terminləri ilə *bacıoğlu* və *bacıqızı* terminləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Qardaşoğluna əmisinin gözünə torpaq tökməyi* xatırladan belə tapılmadı (İsa Hüseynov). *Əmi* də öz *qardaşı qızın* alarını?! (“Nüşəranın nağılı”). *Bacıoğludur* – haqq almaz, *Dayıdır* – dişi verər (Məsəl). Ya sən pis *bacıoğlusan*, ya da *dayın* pis dayıdır (Danışiq).

O mənə “*bacıoğlu*”, mən də ona “*dayı*” deyib dolanırdıq (Şükür Həbibzadə). *Bacıoğlunu dayısı* tanıdar, *bacıqızını xalası* (Məsəl).

Ata və ana xətlərinə mənsub olan terminlər bir-biri ilə də semantik əkslik münasibətində ola bilirlər. Belə bir əlaqə eyni səviyyəli terminlər (*əmi-dayı*, *əmioğlu-dayioğlu* və s.) arasında özünü göstərir. Məsələn: *Dayınla* dağ dolan, *əminlə* bağ dolanma (Məsəl). Lap sənin tək *əmilərdir* və mənim tək **dayılar** (Sabir). Məndən salam yetirəsiniz *əmioğlum* Kərbəlayi Qasıma, *dayioğlum* Cəfərə (C.Məmmədquluzadə). Dağıstanda üç igid var: biri *dayım oğlu*, biri *əmin oğlu*, birini də deməz (Məsəl). *Xalaya* dəyməz, *bibiyə* dəyər (Tapmaca). Arvadın nə qədər qohum-qardaşı, cici-bacısı, *xalası-bibisi* var, hamısını daşayıb tökəsən Danabaş kəndinə. Atam, anam, *bibi* və *xalam* [...] oruc tutmağa başladılar (C.Məmmədquluzadə).

Bu qəbildən olan terminlərin semantik əlaqəsi müvafiq qohumluq münasibətlərinin eyni şəxsə aid olması ilə bağlıdır. Onların ifadə etdiyi qohumlar arasında vasitəsiz qohumluq münasibəti olmur. Bu mənada ata və ana xəttinə mənsub olan terminlərdən *dayioğlu/dayıqızı* – *bibioğlu/bibiqızı* terminləri istisna təşkil edir. Həmin terminlərin əlaqəsi qarşılıqlı-şərikli semantik əkslik münasibəti kimi səciyyələndirilə bilər. Məsələn: *Dayioğlu-bibioğlu* oynayın-görək (Danışiq). Bu terminlər müvafiq şəkildə *dayı* və *bibi* sözlərindən törəmə olsalar da, onların münasibəti həmin sözlərin əlaqəsindən törəmə deyil. *Dayı* və *bibi* sözlərindən fərqli olaraq, *dayioğlu* və *bibioğlu* sözlərinin münasibəti başqa xarakterə malikdir.

Nigah qohumluğu terminləri. Azərbaycan dilində nigah qohumluğu terminləri aşağıdakılardır: *ər*, *arvad*, *qaynata*, *qaynana*, *qayın*, *qayınoğlu*, *qayınqızı*. *baldız*, *baldızoğlu*, *baldızqızı*, *kürəkən*, *gəlin*, *qardaşarvadı*, *yezənə*, *əmidostu*, *dayıdostu*, *bacanaq*, *elti*, *quda*, *günü*.

Həmin sözlərdə ilk baxışdan nəzərə çarpan onların çoxunun qan qohumluğu terminləri ilə əlaqədar olmasıdır. Qan qohumluğu terminləri nigah qohumluğu terminlərinin taleyində iki cür özlərini göstərir: birincisi, onların motivləşməsində (məsələn: *baldız-“ərin/ arvadın bacısı”*), ikincisi, onların açıq-aşkar sözdüzəltmə

münasibətində (məsələn, *qardaşarvadı*, *dayıdostu* və s.). olması bununla yanaşı, motivləşmə baxımından qan qohumluğu terminləri ilə bağlı olmayan nigah qohumluğu terminləri də var: *ər*, *arvad*, *günü*, *elti*, *bacanaq*, *quda*.

Qan qohumluğu terminləri ilə müxtəlif əlaqə və münasibətlərinə baxmayaraq, nigah qohumluğu terminləri ayrıca bir mikrosistem əmələ gətirirlər. Nigah qohumluğu terminləri üç cür semantik münasibətlə səciiyyələndir: a) sistemiçərisi münasibətlər; b) qan qohumluğu terminləri ilə sözdüzəltmə və semantik motivləşmə münasibəti; v) qan qohumluğu terminləri ilə semantik nisbət münasibəti.

Sistemiçərisi münasibətlər cins fərqi və qarşılıqlı-şərikli nisbət əlaqəsinə əsaslanır. Bəzi terminlərin (məsələn: **ər-arvad**) əlaqəsində həmin semantik əlamətlərin hər ikisi özünü göstərir.

Cins fərqi əsaslanan semantik münasibət aşağıdakı nigah qohumluğu terminləri arasında müşahidə olunur.

ƏR-ARVAD: *Arvadın* isməti, *ərin* izzəti. *Ərnən arvadın* torpağı bir yerdən götürülüb. *Ər* axar çaydır; *arvad* isə bənd (Məsəl).

QAYNATA-QAYNANA: *Qaynatam* dövlətli olsun, *qaynanam* səxavətli. *Qaynanam* qaynar qazan – coşar-daşar; *qaynatam* cəlb ağacı –göyə qalxar (Məsəl).

QAYIN-BALDIZ: **Baldızım** sarı sancaq-sancar qaçar; **qaynım** qayın ağacı-kölgəsində ceyran yatar (Məsəl). Sən mənim *qaynımsan*, bacın da *baldızım* (Danışiq).

Qarşılıqlı-şərikli semantik əkslik münasibəti aşağıdakı terminlər arasında özünü göstərir.

QAYNATA/QAYNANA-GƏLİN: *Qaynana*, məgər *gəlin* olmamısan?! (Məsəl). Qoy sağ olsun *qaynata*, Hörmət edir *gəlinə* (Bayatı). *Qaynana* ilə **qaynata** *gəlini* tərbiyə etməyi qərara aldılar (“Rəvayətli ifadələr”).

QAYNATA-QAYNANA-KÜRƏKƏN: *Qaynanası* tez-tez dəniz səfərlərində mərhum ərinin başına gələn sərgüzəştlərdən *kürəkəninə** nağıl edərdi (M.F.Axundov).

Eyni semantik əlaqə *əmidostu* və *qayınoğlu/qayınqızı*, *dayıdostu* və *baldızoğlu/baldızqızı* terminləri arasında da özünü göstərir.

Qan və nigah qohumluğu terminlərindən aşağıdakılar müntəzəm qarşılaşma münasibətində olur.

ATA-QAYNATA: *Atamdan yaxşı qaynata!* (“Kitabi-Dədə Qorqud”). *Qaynatandır* sənin atan (Xalq mahnısı).

ANA-QAYNANA: *Qaynanandır* sənin anan (Xalq mahnısı). *Anasın* sevən oğul Sevər *qayınanasın* (Bayatı).

QARDAŞ-QAYIN: *Qayınındır* sənə *qardaş* (Xalq mahnısı).

BACI-BALDIZ: *Baldızındır* sənə *bacı* (Xalq mahnısı).

Nigah qohumluğu terminlərindən bəziləri mənsub olduqları mikrosistem içərisində təcrid olunmuş mövqə tutub, başqa terminlərlə semantik əlaqəyə girmirlər. Bunlar aşağıdakılardır: *quda*, *bacanaq*, *elti*, *günü*. Həmin sözlər, qohumluq terminlərinin əksəriyyətinin əksinə olaraq, fərdiləşdirici deyil, eyniləşdirici, təsnifedici xarakter daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, həmin terminlər predikativ funksiyada çıxış edərkən mütləq iki subyekt tələb edirlər. Məsələn: Mən və o *bacanağıq*. Təsnifedicilik qan qohumluğu terminlərindən bir qisminə də xasdır. Məsələn, *əmioğlu*, *əmiqızı*, *xalaoğlu*, *xalaqızı* terminləri də eyni

cinsdən olub, aralarında eyni qohumluq münasibəti olan şəxslər barəsində işləyəndə təsnifedicilik xüsusiyyəti nümayiş etdirir. Məsələn: Mən və o *xalaoğluyuq* Hətta eyni qohumluq münasibətinin cins əlaməti neytrallaşmış ifadə vasitələrinə də

Mənbədə səhvən “yezno” getmişdir.

təsadüf edilir. *Əmiuşağı*, *xalauşağı* terminləri belələrindəndir. Nigah qohumluğu terminlərindən *günü* sözü o birilərindən bununla fərqlənir ki, o nisbi mənalı olsa da, predikativ vəzifədə işləyərkən, sintaktik mövqeyi başqa-başqa olan sözlər (şəxs əvəzlilikləri, isimlər) tələb edir: B.A.-nın *günüsidür*. Bu ona görə belədir ki, bir kişinin iki arvadından sonrakı əvvəlkinin günüsi hesab olunur.

Sosioloji qohumluq bildirən terminlər

Azərbaycan dilində sosioloji qohumluq terminləri istinasız olaraq faktiki (bioloji-sosioloji) qan qohumluğu bildirən sözlərdən düzəlir. *Sosioloji* qohumluq terminlərinin bir neçə sözdüzəltmə üsulu vardır.

1. **Ögey qohumları bildirənlər.** Bunlar müvafiq qan qohumluğu terminlərinin əvvəlinə *ögey* sözünün artırılması ilə düzəlir. Məsələn: *ögey nənə*. Bu məqsədlə istifadə olunan qohumluq terminlərindən *ata, ana, dədə* “ata” (Dan.), *nənə* “ana” (Dan.), *oğul, qız, qardaş, bacı, əmi, bibi, dayı, xala* sözlərini qeyd etmək olar.

2. **Götürmə yaxud qəbuletmə qohumları bildirənlər.** Bu cür qohumluğun iki ekstralinqvistik amili var. Birincisi, azərbaycanlılar arasında eyni anadan süd əmmiş, lakin faktiki olaraq bir-birinə qohumluğu çatmayan uşaqlar bir-birinə *süd qardaşı* yaxın *süd bacısı* hesab olunur. Müvafiq fərdlərin sırf sosioloji “qohumluğ”unu bildirmək üçün yerinə görə *süd qardaşı* və *süd bacısı* terminlərdən istifadə edilir. İkincisi, Azərbaycanda müvafiq dua oxutmaqla, *qardaş* və *bacı* hesab edilmək adəti də dəbdə olmuşdur. Həmin adətlə əlaqədar olaraq, *siğə qardaşı* və *siğə bacısı* terminləri meydana gəlmişdir.

Götürmə sosioloji qohumluğun başqa bir ifadə üsulu qan qohumluğu terminlərinə *-lıq*⁴ şəkilçisinin artırılması yolu ilə düzəlir. Məsələn, *atalıq*. Həmin məqsədlə ilkin material kimi *ögey* sözü ilə əlaqədar olaraq qeyd edilən qan qohumluğu terminlərindən istifadə olunur.

Sosioloji qohumluq terminlərinin bioloji qohumluq terminləri ilə əlaqəsi iki şəkildə özünü göstərir: Birincisi, sözdüzəltmə münasibəti şəklində: *bacı* → *bacılıq*. İkincisi, sosioloji qohumluq terminlərinin öz törədici əsaslarına xas olan semantik münasibəti qoruyub saxlaması şəklində. Məsələn: *qardaş – bacı* → *qardaşlıq – bacılıq*. Bu, özünü onda göstərir ki, müxtəlif cinslərdən olan şəxslərdən birisinin özünə bacılıq hesab etdiyi şəxs onu özünə qardaşlıq hesab etməlidir. Qohumluq münasibətlərinin bu cür nisbəti müvafiq terminlərin semantik münasibətində öz əksini tapır. Eyni sözü sosioloji qohumluq terminlərinin qrammatik əlaqələnmə

qabiliyyəti haqqında da söyləmək olar. Cütsubyektli predikat vəzifəsində çıxış edə bilən bioloji qohumluq terminlərinin törəmələri də eyni xüsusiyyətlə səciyyələnir. Müq.: et. A. və B. *qardaşdırlar (qardaşlıqdırlar)*.

Qohumluq (münasibəti) bildirən terminlər

Qan və nigah qohumluğu terminlərindən qohumluq sözü ilə eyni sözdüzəltmə modelinə malik olan sözlər düzəlir ki, bunlar qohumları deyil, qohumluq münasibətlərini bildirirlər. (Halbuki, - **lıq**⁴ şəkilçisi ilə düzələn sosioloji qohumluq terminləri barəsində bunu demək olmaz). Qohumluq münasibəti bildirən sözlər aşağıdakı qan və nigah qohumluğu terminlərindən düzəlir: *baba, nənə, ata, ana, oğul, qız, nəvə, qardaş, bacı, qardaşoğlu, qardaşqızı, bacıoğlu, bacıqızı, əmi, dayı, bibi, xala*, eləcə də axırdan dörd terminin oğul və qız sözlərinin köməyi ilə əmələ gələn törəmələri), *ər, arvad, qaynata, qaynana, kürəkən, yeznə, qayın, baldız, bacanaq, elti, quda*.

Bu kateqoriyadan olan terminlər öz törədici əsaslarının bəzi semantik xüsusiyyətlərini (cins fərqi, qohumluq dərəcəsi bildirmək) təkrar edir, lakin bununla belə, qohumluq münasibətlərini müqayisə edilən tərəflərsiz ifadə edir. Bunlar şəxsləri qohumluğa görə səciyyələndirməyib, cümlədə şəxs əvəzliləri və xüsusi isimlər barəsində təyinedici vəzifə daşımır. Qohumluq münasibəti bildirən terminlər xüsusi isimlərlə təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi məqamında əlaqələnmə bilir. Məsələn: *Xan Eyvazın ərliyi ilə Qoy tökülsün şux tellərin!* (“Koroğlu”).

Gündəlik həyat və məişətdə adətən qan və nigah qohumluğu terminlərindən istifadə edildiyi üçün qohumluq münasibəti bildirən sözlər nitqdə nadir hallarda işlənir. Belə bir vəziyyət həmin sözlərin bütün semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənməyə mane olur. Buna baxmayaraq, əlimizdə olan az miqdarda materiallara və bəzi ümumi mülahizələrə görə qohumluq münasibəti bildirən terminlərin istər mənsub olduqları mikrosistem içərisində, istərsə də

ondan kənardakı semantik əlaqələrinə dair müəyyən mühakimə yürütmək olar.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, qohumluq münasibəti bildirən terminlər öz törədici əsasları ilə sözdüzəltmə münasibətində olurlar (məsələn: *ata-atalıq* və s.) Müq. et: *Ata* olmaq asandır, *atalıq* eləmək çətin (Məsəl). Bununla əlaqədar olaraq onlar öz törədici əsaslarına xas olan semantik əkslik münasibətlərini saxlayırlar. Bu əksolunma ilə bağlı olan törəmə əkslik münasibətidir. Həmin xüsusiyyət ilk növbədə qarşılıqlı-şərikli əkslik münasibətində olan terminlərin törəmələrinə xasdır (*atalıq-oğulluq, gəlinlik-qaynanalıq* və s.). Məsələn: *Dayı[lıq]*, - *bacıoğluluq* öz yerində, Qara dayı haq-hesaba düz adam idi (Şükür Həbibzadə). Ən maraqlısı budur ki, qohumluq münasibəti bildirən terminlər öz törədici əsaslarının antonimləri ilə də əkslik münasibətinə girirlər. Məsələn: *Nəvələrimə nənalik, gəlinlərimə qaynanalıq* elədim (“Azərbaycan gəncləri”). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sözlərin semantik müxtəlifliyinə onların cümlədə qrammatik vəzifə müxtəlifliyi uyğun gəlir. Həmin hadisə ara-sıra başqa söz kateqoriyaları arasında da müşahidə olunur. Məsələn: *Yaşdır, qurumaz* (Tapmaca). Balakışinin *qancığı* [...] *küçükləmişdir* (Y.V.Çəmənözəminli). *Dağınıq* deyilsən ki, *birləşsən. Artıq* da deyilsən ki, *əksilərsən* (Nizami).

Qohumluğa yaxın münasibət bildirən terminlər

Azərbaycan dilində semantik cəhətdən qohumluq terminlərinə yaxın olan bəzi söz və ifadələr də var. Bu qəbildən olan sözlər iki əsas kateqoriyaya mənsubdur: a) qohumluğa qədərki sosial vəziyyəti bildirənlər; b) qohumların ölümü ilə bağlı olan sosial vəziyyəti bildirənlər. Bunları semantik izahları ilə birlikdə nəzərdən keçirək.

Qohumluğa qədərki sosial vəziyyəti bildirən sözlər bunlardır: **subay** (oğlan, qız) – “evlənməmiş oğlan”, “ərə getməmiş qız”; **ərgən/ərlik qız** – “ərlik, ərə getməli qız”: *deyikli* – “körpəlikdən adaxlı oğlan, qız”; **adaxlı** – “*nişanlı*”; *nişanlı* – “nişan qoyulmuş qız”; “nişanlısı olan oğlan” **təzə bəy** – “təzəcə evlənmiş oğlan”; **təzə**

gəlin – “təzəlikdə ərə getmiş qız”; **evli** – “evlənmiş oğlan, kişi” – **ərli** – “ərə getmiş qız, qadın”.

Aşağıdakı söz və ifadələr valideyn və həyat yoldaşının ölümü ilə əlaqədar yaranmış sosial vəziyyəti bildirir: **yetim** – “atası, anası ölmüş uşaq”. Həmin sözün ata və ananın ölümü ilə əlaqədar olan dubletləri də var: **atadan (dədədən) yetim; anadan (nənədən) yetim, atasız (dədəsiz), anasız (nənəsiz)**. **Dul**- “arvadı ölmüş kişi”; “əri ölmüş qadın”. Həmin sözün qadın barəsində işlədilən **ərsiz** dubleti də var.

Müvafiq qohumların olmamasını (yoxluğunu) bildirən terminlərə görə bir sıra varlıq bildirən ifadələr də yaranmışdır. **Yetim** sözü və onun dubletlərinin müqabilində **atalı, analı, dədəli, nənəli; dul (arvad)** və **ərsiz** sözlərinin müqabilində isə **ərli** sözü işlənir.

Göstərilən söz və ifadələr arasında aşağıdakı semantik əlaqələr müşahidə olunur.

1. Cins fərqi əsaslanan semantik əkslik: **təzəbəy – təzəgəlin**, dədəli –nənəli (*Dədəli-nənəli* olsun. Nəzakət ifadəsi); *dədəsiz-nənəsiz, atasız-anasız, dul kişi –dul qadın (arvad)* və s.

2. Ailəli və sərbəst olmaq fərqi əsaslanan semantik əkslik: *evli-subay* (Biri *evli*, ikisi *subay* idi. Y.V.Çəmənzmənli); *ərli-ərsiz* (*Ərlilərin* əri var, *ərsizlərin* tanrısı. Məsəl).

3. Müvafiq qohumun olub-olmamasının fərqi əsaslanan semantik əkslik: **atalı-yetim** (Mən *yetim*, sən *atalı* (Bayatı); **yetim-dədəli** (Sən **dədəli**, mən *yetim*. Bayatı); *dədəli-dədəsiz* (*Dədəsizin* nə həddi, *Dədəliyə* tən dura?! (Bayatı).

“Varlıq” və “yoxluq” semantik əlamətli qohumluq terminləri bir-biri ilə yalnız semantik əkslik münasibətində deyil, mənaların toplanması (üst-üstə gəlməsi) məqamında da işlənir. *Atalı-analı yetim, dədəli-nənəli yetim* ifadələri bu cür meydana gəlmişdir. Məsələn: Belə *analı yetimlərə* ömrümdə çox rast gəlmişəm (Y.V.Çəmənzmənli).

Qohumluğa yaxın sosial vəziyyət bildirən terminlərdən biri də **sonsuz** sözüdür. Bu söz nigah münasibətində olub, övladı olmayan şəxsləri bildirir. Gözləmək olardı ki, müvafiq sistemdə həmin sözün semantik qarşılığı **sonlu** sözü olacaqdır. Ancaq mənfi mənəli

düzəltmə sözün semantik müqabili heç də həmişə eyni kökdən kökdən olan müsbət mənalı düzəltmə söz olmur. Belə sözlərin müqabili başqa olan müsbət mənalı düzəltmə söz, hətta daha böyük sintaktik vahid (cümlə, indiomatik ifadə) ola bilər. **Sonsuz** sözü *oğul-qız* sözləri və onların semantik-sözdüzəltmə törəmələri ilə semantik əkslik münasibətinə girir. Müq: et.: *Oğullu-qızlı* olsunlar (Alqış). *Oğlum* da var, *qızım* da (Danışiq).

Qohumluq terminləri sisteminin təşkilatı haqqında

Qohumluq terminlərinin tematik qruplar içərisində və tematik qruplar (mikrosistemlər) arası əlaqə baxımından öyrənilməsi bəzi ümumiləşdirmələr etməyə əsas verir.

Qohumluq terminləri arasında semantik münasibətlər bir sıra amillərlə müəyyən olunur. Bura terminlərin semantik tərkibi, terminlər arasında semantik və sözdüzəltmə ardıcılığı münasibəti, terminlərin ifadə etdikləri qohumların cins fərqi görə diferensiallaşması, qohumluq əsasının əksliyi zəmində meydana çıxan semantik əlaqə və s. daxildir.

Həmin semantik əlamətlər, eləcə də cins-növ münasibətləri qohumluq terminləri arasında bərabər yayılmamışdır. Bundan başqa, bəzi semantik əlamətlərə bir çox terminlərdə təsadüf olduğu halda, bəzi əlamətlər bir neçə yaxud tək-tək terminlərdə özünü göstərir. Məsələn, cins əlaməti birincilərə misal ola bilər. Qohumluq terminlərinin bu xüsusiyyətinə U.Veynreyx diqqət yetirmişdir. O, bu barədə yazır: “Lüğətin (qohumluq adları və spektrin rənglərinin adları kimi) ən çox “terminləşmiş” sahələrində eyni semantik fərqləndirici komponentlərə çoxsaylı işarələrin tərkibində rast gəlmək olur” [1. 218].

Bacanaq, elti, günü, quda və s. terminlərdəki semantik əlamətlər isə fərdi xarakter daşıyır, bunlar başqa terminlərdə yoxdur.

Qohumluq terminləri bir-biri ilə olduqca müxtəlif semantik münasibətlərə görə bilirlər. Bu münasibətlərin bəziləri terminlərə daxilən xasdır, bəziləri isə terminlərin zahiri qarşılaşmasına əsaslanır. Bunlar aşağıdakılardır. 1. Bərəkslik (qarşılıqlı- şərikli

əkslik) münasibəti. 2. Cins fərfinə əsaslanan əkslik. Müvafiq terminlər ümumi semantikaya malik olur. Məsələn, *ata* və *ana* terminlərində bu, “valideyn”, *oğul* və *qız* terminlərində “övlad” məzmunundan ibarətdir. 3. Semantik ardıcılıq münasibəti (*ata-baba*, *ana-nənə*). 4. Sözdüzəltmə münasibəti (*qardaş-qardaşoğlu*).

Qeyd etmək lazımdır ki, sözdüzəltmə münasibətində olan terminlər arasında semantik ardıcılıq münasibəti də olur. Lakin bu iki semantik münasibət arasında mühüm bir fərq var, o da bundan ibarətdir ki, sözdüzəltmə münasibətində olan sözlərdən biri şəkli və məzmun cəhətdən o birisinin tərkibinə daxil olur. Semantik ardıcılıq münasibətində olan sözlərdən biri o birinin tərkibinə implisit şəkildə daxil olur (*baba*- “atanın, ananın atası”; *əmi*- “atanın qardaşı”).

Bir sözün bütün başqa sözlərlə əmələ gətirdiyi əkslikləri nəzərdən keçirməklə biz onun tam semantik paradigmasını əldə etmiş oluruq. Bu, əkslikdə iştirak edən terminlərin sayı ilə müəyyənləşir. Terminin qarşılaşdığı terminlərin sayı isə az və ya çox ola bilər, lakin hər bir ayrıca halda qarşılaşma iki termin arasında və bir əlamət əsasında baş tutur. Deməli, termin mənsub olduğu sistemdə neçə sözlə semantik əlaqəyə girir-girsin, onun həmin sistemdəki yeri onun yalnız özünə mənsub olan sintetik səciyyəli fərdi semantikasi ilə müəyyən olunur.

İndi isə terminlərin semantik münasibətlərinin vahid şəbəkə əmələ gətirmək imkanını nəzərdən keçirək. Terminlərin semantik münasibətləri onlara daxilən xas olan, yaxud olmayan semantik xüsusiyyətlərlə əlaqəsinə görə təsnif edilə bilər. Terminə daxilən xas olan o xüsusiyyətdir ki, o başqa terminlərdə təkrar olunsun, yaxud onlarda zəruri bir xüsusiyyət tələb etsin. Məsələn, *ata* və *ana* terminlərdə təkrar olunan xüsusiyyət “valideyn” semantik tərkib hissəsidir, onların hər birinə məxsus olub, bir-birini qarşılıqlı surətdə şərtləndirən əlaməti isə “kişi” və “qadın” semantik tərkib hissələridir. Terminə daxilən xas olmayan o əlamətdir ki, o, müvafiq semantik və s. sözdüzəltmə sırasında bir terminin başqasından sonra gəlməsi ilə şərtlənir. Məsələn, semantik ardıcılıq münasibəti belə bir əlamət hesab edilə bilər.

Qeyd etməliyik ki, eyni semantik münasibət müvafiq terminlərin birindən ötrü daxilən xas olan əlamət, başqasından ötrü isə zahiri əlamət ola bilər. Bu, semantik ardıcılıq münasibətində olan terminlərin əmələ gətirdiyi silsilələrdə tez-tez nəzərə çarpır. Məsələn, *ata-baba* və *ana-nənə* semantik əkslikləri yalnız ikinci tərəflərdən ötrü əhəmiyyət kəsb edir. Bunun səbəbi odur ki, *baba* və *nənə* terminləri *ata* və *ananın* semantik törəmələridir; ikincilərin birincilər barəsində izahedici rolu vardır.

Zahiri semantik qarşılaşmaya əsaslanan əlamət daha geniş miqyasda zaman adları və zərfləri, eləcə də miqdar və sıra saylarına xasdır. Ona görə də o, “cins” əlaməti ilə birlikdə ən universal semantik əlamətlərdən hesab edilə bilər.

Qohumluq terminləri arasındakı semantik münasibətlər terminlərin semantik tərkibləri (tutumları), hansı qohumluq dərəcələrini ifadə etməsi ilə sıx şəkildə bağlıdır. Həmin münasibətlərdən birinə görə başqalarının necə olacağını söyləmək mümkün deyil. Qohumluq terminləri arasında özünü göstərən semantik münasibətləri birlikdə nəzərdən keçirsək, bunların aşağıdakı növlərini müəyyənləşdirə bilərik: bununla əlaqədar olaraq bəzi termin birliklərini nəzərdən keçirək (Bu barədə terminlərin semantik ardıcılıq və sözdüzəltmə münasibətləri istisna təşkil edir).

ATA//ANA-OĞUL//QIZ. Həmin terminlərin hər birinə “cins” və “qohumluq dərəcəsi” semantik tərkib hissələri məxsusdur. Ona görə də bu terminlər müvafiq şəkildə həm cins fərqi (*ata-ana*, *oğul-qız*), həm də qohumluq dərəcəsi fərqinə (*ata-oğul*, *ata-qız*, *ana-oğul*, *ana-qız*) görə semantik əkslik münasibətlərinə girirlər. Beləliklə, göstərilən terminlərin tam semantik paradigmasını dördbucaqlı şəkildə təsvir etmək olar:

ata	oğul
ana	qız

Deməli, göstərilən dördlüyü hər bir üzvü üç semantik münasibətdə olur. Danışq dilinə mənsub olan *dədə/nənə-oğul/qız*

döndüyü də eyni sayda və eyni xarakterdə olan semantik münasibətlərlə səciyyələnilir.

Azərbaycan dilinin qohumluq terminləri sistemində daha iki dördlük diqqəti cəlb edir: *əmi//bibi-qardaşoğlu//qardaşqızı; dayı//xala-bacıoğlu//bacıqızı*. Gözləmək olardı ki, həmin terminlər də yuxarıdakılar kimi semantik münasibətlər şəbəkəsi əmələ gətirəcəklər. Lakin belə deyil. Həmin terminlərin semantik əlaqələri aşağıdakı şəkildə təsəvvür olunmalıdır.

əmi	qardaşoğlu	bibi
	qardaşqızı	

İş burasındadır ki, *əmi* və *bibi*, *dayı* və *xala* terminləri məxsusi sözdüzəltmə sıraları əmələ gətirirlər. Bu isə müvafiq termin cütlərinin cins fərqiə görə qarşılaşmasını aradan qaldırır.

Qohumluq terminləri sistemində bunun əksinə olan hadisəyə də təsadüf olunur. Bəzi terminlər ümumi olub, şərikli olmayan terminlərlə eynixarakterli münasibətlər əsasında söz birlikləri əmələ gətirir. Həmin terminlərin əlaqələri yuxarıdakı sxem (romb) üzrə təsəvvür oluna bilər. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, həmin rombun kənarlarındakı (sağ və sol tərəflərindəki) terminlər bir-biri ilə ümumi əlamətə malik deyillər. Dediymizə *qaynata*, *qaynana*, *kürəkən*, *gəlin*; *qayın*, *baldız*, *qardaşarvadı* terminlərinin əmələ gətirdikləri birliklər misal ola bilər. Qeyd olunan semantik münasibətlər şəbəkəsini bir söz birliyinin timsalında nəzərdən keçirək.

	qaynata	
kürəkən		gəlin
	qaynana	

“Qohumluq dərəcəsi” və “cins” semantik tərkib hissələri olan terminlər cins əlaməti neytrallaşmış terminlərlə qarşılaşdığı hallarda onların semantik əlaqələri üçbucaqlı şəkildə təsəvvür oluna bilər. Müvafiq termin birlikləri aşağıdakılardır: *baba// nənə-nənə*;

ulu baba// ulu nənə-nəticə. Qeyd edilən semantik əlaqələr şəbəkəsini həmin söz birliklərindən birinin timsalında nəzərdən keçirək.

baba

nəvə

nənə

Qohumluq terminləri arasında minimal semantik əlaqə bir semantik əlamətə əsaslanır (məsələn, *qardaş-bacı, ər-arvad* söz cütlərində olduğu kimi).

Nəhayət, başqa terminlərin semantikasına əsaslansa da, hər bir terminlə açıq-aşkar semantik münasibətdə olmayan terminlər də var. Məsələn: *bacanaq, elti, quda, günü* (yuxarı bax). Bunlar semantik cəhətdən qarşılıqsızdır.

Bütün bu haqqında danışılan semantik əlaqə növləri qohumluq terminlərinin eksplisit (açıq-aşkar) semantik münasibətlərinə misaldır. Bundan başqa, qohumluq terminləri arasında implisit (örtülü) semantik əlaqələr də var və deyə bilərik ki, istisnasız olaraq bütün eksplisit münasibətlərsiz qohumluq terminlərinə xas olan bir keyfiyyətdir. Məsələn: *əmi-* “atanın qardaşı” *bibi-* “atanın bacısı”; *dayı-* “ananın qardaşı”; *xala* “ananın-bacısı” və s.

Eksplisit semantik əlaqəli terminlər kimi, implisit semantik əlaqəli terminlər də bir-birinin barəsində semantik başlanğıc və motivləşmə funksiyası yerinə yetirirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, ifadə etdikləri qohumluq dərəcəsi eyni olub, cins əlamətinə görə fərqlənən terminlər onlarla qarşılıqlı-şərikli semantik əlaqədə olan terminlərlə münasibətdə götürülərkən onların cins əlaməti neytrallaşır. Onlar iki yox, bir semantik başlanğıc təşkil edirlər. Belə bir vəziyyət motivləşmə hadisəsində də öz əksini tapır.

Eyni sözün bir neçə motivləşməsi ola bilməsi faktı artıq dilçilərin nəzərini cəlb etmişdir. İ.S.Uluxanov bu haqda yazır: “Yeganə olmayan motivləşmə eyni bir sözün bir necə sözlə motivləşməsidir [...]. Birdən artıq motivləşməsi olan sözlər sinxronik planda eyni zamanda müxtəlif sözdüzəltmə üsuluna aid olan sözlər kimi şərh edilə bilər. Lakin motivləşmənin çoxluğu heç

də həmişə sözlün düzəltmə strukturu şərhinin çoxluğuna aparıb-çıxarmır” (2. 43).

Bizim nəzərdə tutduğumuz motivləşmə İ.S.Uluxanovun bəhs etdiyindən əhəmiyyəti dərəcədə fərqlənir. İ.S.Uluxanov şəkilçilərdə öz ifadəsini tapmış motivləşmədən danışır. Biz isə formal cəhətdən ifadə olunmamış motivləşmə növlərini də nəzər də alırıq. Bu qəbildən olan motivləşmə terminlərin semantik münasibətində özünü göstərir. Semantik motivləşmənin iki növü var.

1. İkiistiqamətli (ikibaşlı) qarşılıqlı motivləşmə. Bu, terminlərin qarşılıqlı olaraq bir-birini motivləşdirdiyi hallara aiddir (*ata-ana, ata-oğul, ata-qız, ana-qız, ər-arvad*).

2. Biristiqamətli (birtərəfli) motivləşmə. Bura *arvad-qayın/baldız* sözləri arasındakı üstüörtülü motivləşmədən savayı, semantik ardıcılıq münasibətində olan terminlər arasındakı motivləşmə (məsələn: *nəvə-* “oğul və qızın övladlı”; *nəticə-* “nəvənin övladı”), ənənəvi mənada adi sözdüzəltmə motivləşməsi də (məsələn: *qardaş-qardaşoğlu*) aiddir.

Yaş-cins bildirən sözlərin semantik sistemi

Yaş-cins bildirən adlar maraqlı semantik xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən söz kateqoriyasıdır. Təsadüfi deyil ki, lingvistləri bunların müxtəlif aspektləri maraqlandırmışdır. Məsələn, U.Veynreyx yaş-cins adları ilə əlaqədar olaraq belə bir mülahizə irəli sürmüşdür: “Hesab etmək olarmı ki, tutaq, “cins” və “yaş” semantik tərkib hissələri [...] adətən bir yerdə qarşıya çıxırlar?” (1. 218). Bizim müvafiq sözlər üzərində apardığımız tədqiqatlar həmin suala qəti bir cavab verməyi mümkün edir. Yaş və cins semantik tərkib hissələri heç də həmişə bir yerdə qarşıya çıxmır. “Cins” semantik tərkib hissəli bir çox sözlərdə “yaş” tərkib hissəsi olmur və, əksinə, “yaş” tərkib hissəli bir çox sözlərdə “cins” tərkib hissəsi neytrallaşmış olur. F.Palmer ingiliscədə və başqa dillərdə canlı varlıqlara aid olan bir çox sözlərin üçşər bölündüyünə diqqət yetirmişdir (məsələn, bu cür: *kişi-qadın-uşaq; buğa-inək-buzov; qoç-qoyun-quzu; qaban-donuz-çoxşqa*) (4. 86). F. Palmerin müşahidəsi ilə əlaqədar olaraq deyə bilərik ki, ayrı-ayrı heyvan

növlərinə aid olan sözlər heç də eyni sayda deyil. Hər halda, Azərbaycan dilində yalnız *donuz* adları üçşər terminlərdən ibarətdir. Əksər heyvan adlarının sayı üçdən artıqdır. Ancaq üç sayı müvafiq sözlərdən ötrü minimal kəmiyyət deyil. Məsələn, pişik adları iki leksik vahiddən (*pişik-mavri*) ibarətdir.

Yaş-cins adları dilin leksikasını sistemli şəkildə öyrənməyə imkan verən söz kateqoriyasıdır. Azərbaycan dilində yaş-cins bildirən sözlər çoxdur. Bunlar hansı canlı varlıqlara mənsubiyyətindən asılı olaraq iki böyük qrupa bölünür: 1. İnsan adları. 2. Heyvan adları.

İnsan adları

Yaş-cins bildirən insan adları yekcins deyil. Azərbaycan dilində bunların bir neçə növü var. 1. Qohumluq terminləri. 2. Yaş-cins evfemizmləri. 3. Yaş-cins adları.

Qohumluq terminləri. Yaş-cins bildirən insan adlarının ən böyük kateqoriyası qohumluq terminləridir. Qohumluq terminləri içərisində sözlərin “cins” əlamətinə görə diferensiallaşmasına bundan qabaq da tez-tez rast gəldik. Çox vaxt qohumluq dərəcəsi eyni olan şəxslər yalnız “cins” əlamətinə görə başqa-başqa terminlərlə ifadə olunur. Bura *qardaş/bacı*, *ər/arvad* kimi adi hallardan savayı, *əmi/bibi*, *dayı/xala* sözləri ilə təmsil olunmuş daha mürəkkəb hallar da aiddir. Bundan başqa, qohumluq terminlərinin bəzilərinin məzmununda “cins” əlaməti onların tərkibindəki *oğul* və ya qız ünsürləri ilə ifadə olunur. Məsələn: *qardaşoğlu*, *qardaşqızı*.

Azərbaycan dilində qohumluq dərəcələri eyni olan şəxslərin yaş fərqi ifadə etmək üçün *böyük*, *ortancıl* və *kiçik* determinativlərindən istifadə olunur. Bu cür terminlərdən *oğul*, *qız*, *nəvə*, *qardaş*, *bacı*, *əmi*, *bibi*, *dayı*, *xala*, *kürəkən*, *gəlin*, *qayın*, *baldız* və s. sözlərini qeyd etmək olar. Həmin mürəkkəb ifadələr tez-tez semantik cəhətdən bir-biri ilə əlaqədar olaraq işlənir. Məsələn: Padşah [...] vəzirin *qızını böyük oğluna*, vəkilin qızını *ortancıl oğluna* aldı. *Kiçik oğluna* toy eləmədi (“Şahzadə və qurbağa” nağılı). Vəzir *böyük qızını* yanına çağırıb dedi. Vəzir *ortancıl qızını* özüyənən apardı. Vəzirin ümidi bircə *kiçik qızına* qalmışdı * (“Bənidaş şəhərinin sirri” nağılı). *Böyük qardaşla*

ortancıl qardaş danışmadılar. *Kiçik qardaş* dedi (“Yusif və Sənubər” nağılı). *Böyük bacı* ilə *ortancıl bacı* *kiçik*

* Bəzən *qız* sözü “qız uşağı” mənasında yaş bildirən determinantla birgə işlənir. Məsələn: **Böyük qızı** vəzirin oğluna, *ortancıl [qızı]* vəkilin oğluna, *kiçik qızı* da Məlikməmmədə verdilər (“Məlikməmməd” nağılı). Bunun *qız* qohumluq termininə qarışacağı yoxdur.

bacılarının dəmirçi Səmədi sevdiyini atalarına söylədilər (“Yetim qızlar” nağılı).

Yaş-cins evfemizmləri. Azərbaycan dilində qohumluq terminlərinin əvəzində işlənən bir sıra evfemizmlər var. Məsələn: *mollaəmi*, *ağaəmi*, *şəkərəmi*, *şir(in) əmi*, *mirzəmi*, *baləmi* sözləri yaşa görə birincidən tutmuş yeddinciyə qədər olan əmilərə aiddir. * Özlüyündə maraqlı dil faktları kimi diqqəti cəlb edən bu sözlər məhəlli xarakter daşıyıb, nə ümumxalq danışq dilində, nə də ədəbi dildə əhəmiyyətli yer tutmur. Eyni sözləri Azərbaycan dilinin izahlı lüğətinə düşmüş aşağıdakı evfemizmlər haqqında da demək olar: *ağabacı-böyük* qardaş, dayı və başqa qohumların arvadlarına hörmət üçün verilən ad (ADİL 1, 35); *ağadadaş* –kiçik qardaşların böyük qardaş, yaxud keçmişdə gəlinlərin böyük qayınlarına hörmət üçün verdikləri ad (ADİL 1, 35); *ağadayı*- böyük dayıya hörmət üçün verilən ad (ADİL 1, 35); *ağaəmi-böyük* əmiyə hörmət üçün verilən ad (ADİL 1, 35); *ağanənə*-ailənin ağbirçəyinə, hörmətli qadına verilən ad (ADİL 1, 36).

Yaş-cins bildirən adlar. Yaş-cins bildirən insan adlarının ən mühüm kateqoriyası insanı körpəlikdən qocalana qədər hər iki cins üzrə ifadə edən sözlərdir: *bəbə* - “körpə uşaq” (zarətatla); *çağa*- “qırxlı uşaq”; *qırxlı uşaq* - “doğulduğu gündən 40 gün keçməmiş uşaq”; *qundaq*- “bələkdə olan uşaq (körpə)”; *oğlan* - “kişi cinsindən olan uşaq”; *qız*-“qadın cinsindən olan uşaq”; *yeniyetmə* - “13-17 yaşlı oğlan, qız”; *ərgən oğlan* - “evlənməli oğlan”; *ərgən/ərlik* qız - “ərə getməli qız”; *təzə bəy* - “təzəcə evlənmiş oğlan”; *təzə gəlin* - “təzəcə ərə getmiş qız”; *gəlin* - “ərdə olan cavan qadın”; *kişi* - “kişi cinsindən yaşlı adam”; *qadın/arvad* - “qadın cinsindən yaşlı adam”; *qoca* - “yaşlı ötmüş kişi”; *qarı* - “yaşlı

ötmüş qadın”; *ağsaqqal* -“ dünyagörmüş qoca”; *ağbirçək* – “dünyagörmüş qarı”.

Göründüyü kimi, yaş-cins bildirən insan adlarının bəziləri fərdlərin sosial vəziyyətinə dair məlumata malikdir.

Yaş-cins bildirən insan adları arasında müxtəlif semantik münasibətlər özünü göstərir. Həmin əlaqələrin aşağıdakı növləri var: a) eyni yaşa aid olan sözlərin

* Həmin faktları bizə f.e.n. Nərgiz Rəhimzadə vermişdir.

cins fərqinə əsaslanan əkslik münasibəti; b) eyni cinsə aid olan sözlərin yaş fərqinə əsaslanan əkslik münasibəti. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, təsnifetmə baxımından “yaş” və “cins” əlamətlərinin rolu eyni deyil. “Yaş” kateqoriyası Azərbaycan dilində böyük leksik siniflər yaratmır; “cins” kateqoriyası isə müvafiq leksemləri iki böyük sinfə ayırmağa imkan verir. Yaş-cins bildirən adları “cins” kateqoriyasına uyğun olaraq iki sinfə ayırmaq mümkündür: 1. Kişi cinsinə aid olanlar. 2. Qadın cinsinə aid olanlar. Yaş-cins bildirən insan adları iki şəkildə semantik əlaqədə ola bilər. Birincisi, ayrı-ayrı siniflər içərisində. Bu zaman terminlər yalnız yaş fərqinə əsasən əlaqələnirlər. İkincisi, siniflər arasında. Bu zaman sözlərin semantik əlaqəsi cins fərqinə əsaslanır. Bunları bir-bir nəzərdən keçirək.

Kişi cinsinə aid olan sözlər arasında semantik əlaqələr. Qeyd etdiyimiz kimi, kişi cinsinə aid olan sözlər yaş fərqinə görə semantik əkslik münasibətində olurlar. Həmin əlamətə görə qarşılaşan terminlərə aşağıdakılar misal ola bilər: *körpə-gənc*, *oğlan-kişi*, *cavan-qoca*, *yaşlı-cavan*, *uşaq-böyük*, *cahil-ahıl* və s. Bu cür qarşılaşmalara mətnlərdə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn: *Körpələr* böyüdü, *gənclər* qocaldı (Səməd Vurğun). *Uşağın uşaq yeri var, böyüyün böyük* (Məsəl). *Uşaqnan uşaqdır, böyükənən böyük* (İdiom). *Uşaqlar* küçələrdə oynallar və *böyük kişilər* [böyükklər] onlara guşeyi-çəşm ilə baxıb, təəccüb edib güləllər (“Əkinçi”). Bunun arvadının biri *gənc*, biri *yaşlı* idi (Y.V.Çəmənşəminli). *Xoruzgöz oğlan* gərək – Dul *kişiyə* getməyəm! (Bayatı). Sizi çox *yaşlı* zənn edirdim, *cavanmışsınız* (C.Məmmədquluzadə). Gedirsən,

cavana get, *Qocanın* balası var. *Cahil* ilə bal yemə, *Ahil* ilə daş daşı (Bayatı). *Ahila* gedən quyruq yeyər, *Cahıla* gedən yumruq (Məsəl).

Qadın cinsinə aid olan sözlər arasında semantik əlaqələr. Kişi cinsinə aid olan sözlərdə olduğu kimi, qadın cinsinə aid olan sözlər arasında da semantik əlaqələr yaş fərqinə əsaslanır. Həmin əlamətə görə aşağıdakı sözlər arasında semantik münasibətdən danışmaq olar: qız-gəlin, *qız-arvad*, *arvad-qarı* və s. Qadın cinsi bildirən isimlərin yaş fərqinə əsaslanan qarşılaşmasına mətnlərdə tez-tez rast gəlmək olur. Gəzən *qızdan gəlin* olmaz (Məsəl). Hər nə desən, *qıza* de, *Gəlin* kələkbaz olar (Bayatı). *Arvadların* əri var, **Qızların** da tanrısı (Məsəl). *Qarıya qız* oyunu yaramaz (Məsəl). Söyləyən *qarıdan*, *güləyən qızdan*, *Gəzəyən gəлиндən* lotu yaxşıdır (“Abbas və Gülgəz”). Qoca *qarılar* [...] göyçək **arvadlar**... Nişanlı *qızlar* Bu balama qurban (Oxşama).

Kişi və qadın cinslərinə aid olan sözlər arasında semantik əlaqələr. Yaş-cins bildirən insan adlarının çoxu kişi və qadın cinsləri üzrə paralel leksemlərə malikdir, belə ki, kişi cinsi bildirən leksik vahidin qadın cinsi bildirənlər arasında müqabili olur (Məsələn: *oğlan-qız*, *kişi-qadın* və s.). İnsan adlarından bəziləri cinslər üzrə diferensiallaşmayıb, hər iki sinfə aid olur. Bunlar, bir qayda olaraq, kiçik fərdləri bildirən sözlərdir. Eyni xüsusiyyət qohumluq terminləri və heyvan adlarına da xasdır. Kişi və qadın cinslərinə aid olan sözlər yaş eyniyyəti əsasında semantik əlaqəyə girir. Bunu aşağıdakı termin cütlərində müşahidə etmək mümkündür.

OĞLAN-QIZ: Ələmdolağının altından *oğlan* keçsə, dönüb *qız* olar, *qız* keçsə, dönüb *oğlan* olar (Xalq inamı). *Qız* keyvəni – ev xarab, *Oğlan* keyxa –kənd xarab. *Qız* evində toydur, *oğlan* evinin xəbəri yox (Məsəl). *Oğlan* gəldin, *qız?* (İdiom).

KİŞİ-QADIN: Avropa camaatı *qadınli-kişili* 5-6 ilin ərzində hamısı savadlı ola bilirlər. İran camaatının *qadınli-kişili* savadlanması üçün nə etmək lazımdır? (M.F.Axundov). İndi *qadınlar* olub çöl adamı, *kişilər* olub ev adamı (Danışiq).

KİŞİ-ARVAD: *Kişi* seldir, *arvad* göl. *Arvad* qohumu yük dibində, *Kişi* qohumu mıx dibinə (Məsəl). Bizim yerin adəti belədir ki, *kişi arvadsız* olmaz; gəlmişik səni evləndirək. Bizim yerdə

adətdir, *arvad* öləndə *kişini* də onunla bir yerdə basdırırlar (“Naxırcı” nağılı).

QOCA-QARI: Balama qurban olsun Doqquz *qoca*, on *qarı* (Oxşama). Bir *qoca* vardı, bir də onun *qarısı* (“Günəşin nağılı”). Həmçinin bax: *ağsaqqal ağbirçək*.

AĞSAQQAL-AĞBİRÇƏK: Bizim *ağsaqqalımız* da var, *ağbirçəyimiz* də (Danışiq). Həmçinin müq. et: *Ağsaqqallı qocaları* çox ağılatmışam. *Ağbirçəkli qarıları* çox ağılatmışam (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Qohumluq terminləri ilə yaş-cin bildirən sözlər arasında semantik münasibət

Bildiyimiz kimi, qohumluq terminlərinin semantik tərkibində “yaş” və “cins” əlamətləri var. Bu baxımdan qohumluq terminləri ilə yaş-cins bildirən sözlər arasında müəyyən mütəbiiqlik özünü göstərir və bunu bir neçə məqamda müşahidə etmək olur. Birincisi, qohumluq terminləri nəzakət məqamında qohum olmayan şəxslər barəsində işlənərkən; bu zaman müraciət edilən, yaxud haqqında danışılan şəxsin yaşı və cinsi nəzərə alınır. Məsələn: *baba-qoca* kişi barəsində; *nənə* - qarı barəsində; *ata* – yaşlı kişi barəsində; *ana*-yaşlı qadın barəsində; *qağal qardaş*-özündən çox böyük olmayan kişi (oğlan) barəsində; *bacı*-özündən çox böyük olmayan qadın (qız) barəsində; *əmi, dayı*-özündən çox böyük (yaşlı) kişi barəsində; *bibi, xala* – özündən çox böyük qadın barəsində; *bala*-özündən çox kiçik olan uşaq (adam) barəsində; *oğlum*-özündən çox kiçik oğlan barəsində; *qızım*-özündən çox kiçik qız barəsində. Müq. et: Pirə “*ata*” dedim, cavana “*qardaş*”, *Ana-bacı* bildim qızı, gəlini (Aşıq Ələsgər).

Bir sıra qohumluq terminlərinin şəxslərin bir növ sosial vəziyyətini bildirdiyi hallar da bura aiddir: Yalan satar evindəki *ana* olmuş qadına. Hər ağsaqqal *ata*, ağbirçək *ana* Hörmətlə yad edir yoldaş İslamı. *Gəlinlər* də, ağbirçək *qadınlar* da Fərhad kimi külüng vurur bu diyarda (Səməd Vurğun). Bəyənmiş *gəlinlər, qızlar* da məni (Aşıq Ələsgər).

İkincisi, yaş-cins bildirən sözlərin qohumluq terminləri yerində işlənməsi şəklində. Bura *kişi* sözünün “ər”, *oğlan* sözünün

“oğul”, *uşaq* sözünün “övlad”. məqamında işlənməsi aiddir. Məsələn: *Kişin* evdədir? (Danışiq). *Oğlanım!* Sən insansan, heyvanla müsahib olmağıl “(Kitabi-Dədə Qorqud)”. Boşasam, qorxuram *oğlanlarımdan* (Aşıq Ələsgər). Mən bir *uşaq*, sən bir ana (Səməd Vurğun).

Üçüncüsü, yaş- cins bildirən sözlərlə qohumluq terminləri arasında semantik ümumilik fonomorfoloji cəhətdən müştərək olan bəzi terminlərin semantik diffuziyaya uğraması hadisəsində də özünü göstərir. Bu daha çox qadın cinsi bildirən sözlərdən *arvad*: 1. “qadın”, 2. “həyat yoldaşı”; *qız* 1. “qız uşağı”; 2. “qız övladı” kimi sözlərdə müşahidə olunur. Yaş- cins bildirən sözlər və qohumluq terminlərinin semantik sistemlərində *arvad* və *qız* sözləri müvafiq olaraq *kişi*, *oğlan* və *ər*, *oğul* terminləri ilə qarşılaşmaqla, öz mənalarını konkretləşdirir (Bax: müvafiq sözlərin semantik sistemləri bəhsləri).

Bu cür iki semantik sistemə aid olan sözlər (bunları *arvad*₁, *arvad*₂, *qız*₁, *qız*₂, şəklində işarələ olar) semantik cəhətdən qarşılaşa bilirlər. Lakin onların semiotik statusu eyni olmur. Məsələn: *O arvad [...]* sənə *arvad* olmayacaq. İndi o *arvad* oldu mənim kəbinli *arvadım*. Kərbəlayi Məmmədəlini qovlayan *arvad* onun “Ərəblər”dəki *arvadı* imiş. *Ər-arvad* gördülər ki, həyatə bir ulağ girdi, üstündə bir *arvad*, yanında bir *kişi* (C.Məmmədquluzadə). *Arvad ərinin* ən yaxın dostu olmalıdır. *Kişinin arvadından* gizlin gərək heç bir işi olmasın. *Arvad* da *ərini* düşünməlidir. (Y.V.Çəmənəminli). Ay *qız*, kimin *qızısan?* (Xalq mahnısı). *Qızın* yerində *qızam*, *atam* yerində *kişisən* (Televiziya). *Oğluna qız* axtarıncə *qızına oğlan* axtar (Məsəl).

Arvad və *qız* sözləri birinci halda referentə malik olan yaş- cins bildirən söz kimi, ikinci halda isə referenti olmayan münasibət bildirən söz, yəni qohumluq termini kimi özünü göstərir.

Bundan başqa, biz qohumluq terminlərindən danışarkən *-lıq*⁴ şəkilçisi ilə düzəlib, qohumluq münasibəti bildirən terminlərə də toxunduq. Bunların arasında *qızlıq* və *gəlinlik* sözləri də var. Amma aydın olur ki, eyni şəkilçi ilə *qız* fonemlər birliyinin təkəcə “qız övlad” və *gəlin* fonemlər birliyinin “oğlun arvadı” mənasından deyil, onların müvafiq olaraq “qız uşağı” və “ərdə olan cavan

qadın” mənələrindən da mücərrəd mənəli isimlər düzəlir. Məsələn, aşağıdakı nümunələrə fikir verək: *Gəlinliyim, qızlığım* – Darayı tuman dizliyim. *Qızlığı nə idi ki, gəlinliyi də nə ola?!* (Məsəl). Qeyd etmək lazımdır ki, *qızlıq* və *gəlinlik* sözləri yalnız bu mənada bir-biri ilə semantik əkslik münasibətində ola bilər. Deməli, Azərbaycan dilinin leksik sistemində *gəlin* və *qız* sözləri kimi, onların törəmələri də omonim statusuna malikdir. *-lıq*⁴ şəkilçisi ilə yaş-cins bildirən sözlərdən mücərrəd mənəli isimlərin düzəlməsi yalnız bu iki nümunə ilə məhdudlaşmır. Bütün yaş-cins bildirən insan adlarından bu cür isimlər düzəltmək mümkündür. Məsələn: *Uşaqlıq* və *gənclik* dövrü çatınca *Özümü göstərdim düşkün bir qoca* (Nizami). *Cavanlıqda* oturur, *qocalıqda* yırğalanar. *Cavanlıqda* olar qara, *qocalıqda* oxşar qara. *Uşaqlıqda* ağ-saqqal, *Cavanlıqda* alsaqqal, *Qocalıqda* qırsaqqal (Tapmaca). *Qocalıq* gəldi-getməzdir, *cavanlıq* getdi-gəlməzdir (Məsəl). Nə kişilərində *kişilikdən* bir əlamət qalıb, nə də arvadlarında *qadınlıq* tərəvəti və lətafəti görünür (Zeynalabdin Marağayi).

Heyvan adları

Yaş-cins bildirən heyvan adlarının müxtəlif kateqoriyaları var. Qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı heyvan növləri üzrə yaş-cins bildirən sözlərin sayı heç də eyni deyil. Heyvan adlarının sayı müvafiq heyvan növünün xalqın təsərrüfat həyatı və məişətində tutduğu yerlə bağlıdır.

Heyvan adlarının iki mühüm kateqoriyası var:

1. Ayrı-ayrı heyvan növlərini bildirənlər: *at, eşşək, qatır, dəvə, qaramal, camış, qoyun, keçi, it, pişik, donuz, toyuq*. 2. ayrı-ayrı heyvan növlərinin yaş və cins üzrə fərqlərini bildirənlər: *nər, maya, köşək*. Bəzi heyvanların ümumi növü və dişisi eyni adla ifadə olunur. Məsələn: *camış, qoyun, keçi, donuz, toyuq*.

Heyvan növlərinin adları bir-biri ilə semantik əkslik münasibətində olur. Azərbaycan dilində bəzi heyvan adları əks assosiasiya ilə bağlıdır: *it-pişik, it-qurd, qoyun-qurd, qoyun-keçi* və s. Aşağıdakı nümunələrə fikir verək: *At* ölüb, *itin* bayramıdır. *At* ölüb, yerinə *eşşək* bağlanıb. *İtin* ağziynan *qurd* ölsəydi, dünyada

qurd qalmazdı. *Qurda qoyun* tapşırıb! *Qurddan* qorxan *qoyun* saxlamaz. *Qoyunu qoyun* ayağından asarlar, *keçini keçi* (Məsəl). Altı *qoyun*, üstü *keçi* (Tapmaca). *İtnən pişik* kimi yola gedirlər. Mənimlə *siçan-pişik* oynayırsan?! (İdiom). *Pişik* olmayan yerdə *siçanlar* baş qaldırar (Məsəl).

Heyvan növü ilə yanaşı, həmin heyvan növünün dişisini bildirən sözlər həmin növün erkəyini bildirən sözlə də semantik əkslik münasibətində olurlar. Bundan başqa, dişi fərd və növ adı bildirən sözlər müvafiq heyvan növünün balasının adı ilə də semantik əkslik münasibətində olur. (Bu barədə müvafiq mikrosistemlərlə əlaqədar olaraq ətraflı şəkildə bəhs olunacaqdır).

Beləliklə, görünür ki, heyvan adlarından eyni fonemlər birliyi üç semantik əlaqədə ola bilər. Heyvan növlərinin adını bildirən sözlərin semantik fonunda yaş-cins bildirən sözlər müəyyən tematik qruplar təşkil edir. Yaş-cins terminləri müvafiq mikrosistemlər içərisində bir-biri ilə semantik münasibətlərə girir, ona görə də həmin sözləri tematik qruplar üzrə nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur.

İnsan adları kimi, heyvan adları da fərdləri erkək və dişi cinsləri üzrə ifadə edir. Lakin heyvan adlarının sayı çox olmadığından, həmin sözləri bu iki sinif üzrə nəzərdən keçirmək əlverişli deyil. Onu da qeyd etmək istərdik ki, toyuq adlarını yalnız sadəlik xatirinə heyvan adları içərisində nəzərdən keçiririk.

At adları. Azərbaycan dilində at adları aşağıdakı sözlərlə təmsil olunmuşdur: *qulun* – “körpə at balası”; *qulan* – “iri at balası”; *daylaq* – “6 aydan 2 yaşa qədər erkək at balası”; *dayça* – “1 yaşar erkək at balası”; *day* – “2 yaşar erkək at balası”; *ürgə* – “cavan erkək at”; *aygır* – “döllük yaşlı erkək at”; *madyan* – “yaşlı dişi at”:

At adları iki əlamətə görə semantik əlaqəyə girirlər. Birincisi, yaş fərqinə əsasən. Məsələn: *Qulunlar* böyüyüb, *day* oldular (“Koroğlu”). *Qulun at* olunca, yiyəsi mat olar (Məsəl). Göydə bir *madyan* gördüm. Yerdə *qulun* əmər, hey! (Tapmaca). *Qulunlar* yekəlib *ürgə* olur (Xulufu, “Koroğlu”). Bu *atlar* sənin bəyənmədiyən o çöpüklü *qulunlardır* (“Koroğlu”). Nə *day* var, nə *daylaq* (“Abbas-Gülgəz”). *Day* yekəlib *at* olunca, yiyəsi mat olar (Məsəl) *Atı* ya *day* olanda və ya *at* olanda satırlar (H.Zərdabi). Heç

kəsin ağına gəlməzdi ki, bu artıq və kifir *dayça* böyüyüb gözəl bir *at* olacaq (Hüseyn Mehdi). İkincisi, cins fərfinə görə; həmin semantik münasibət *dayça* və *ürgə*, *madyan* və *ayğır* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Madyanları* yaman *ayğırdan* saxlayan kimi (H.Zərdabi). Təmizcins Qarabağ atı *madyanları* ərəb atı cinsindən olan *ayğırlarla* çarpazlaşmışdır (Səttərzadə/Həsənov. Qarabağ atı).

Eşşək adları. Yaş-cins bildirən eşşək adları aşağıdakı leksemlərlə təmsil olunur: *qoduq*-“körpə eşşək balası”; *sipa*-“iri eşşək balası”; *erkək eşşək* –“yaşlı erkək eşşək”; *qancıq eşşək* – “yaşlı dişi eşşək”.

Həmin sözlər iki cür semantik əlaqədə olur. Birincisi, yaş fərfinə görə: *Qoduq* böyüyər, *eşşək* olar. *Eşşəyin* anqırmağından *qoduğun* işqırmağı (Məsəl). *Erkək eşşəyə qoduq* saldırar (İdiom). İkincisi, cins fərfinə görə: *Qancıq eşşəyi* saxlamaq *erkək eşşəyi* saxlamaqdan asandır (Dan.).

Dəvə adları. Yaş-cins bildirən dəvə adları aşağıdakılardan ibarətdir: *köşək* –“dəvə balası”; *nər* – “erkək dəvə”; *maya* – “dişi dəvə”. Bəzi materiallar *dəvə* sözünün “maya” mənasında işləndiyini də düşünməyə əsas verir. Məsələn: Qızıl *dəvələrin* qarımışdı, *köşək* verdi axı! (“Kitabi-Dədə Qorqud”). **Nər** damı, **dəvə** damı (Bayatı).

Yaş fərfinə əsaslanan semantik əlaqə *dəvə*, *nər* və *maya* sözləri ilə *köşək* sözü arasında özünü göstərir. Məsələn: *Dəvə* satıb, *köşək* almaq olmur. *Dəvə köşəyə* uymasa, *köşək dəvəyə* uymalı (Məsəl). Yeriyr *mayalar*, dalında *köşək* (“Abbas və Gülgəz”).

Cins fərfinə əsaslanan semantik əlaqə *nər* və *maya* sözlərinə xasdır. Məsələn: Bu gün bir *maya* gördüm, Qoltuğunda *nər* gizlər. Öz *nərim*, öz *mayamdır* (Bayatı). Nə *mayadır*, *nərsiz* oldu hamilə?! (“Şəhriyar və Sənubər”).

Qaramal adları. Yaş-cins bildirən qaramal adları bunlardır: *buzov* – “körpə mal balası”; *dana* – “1-2 yaşar mal balası”; *cöngə* - “cavan erkək mal”; *düyə* “cavan dişi mal”; *buğa/kələ* - “döllük yaşlı erkək mal”; *inək* - “yaşlı dişi mal”; *öküz* – “döl vermə qabiliyyətindən məhrum edilmiş (axtalanmış) erkək mal”.

Yaş-cins bildirən qaramal adları üç əlamətə görə semantik əkslik münasibətinə girirlər. Birincisi, yaş fərfinə görə. Məsələn:

Dəli *inəyin* dəli də *buzovu* olar. Ev *buzovundan kələ/öküz* olmaz. Ortaqlı *öküzdən buzov* yaxşıdır. Buz yarıb, *buzov* çıxartmışam; dam yarıb, *dana* çıxartmışam (Məsəl). *Danadan, buzovdan* etmə hənəyi (Vidadi). *Danasını* bir gün qoymaz yanına,. Bizim *inək* təki tərər, ağlarsan (Vaqif). Bakı sovxozlar trestı [...] 130 *inək* və *düyə* almışdır (“Bakı” qəz.). *Cöngə öküz* olunca, yiyəsi donuza dönər (Məsəl).

İkincisi, cins fərfinə görə. Həmin semantik münasibət *cöngə* və *düyə, buğa/kələ* və *inək* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *İnək* göz eləməsə, *kələ* atılmaz (Məsəl).

Üçüncüsü, yararlılıq fərfinə görə. Məsələn: Ev *kələsi öküz* olmaz. *İnək* kimi süd verməyən, *Öküz* kimi kotan sürər (Məsəl).

Camış adları. Yaş-cins bildirən camış adları aşağıdakılardır: *balaq* – “körpə camış balası”; *danaça* – “camış danası”; *kələçə* – “camış cöngəsi”: *düyəcə* – “camış düyəsi”; *kəl* – “döllük yaşlı erkək camış”; *camış* – “yaşlı dişli camış”.

Həmin terminlərdən məzmununda yalnız “yaş” əlaməti olanlar məhz həmin əlamətə görə də başqa terminlərlə semantik münasibətə girir. Məzmununda “yaş” əlaməti ilə birlikdə “cins” əlaməti də olanlar başqa terminlərlə hər iki əlamətə görə qarşılaşır (*düyəcə-camış, kələçə-kəl, düşəcə-kələçə, camış-kəl*). Məsələn: *Camışın* balasına *balaq* deyirlər; bir yaşına qədər *balaxdı*. Bir yaşından üç yaşına qədər dişisinə *düyəcə*, erkəyinə *kələçə* deyirlər. Camış dörd yaşında olur rəsmicə *camış*. Erkəyi beş yaşında olur *kəl* (Danışiq).

Qoyun adları. Yaş-cins bildirən qoyun adları aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: *quzu* – “körpə qoyun balası”; *toğlu* “cavan erkək qoyun”; *şişək* – “cavan dişli qoyun”; *qoç* – “yaşlı döllük erkək qoyun”; qoyun – “yaşlı dişli qoyun”; *öyəc* – “3 yaşar erkək qoyun”; *qaradiş* – “7 yaşar erkək qoyun”; *erkək* – “yaşlı ətlik erkək qoyun”.

Həmin siyahıdakı terminlərdən məzmunlarında “yaş” və “cins” əlaməti olan *toğlu* və *şişək, qoç* və *qoyun* sözləri müvafiq olaraq bir-biri ilə cinsə görə əkslik təşkil edir. “Yaş” anlayışının ifadəsi baxımından siyahıdakı hər bir əvvəlki söz sonrakılarla əkslik münasibətinə girə bilər. Bu münasibətlərin bəziləri aşağıdakı misallarda öz əksini tapmışdır. *Qoyunun* balasına *quzu* deyirlər.

Quzu biryaşar olanda dişisi olur *şişək*, erkəyi *toğlu*. Bir ildən sonra *şişək qoyun* olur, *toğlu qoç*. Uçyaşar erkək qoyun olur *öyəc* (Danışiq). *Qoyun quzusunun* ayağın basmaz. *Qoyun-quzu* oğurluğundan başqa mənim əlimdən bir zad gəlməz (M.F.Axundov). *Qoyun-quzuda* bir giçəltmə naxoşluğu olur (“Əkinci”). *Qoç* qurban, *quzu* qurban (Bayatı). *Qoç* bir *quzu* görübdür (Tapmaca). *Simiz qoyun*, arıq *toğlu* bayırda qalsa, qurd yeməzdi (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Nə mal yoxdu sataq yeyək. Nə də *keçi*, *toğlu*, *qoyun* (Aşiq Ələsgər). *Qoç* gəlsin, *qoyun* gəlsin (Xalq mahnısı). *Toğludan* başqa, yüzə qədər *erkək-öyəc* kəsilib (Aşiq Ələsgər).

Keçi adları. Yaş-cins bildirən keçi adları bunlardır: *oğlaq* – “körpə keçi balası”; *çəpiş* – “iri keçi balası”; *dübür* – “1-2 yaşar erkək keçi”; *sübür* – “3 yaşar erkək keçi”; *köər* – “1-2 yaşar diş keçi” *təkə* - “döllük yaşlı erkək keçi”; keçi – “yaşlı diş keçi”; erkək – “öyçül yaşlı erkək keçi”; *xar* – “qoca erkək keçi”.

Bu siyahıdakı terminlərdən məzmunlarında “yaş” və “cins” semantik əlaməti olan *dübür/sübür* və *köyər*, *təkə* və *keçi* sözləri müvafiq olaraq bir-biri ilə semantik əkslik təşkil edir. “Yaş” anlayışının ifadəsi baxımından siyahıda olan hər bir əvvəlki söz sonrakılarla semantik əkslik münasibətinə girə bilər. Həmin münasibətlər aşağıdakı misallarda qismən əks olunmuşdur. *Keçi balası* üç aya qədər *oğlaq* olur. Üç aydan altı aya qədər *çəpiş* olur. Bir illiyində keçinin erkəyinə *dübür*, dişisinə *köər* deyirlər. Doğandan sonra olur *keçi*. Altı aydan bir ilə qədər *erkək keçiyə düşür* deyirlər. Üçyaşar *erkək keçiyə sübür* deyirlər. Sürünün qabağın çəkən *erkək keçiyə erkək* deyirlər. Döldən düşmüş qoça erkək keçiyə *xar* deyirlər (Dan.). *Keçi* doğanda deyir: “And olsun o Məkkəyə, Bir də gəlmərəm *təkəyə!*” (Məsəl). Dərin quyu, boz *keçi*, Hanı bunun *erkəci?!* (Uşaq mahnısı).

İt adları. Yaş və cins bildirən it adları aşağıdakı sözlərdən ibarətdir: *küçük* – “körpə it balası”; *ənik* – “iri it balası”; *köpək* – “yaşlı erkək it”; *qancıq* – “yaşlı diş it”.

Həmin adlardan yalnız *köpək* və *qancıq* sözləri cins fərqi ilə əsaslanan semantik münasibətdə olur. Qalan sözlərin bir-biri ilə, eləcə də bu sözlərlə əlaqəsi yaş fərqi ilə əsaslanır. *İt* də *küçük*

çağında. Yava *itin* yava da *küçüyü* olar. *Köpəklər* oturub, *küçüklər* ulayır. *Küçük* hürə-hürə *köpək* olar (Məsəl). Burjua *köpəklərinin küçükləri* [...] Mirzə Fətəlini tanımağa və [...] öyrənməyə bizi buraxmamışlar (Ruhulla Axundov). Bir *qancıq* dalına gecə *köpək* düzülüb! (Dan.).

Pişik adları. Azərbaycan dilində pişik adları yalnız yaş fərqiə əsaslanan iki terminlə təmsil olunmuşdur. Bunlar *pişik* və *mavri* “pişik balası” sözləridir. Pişiklər barəsində “cins” anlayışı *erkək* və *dişi* sözləri ilə ifadə olunur. Müq et: *dişi pişik* kimi nəyə gülürsən?! (Danışiq).

Donuz adları. Azərbaycan dilində donuz adları minimal leksik tərkibə malik olan mikrosistemdir. Həmin tematik qrup aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: *qaban* “yaşlı erkək *donuz*”; donuz – “yaşlı dişi donuz”; *çoşqa* – “donuz balası”. Həmin sözlərdən *qaban* və *donuz* cins fərqiə, bu ikisi isə *çoşqa* sözü ilə yaş fərqiə əsaslanan semantik münasibətdə olur.

Toyuq adları. Həmin tematik qrup aşağıdakı sözlərdən ibarətdir: *cücə* - “körpə toyuq balası”; *beçə* - “cavan erkək toyuq”; *fərik-tərə* “cavan dişi toyuq”; *xoruz* - “yaşlı erkək toyuq”; *toyuq* - “yaşlı dişi toyuq”.

Lügətcədən görüldüyü kimi, yalnız *cücə* sözü “cins” semantik əlaməti barəsində neytraldır. *Fərik* və *beçə*, *toyuq* və *xoruz* terminləri isə “cins” əlamətinə görə binar münasibətdədir. “Yaş” anlayışına görə həmin terminlər üç səviyyə təşkil edir: *cücə* - *fərik/beçə* - *toyuq/xoruz*. Beləliklə, yaşa görə semantik bərkəslilik münasibəti həmin müxtəlif səviyyələrə mənsub olan terminlər arasında özünü göstərir. Qeyd edilən münasibətlər aşağıdakı misallarda qismən öz əksini tapmışdır. Mənim əvəzimdən *cücəli toyuq* danışib (Molla Nəsrəddin lətifəsi). *Cücə* ağgünlü olsaydı, *toyuq* əmcəkli olardı (Məsəl). *Toyuq-cücələr* dən yeyirdilər (C.Məmmədquluzadə). Ona bənzəməyir başqa *toyuqlar*, bütün *fəraləri* qovlayır bir-bir. Ondan *xoruzlar* da qorxub çəkinir (Səməd Vurğun). Evin *toyuğu*, bayırın *xoruzu* (Məsəl). Bu qədər toyuğa bir xoruz lazım deyil?! (Molla Nəsrəddin lətifəsi). Qoçaq arvad [...] *toyuq*, *xoruz* saxlar (Y.V.Çəmənəminli). *Xoruzun* 5-10 *toyuğu* olur

(H.Zərdabi). *Fərəsi* bir yana ayrıldı, *xoruzu* bir yana (Qaravəlli). *Qara toyuq*, *göy cücalər* (Tapmaca).

Rəng bildirən sözlərin semantik sistemi

Rəng adları çox az söz kateqoriyalarındandır ki, onlar semantik sahələr və lüğətin sistemliliyini tədqiq etmək üçün yarayan materiallardan hesab olunur. U.Veynreyx qohumluq adları və spektrin rəngləri adları kimi lüğətin ən çox “terminləşmiş” sahələrinin mühüm xüsusiyyətini onda görür ki, eyni fərqləndirici semantik tərkib hissələri çoxsaylı işarələrin tərkibində qarşıya çıxır (1, 218). O, müqayisə yolu ilə rəng adlarının sistemlilik dərəcəsini də müəyyənləşdirməyə cəhd etmişdir: “Hər bir dildə az-çox semantik arasıkəsilməzlik zonaları var. Məsələn, spektrin rənglərinin adları sahəsi heyvan adları sahəsinə baxmış daha artıq arasıkəsilməzdir” (1, 219).

Əslində sistemli təşkilata malik olan leksik-semantik qrupların diferensial semantik tərkib hissələrinə malik olması onların ən maraqlı xüsusiyyəti deyil. Lüğət tərkibinin sistemliliyini ancaq bunda görmək semantik sahələr və tərkibi təhlil metodlarının təsiri altında olmaqla bağlıdır.

Rəng adları eyni nöqtəyi-nəzərdən rumın dilçisi A.Bidu-Vranseanu tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müəllif öz tədqiqatına lüğətin sistemliliyini nümayiş etdirə bilərək bir vasitə kimi baxır. Təsadüfi deyil ki, əsərin sonunda o, bütövlükdə leksikaya aid edilə biləcək qənaətlərə gəlir. Həmin tədqiqatda mövzu ilə bağlı olan diqqətəlayiq təfərrüatlar çoxdur, lakin qeyd etməliyə ki, ümumi müddəalar səhvdir.

A.Bidu-Vranseanu rəng adlarını struktur təhlil üçün yararlı və yararsız olmaqla iki yerə bölür. Struktur təhlil üçün yararlı terminlər ilkin və ikinci rəng adlarından ibarətdir. İlkin terminlər şəkil və məzmun cəhətlərindən bölünməz olan “sarı”, “qırmızı”, “göy”, “yaşıl”, “ağ”, “qara” məzmunlu rəng adlarından ibarətdir. Bunlar

bütün başqa rəng adlarının semantik təşkilədiciləri kimi özlərini göstərdikləri üçün onları “sem” adlandırmaq olar. İkinci rəng adlarının mənaları ilkin rəng adları mənalarının iştirakını nəzərdə tutur. Deməli, bu iki sinif arasında vahid şərtlənmə yaxud təyinedicilik münasibəti var. Vəsitişiz (ilkin) terminlər arasıkəsilməz leksik məzmunu parçaladıqlarına görə, çoxlu leksik-semantik paradıqları təmsil edib, müxalifətlər və eyniyyətlər sırasını reallaşdırır. Bunların paradıqlarda birləşməsindən leksik-semantik sistem əmələ gəlir. Paradıqlar bir ilkin və bir neçə ikinci rəng adından düzəlir. Bunlar ilkin rənglərlə təmsil olunan və bir mərkəzi nöqtəyə baxmış məhdudlaşan (hüdüdlənən) rəng məzmunu zonasını doğrayır. Rəng adlarının leksik-semantik sistemini əmələ gətirən paradıqların sayı ilkin rəng adlarının sayına bərabərdir. Rəng terminlərinin paradıqlarda qruplaşması meyarı bir ilkin rənglə bir neçə ikinci rəng arasındakı münasibətdən ibarətdir. Hər bir paradıqm semantik cəhətdən yarayan eyni xüsusiyyətlərlə səciyyəlenir. Hər bir paradıqm eyni struktur zəminində müəyyənleşən münasibətlərə malikdir. Onların təsviri eyni cür yerinə yetirilir.

Xromatik sistemin birinci fundamental semantik xüsusiyyəti rəngin “mütləq”, yaxud “təxminliksiz” ifadəsi olub, ilkin altı rəngin adı ilə reallaşır. Xromatik sistemin ikinci fundamental semantik xüsusiyyəti olan “təxmini qiymət” (“yaxınlaşma”, “gözəyarılıq”) iki asılı semantik dəyərə malikdir. A) Daha açıq çalar, yaxud daha tünd çalar. Bunlar gözəyarılığın eyni bir rənglə əlaqədar olaraq müəyyənleşdirildiği hallarda eyni rəng çərçivəsində təmsil oluna bilər. Bunun ekstralinqvistik əsası spektrin arasıkəsilməzliyi və müəyyən çox yaxın rənglər sırasının eyni termin çərçivəsində işarələnmə bilməsi faktıdır. B) Rənglər aralıq rəngləri təmsil edərək, eyni zamanda daha çətinliklə təyin oluna bilən təxminən iki rənglə yaxınlaşır (3. 76, 83-86, 89-90, 116-118, 172).

Burada bəhs olunan məsələlərin bəziləri struktur semantika çərçivəsindən kənarada tədqiqat üçün yaramır. Birincisi, belə bir fikir düzgün deyil ki, guya ilkin altı rəng adı arasıkəsilməz leksik məzmunu parçalayır, başqa terminlərsə bunların təmsil etdikləri paradıqlara daxil olaraq, onların məzmununu reallaşdırır. Rəng

adlarının leksik-semantik sisteminə bu cür yanaşma yeni olmayıb, semantik sahələr və tərkibi təhlil prinsiplərindən qidalanır. Təkcə bu altı termin deyil, ikinci hesab edilən terminlərin də çoxu semantik və şəkli cəhətdən bölünməzdir. Azərbaycan dilindəki rəng adlarından *al, ala, boz, mor, çal, çil* və s. buna misal ola bilər. Bunlardan bəzilərinin məzmunlarının başqalarındakı ilə izah edilə bilməsi onların semantikasının mürəkkəb olmasına dəlalət etmir. Rəng adlarından birinin məzmunu iki başqasındakı arasında orta mövqə tutsa da, həmin ad özünə aid olan məzmunu sintetiklik səciyyəsi verib, onu analitiklikdən çıxarır. Mənşəcə başqa terminlə bağlı olmayan hər bir termin həmin terminlə təmsil olunan paradigmə girməyib, yeni bir məzmun sahəsi açır. Məsələn, *narınc* terminini “sarı”, *qanovuz* terminini “qırmızı” paradigminə aid etmək səhvdir. İkincisi. Rəng adlarına “mütləq” və “təxmini” (“gözüyarı”) xassəsini isnad verib, hər bir paradigmin eyni semantik xüsusiyyətlərlə səciyyələndiyini düşünmək də düzgün deyil. A.Bidu-Vranseanunun özü də etiraf edir ki, onun qəbul etdiyi paradigmlər içərisində terminlərin sayı eyni deyil. Üçüncüsü. Rənglər ekstralingvistik hadisə kimi təbii ardıcılıq əmələ gətirsə də, onların ifadə edilməsi, saylarda olduğu kimi dəqiq və müntəzəm səciyyəyə daşmır. Ona görə də rəng adlarının semantik ardıcılıq əmələ gətirdiyini düşünmək o qədər də həqiqətə uyğun deyil. Rəng adlarının semantikasına xas olan “təxmini qiymət” qeyri-müəyyən səciyyəyə daşayıb, konkret semantik həddü bildirir.

Azərbaycan dilində rəng bildirən sözlərin aşağıdakı funksional-qrammatik sinifləri var: sifətlər, zərflər, feillər. Semantik və sözdüzəltmə baxımından yaxın olan bu sözlər ayrı-ayrı leksik qruplar əmələ gətirir.

Rəng bildirən sifətlər

Azərbaycan dilində rəng bildirən sifətlərin üç növünə təsadüf olunur: 1. İxtiyari-motivlənmiş işarələr. 2. İxtiyari-motivlənməmiş işarələr. 4. Sifətlə motivlənmiş işarələr. Bunları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

İlkin rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: *sarı, qırmızı, göy, yaşıl, ağ, boz, qara*. *Boz* termininin ilkin rəng adlarına aid edilməsi qəribə görünə bilər. Lakin həmin sözün ilkin rəng adları sinfinə aid edilməsinin psixoloji və linqvistik əsasları var. İş burasındadır ki, *boz* sözü Azərbaycan dilində ən işlək sözlərdən olub, ilkin rəng adları kimi, azaltma və çoxaltma dərəcələrinə malikdir.

İlkin rəng adları arasında aşağıdakı semantik əlaqələr özünü göstərir: 1. Semantik yaxınlıq münasibəti. Bu, *göy* və *yaşıl, sarı* və *qırmızı* sözlərinə xasdır. 2. Semantik əkslik münasibəti. Bu isə *ağ* və *qara* sözlərinə xasdır. Məsələn: *Ağ üstən qaranı yaz. Ağı yaz, qaranı yaz. Qara salxım ağ olmaz* (Bayatı).

İxtiyari-motivlənmiş rəng adları. Bunlar aşağıdakılardır: *al* “tünd qırmızı”; *ala* “başqa rənglə qarışıq ağ”; *qonur* – “şabalıdıya yaxın rəng”; *qumral* “açıq şabalıdı” (?); *kürən* – “parıltılı sarı-qırmızı”; *mor* – “küllə kömürün qarışığından alınan rəng”; *səmənd* – “aşıq sarı” (?); *çal* – “tünd boz”, “qarışıq boz”; *çil* – “adda-budda, xal-xal rəngli”; *cağar* – “zolaq-zolaq rəngli”.

Həmin sifətlərin bir qismi məxsusi obyektlərə aiddir. Məsələn, *al* sözü şəfəq və bayraq, *mor* sözü toyuq, *cağar* sözü inək, *kəhər, kürən* və *səmənd* sözləri at barəsində işlənir. İxtiyari-motivlənmiş rəng adlarının bəziləri ilkin rəng adları ilə təkcə semantik izah etmə münasibətində deyil, həm də semantik əkslik münasibətində olur. Həmin semantik əlaqə *ala* və *qara, al* və *yaşıl* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Vay, ala pişik! Vay, qara pişik!* (Xalq şeiri). *Əzizim, Ala dağa. Gün düşüb Ala dağa. Mən Qaradağ əhliyəm. Yaz məni Qaradağa, Yaşıl məndən, al səndən. Yar geyinib tamam al, Tamam yaşıl, tamam al. Al-yaşıl* gey, bizə gəl (Bayatı).

İsim və sifətlə motivləşmiş rəng adları. Azərbaycan dilində işlənən sifətlərin bir qismi isim və sifətlərdən düzəlmədir. İsimdən düzəlmə rəng adlarına aşağıdakılar misal ola bilər: *bənövşəyi, qanovuz, qızılı, qəhvəyi, dəmiri, ətrəngi, zoğalı, külrəngi, gümüşü, müxəyi, palıdrəngi, sumaqı, südrəngi, sürməyi, çəhrayı, şabalıdı*.

Həmin sözlərin iki cür semantik izahı var. Birinci izah sifətin mənasının törədici əsasla motivlənməsi ilə əlaqədardır: *mixəyi* – “mixək rəngində olan”. İkinci izah başqa rəng ilə semantik

yaxınlığa əsaslanır: *sürməyi* – “qara ilə göy arasında tünd rəng”. Həmin izahat üsulu öz törədici əsası ilə semantik əlaqəsini itirmiş rəng adları barəsində xüsusən yararlıdır. Məsələn: *çəhrayı* – “açıq qırmızı”.

Sifətdən törəmə rəng adlarının məzmunu yalnız törədici əsasın semantikasına ilə izah oluna bilər. Belə sifətlərə aşağıdakılar misal ola bilər: *ağbəniz, qarabəniz, sariyanız, qarayanız, sarışın, qaraşın*.

Sifətdən törəmə rəng adlarının mühüm bir qismini dərəcə bildirən sifətlər təşkil edir. Lakin bunlar tamamilə müstəqil şəkildə nəzərdən keçirilməlidir.

Çalar bildiren rəng adları. Rəng adlarının ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri eyni əlamətin az və ya çox dərəcəsini bildirmələridir. Sifətin dərəcələri, bir qayda olaraq, ilkin rəng adlarından düzəlidir. Adi, azaltma və çoxaltma dərəcələri adı ilə məlum olan bu formalar üç dəyər sırası əmələ gətirir. Azaltma və çoxaltma dərəcələri məzmun və şəkildə adi dərəcədən törəmədir. Qeyd etmək lazımdır ki, sifətin dərəcələri biristiqamətli semantik arasıkəsilməzlik əmələ gətirmir. Bunların münasibəti bu gün sözünün *diinən və sabah, ata* sözünün *baba və oğul, indi* sözünün *bayaq və bir azdan* sözləri ilə (semantik) əlaqəsi kimidir.

Sifətin dərəcələrinin morfoloji, (sintetik) və sintaktik (analitik) olmaqla iki sözdüzəltmə üsulu var.

Sifətin dərəcələrinin sintetik formaları

azaltma dərəcəsi	adi dərəcə	çoxaltma dərəcəsi
sarımtıl	sarı	sapsarı
qırmızımtıl	qırmızı	qıpqırmızı
göyümtül	göy	gömgöy
yaşılımtıl	yaşıl	yamyaşıl
ağımtıl	ağ	ağappaq
bozumtul	boz	bomboz
qaramtıl/qaramtur	qara	qapqara

Sifətin dərəcələrinin analitik formaları

azaltma dərəcəsi	adi dərəcə	çoxtaltma dərəcəsi
açıq sarı/sarıtəhər	sarı	tünd sarı
açıq qırmızı/qırmızı-təhər	qırmızı	tünd qırmızı
açıq göy/göytəhər	göy	tünd göy
açıq yaşıl/yaşıltəhər	yaşıl	tünd yaşıl
ağtəhər	ağ	dümağ
açıq boz/boztəhər	boz	tünd boz (?)
açıq qara/qaratəhər	qara	
dümqara/zilqara		

Göründüyü kimi, sifətin dərəcələrinin sintetik-morfoloji üsulu analitik-sintaktik üsula nisbətən daha müntəzəm xarakterə malikdir. Sifətin dərəcələrinin iki üsulla ifadə edilməsindən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, eyni dərəcəyə aid olan iki forma (məsələn: *ağımtil* və *ağtəhər*) sinonim vəziyyətdədir. Doğrudan da, belə formalar məzmun etibarı ilə bir-birinə olduqca yaxındır və onların həmin cəhətdən fərqlərini izah etmək o qədər də adan deyil. Bununla belə, bu formalar arasında müəyyən incə fərqlər var ki, onları sinonimlikdən çıxarır. Birincisi, morfoloji üsulda müəyyən rəngin çaları (*ağımtil*), sintaktik üsulda isə müəyyən çalarda olan rəng (*açıq ağ*) ifadə olunur. İkincisi, həmin formalar eyni əlamətin müxtəlif ifadə üsulları olsa da, çoxtaltma dərəcəsinin tam müəyyən ifadə üsulları ilə müqabil gəlirlər (Məsələn: *ağımtil*-*ağappaq*, *açıq ağ* -*dümağ*).

Sifətin dərəcələrinin belə bir cəhəti də nəzəri cəlb edir. Azaltma və çoxtaltma dərəcələrinin morfoloji formalarının funksional-qrammatik vəzifələri eyni deyil. Azaltma dərəcəsi forması yalnız sifət kimi işlənir. Çoxtaltma dərəcəsi forması isə həm sifət, həm də zərf vəzifəsində çıxış edir.* Özü də bunlar əsasən eyni kökdən düzəltmə feillər** (*ağappaq ağarmaq*, *qapqara qaralmaq*, *sapsarı saralmaq*, *gömgöy göyərmək*, *bomboz bozarmaq*), yaxud varlıq, mövcudiyət bildirən feillərdə (*olmaq*, *idi* və s.) əlaqəyə girir. Məsələn: Artıq ay *ağappaq ağarıb* enməkdə idi (Sabit Rəhman). Əfruz bacı *ağappaq ağarmışdı*. Kosanın dişlərinin qurdiyən yerləri *qapqara qaralmışdı* (Süleyman Rəhimov).

Bayram indi *bomboz bozardı* (Əli Vəliyev). Qulam tərədən-dırnağa *bomboz idi* (Əbülhəsən).

Rəng bildirən sifətlərlə bağlı olan leksik söz qrupları

Azərbaycan dilində rəng anlayışı başqa nitq hissələrinə aid olan sözlərlə də ifadə edilir. Bunlar rəng adlarından vasitəsiz və vasitəli şəkildə törəyən sözlərdir. Həmin leksik söz qrupları aşağıdakılardır.

Rəng bildirən feillər. Bu sözlər ilkin və bəzi ikinci rəng adlarından düzəlib, müəyyən rəng almaqla bağlı olan prosesləri ifadə edir: *ağarmaq, qaralmaq, saralmaq, qızarmaq, göyərmək, bozarmaq, allanmaq, yaşullanmaq, yaşllaşmaq, çallaşmaq.*

Həmin sözlər rəng bildirən sifətlərlə iki cür semantik münasibətdə olurlar. Bunlardan birincisi semantik-sözdüzəltmə münasibətidir. Məsələn: *Ağ gün, hara gedirsən? Ağartmağa. Qara gün, hara gedirsən? Qaraltmağa. Ağ gün adamı ağardar. Qara gün adamı qaraldar* (Məsəl). Bundan başqa, həmin sözlər öz

* Sifətin azaltma və çoxaltma dərəcələrinin predikativ vəzifəsi də eynidir.

** *Yamyaşıl* sifəti bu bərdə istisna təşkil edir.

törədici əsaslarının antonimləri ilə də semantik əlaqəyə girir. Məsələn: *Elə qara deyilsən ki, yumağınan ağarasan* (Danışiq). *Qara qarğanı yumağınan ağartamaq* olmaz (Məsəl).

Rəng bildirən isimlər. Rəng bildirən isimlərin iki növü var. Bir qrup isimlər rəng adlarından düzəlib, əlamət, əşya və canlı varlıq bildirir. Bunlar aşağıdakılardır: *sarılıq, allıq, göylük, yaşillıq, ağlıq, qaralıq, qaranlıq, bozluq.* İkinci qrup sözlər rəngalma bildirən feillərdən törəyib, əşya hadisə, proses adı rolunda çıxış edir. Məsələn: *ağartı, qaraltı, bozartı (?), qızartı, göyartı.*

Qeyd: *sarılıq* sözü həm birinci, həm də ikincisi mənada (xəstəlik adı kimi). işlənir.

Ədəbiyyat

1. Вейнрейх У. О семантической структуре языка. – Новое в лингвистике. вып. V.M., 1970
2. Улуханов И. Словообразовательная семантика в русском языке. М., 1977.
3. Bidu-Vranceanu A. Systematique des noms de couleurs. Bucaresti. 1976.
4. Palmer F.R. Semantics (A new outline). Cambridge- New York-Melbourne. 1977.

II fəsil.

Cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət adlarının semantik sistemi

Bu fəsildə cism (varlıq), məkan, zaman və kəmiyyət adlarının əmələ gətirdiyi semantik sistemlər nəzərdən keçirilir. Adı çəkilən tematik söz qruplarının bir yerdə tədqiq olunması təkcə onunla bağlı deyil ki, varlıq, məkan, zaman və kəmiyyət kateqoriyaları obyektiv gerçəkliyin ümumi kateqoriyalarıdır. Həmin söz kateqoriyalarının linqvistik cəhətdən əhəmiyyəti bundadır ki, onların əmələ gətirdiyi mikrosistemlər oxşar şəkildə təşkil olunmuşdur. Bu oxşarlıq bədən üzvləri adları ilə cəhət bildirən sözlər arasında, eləcə də sonuncularla zaman və kəmiyyət bildirən sözlər arasında özünü göstərir.

Bədən üzvləri adlarının semantik sistemi

Bədən üzvləri adları dilin leksikasının ən qədim qatlarından birinə mənsubdur. Azərbaycan dilinin müasir vəziyyətində həmin sözlərin əksəriyyətinin aydın etimologiyası və motivlənməsi yoxdur. Bununla belə, onların çoxunun arasında şəkli oxşarlıq və qohumluq olduğunu sezmək çətin deyil. Bu, bir çox sözlərin oxşar sonluqla qurtarmasında özünü göstərir. Ağamusa Axundov müvafiq səs qanunauyğunluqlarına əsaslanaraq, insanın bədən üzvləri adlarını təsnif etmişdir [3. 78-79]. Müəllifin ən mühüm nəticələrindən biri hecaların sayının sözdüzəltmə funksiyası daşmasına dair onun mülahizələridir. O,-z səsi ilə bitən sözlər qrupundan danışarkən qeyd edir ki, bu söz qrupu birhecalı və

ikihecalı sözlər yarımqruplarına bölünür [4. 70]. Ağamusa Axundov həmin söz qruplarından -ş və -z ilə qurtaran sözləri tədqiq edərək, belə bir nəticəyə gəlir ki, müvafiq leksemlərin yaranması eyni yolla baş vermişdir [3. 81; 4. 75].

Bədən üzvləri adları arasında fonomorfoloji ümumilikdən savayı, semantik bağlılıq da var. Bu həmin sözlərin bir-biri ilə semantik əlaqələrə girməsində özünü göstərir. Lakin bədən üzvlərinin semantik münasibətlərindən danışmaq üçün ilk növbədə onların semantik təsnifini vermək lazımdır.

Bədən üzvləri adları insan, heyvan və quşların əzalarını ifadə edir. Deməli, həmin sözləri ilk növbədə aid olduqları canlı varlıqlara görə təsnif etmək mümkündür. Lakin yaş-cins adları bəzində özünü doğruldan bu üsul burada işə yaramır. Ona görə ki, bədən üzvləri adlarının mühüm bir qismi eyni zamanda müxtəlif canlı varlıqlara aid ola bilər. Bundan ziyadə, elə sözlər var ki, tək-cə canlı varlıqların bədən üzvlərini deyil, cansız varlıqların hissələrini də bildirir. Qeyd etmək lazımdır ki, əşyavi mənsubiyyətə görə təsnifat müştərək leksikaya tətbiqən işə yaramadığı halda, müştərək olmayan bədən üzvləri adları ilə əlaqədar olaraq lazımlı üsullardan biri kimi özünü göstərir. Məsələn, aşağıdakı sözlər belərindəndir: *uşaqlıq* (insan), *balalıq* (heyvan), *yumurtalıq* (quş), *barmaq*, *dırnaq* (insan), *yun* (dəvə, qoyun), *qəzil* (at, keçi, camış), *lələk* (quş), və s. Burasını da qeyd etməliyik ki, mənsubiyyətə görə təsnifat yalnız çoxlu təkrarlara şərait yaratdığına görə əlverişli deyil, lakin semantik münasibətləri öyrənmək mənasında sözlərin mənsubiyyətini mütləq nəzərə almaq lazım gəlir.

Bədən üzvləri adlarının erkək və dişi cinslərinə mənsubiyyət baxımından təsnif edilməsi də bunun kimidir. Bədən üzvləri adlarının əksəriyyəti hər iki cins üçün müştərəkdir. Bütün bu deyilənlərə görə, bədən üzvləri adlarının təsnifatından əl çəkib, diqqəti həmin adlar arasında müşahidə olunan semantik əlaqələr üzərində cəmləşdirmək lazımdır. Buna keçməzdən əvvəl bədən üzvləri adlarının linqvistik ifadə baxımından nəzəri cəlb edən bir xüsusiyyətinə toxunmaq istərdik. Bədən üzvlərinin əksərinin sayı birdir. Bəzi bədən üzvlərinin sayı ikidir: gicgah, qaş, göz, yanaq, qulaq, çənə, dodaq, əl, qol, ayaq, qıç, çiyin, diz, dirsək, döş, topuq,

aşığı, cinah, kürək, omba və s. Barmaqların sayı bir əldə beş, iki əldə on, əl və ayaqlarda iyirmidir. Dişlərin sayı 28-32-dir. Belə bir vəziyyət bədən üzvlərinin ifadəsində necə əks olunur? Sayı iki olan üzvlərin adları konkretləşdirici vasitələrə ehtiyac hiss ediləndə aşağıdakı sözlərdən uyğun gələnlərlə işlənir: *sağ, sol, alt, üst*. Lakin bədəndə sayı iki olan heç də bütün üzvlərin adları həmin determinantlarla işləyə bilmir. İş burasındadır ki, məsələn, *dirşək, diz, topuq, omba, aşığı* kimi üzvlərin sayı hər bir normal insan bədəninə iki olsa da, onlar qoşa olurlar. Ona görə də həmin üzvlər ifadə edilərkən *sağ* və *sol* determinantları işə yaramır. Konkret üzvlərdən danışarkən «sağ qolun dirşəyi», «sol qolun dirşəyi» kimi ifadələrdən istifadə olunur. Deməli, bu zaman eynicinsli yox, müxtəlifcinsli obyektlərin münasibəti işə yarayır. Qalan ikisaylı üzvlərin adlarının determinativlərlə əlaqəsi aşağıdakı kimidir. *Çənə* və *dodaq* sözləri *alt* və *üst* determinativləri ilə, *gicgah, qaş, göz, qulaq, yanaq, əl, ayaq, qol, qıç, cinah, çiyin, kürək* sözləri isə *sağ* və *sol* determinativləri ilə işlənir. Məsələn: Allah *sağ gözü sol gözə* möhtac eləməsin (Məsəl). *Sağ gözüüm* sənə qurban, *Sol gözüüm* mənə bədsi (Bayatı). Sənin *sağ tikəni sağ qulağınca, sol tikəni sol qulağınca* eləyəm (Hərbə-zorba). Adamın *sağ çiyində* bir mələk, *sol çiyində* bir mələk oturub, onun günah və savablarını yazır (Xalq inamı). *Alt dodağı* yer süpürür, *üst dodağı* göy süpürür (Идиом).

Bədən üzvlərinin ifadəsində daha bir maraqlı faktla qarşılaşırıq. Bəzi üzvlər eyni adla ifadə olunur. Lakin onların istər məsafəcə, istərsə də vəzifəcə bir-birindən uzaq olması özünü onda göstərir ki, onların adları *alt, üst, sağ, sol* determinativləri ilə işləyə bilmirlər. Bundan ziyadə, həmin sözlərin öz determinativ tərkib hissələri ilə əlaqəsi yuxarıda verilmiş sözlərdə müşahidə ediləndən daha sıxdır. Həmin sözlər aşağıdakılardır: *ağciyər, qaraciyər, ağbağır, qarabağır, bərk damaq, yumşaq damaq*.

Barmaq adlarının ifadəsi bundan da mürəkkəbdir. Barmaqlar əvvəl əl və ayaq, sonra da onların «sağ» və «sol» əlamətlərinə görə müəyyənləşən siniflər üzrə birliklər əmələ gətirir. *Beş* sayı barmaqlar üçün minimal kəmiyyətdir. Dildə işləyən bir çox ifadələr məhz belə bir təsəvvürə əsaslanır. Məsələn: «Mən səni *beş*

barmağım kimi tanıyıram» və s. Azərbaycan dilində işlənən barmaq adları məhz həmin saya uyğun gəlir: *baş barmaq, şəhadət barmağı, orta barmaq, adsız barmaq, çeçələ barmaq*.

Diş adları sahəsində olduqca müxtəlif ifadə vasitələri var. Bunlar dişlərin yerinə (alt dişlər, üst dişlər, qabaq dişlər, arxa dişlər), kəsicilik qabiliyyətinə (kəsici dişlər, azı dişləri, köpək dişlər), yaranma vaxtına (süd dişləri, ağıl dişləri) işarə edir.

Bədən üzvlərinin adları müxtəlif məzmun münasibətlərinə girir. Bunların ən mühümlərini nəzərdən keçirək.

1. Həyat üçün ən mühüm üzvlərdən olan başın adının orqanizmin qalan hissəsinin adı ilə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət bir tərəfdən *baş, kəllə* və s., o biri tərəfdənsə *bədən, gövdə can* «bədən», *leş* «həyatdan məhrum olmuş bədən» sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: O nədir ki, *bədəni* içəridə, *başı* eşikdə? **Bədəni** var, *başı* yox (Tapmaca). *Başın bədəninə* ağırlıq eyləyir? (Идиом). *Gövdəmin* üstündə durmayı *başım* (Səməd Vurğun). Vəfalı yardan ötrü **Candan-başdan** keçərlər (Bayatı). Aşıq Ələsgər yolunda **Canla baş** bağışlayacaq (Aşıq Ələsgər). Çəkəndə misri qılını *Baş* bir yana, *leş* bir yana («Koroğlu»). *Leş leş* üstə, *baş baş* üstə (Səməd Vurğun).

2. Ən yuxarıda yerləşən üzvün adının ən aşağıda yerləşən üzvün adı ilə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət bir tərəfdən *baş, kəllə, təpə* sözləri ilə, o biri tərəfdən *ayaq, quyruq, dırnaq* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Allah sənin *başını* qoyub, *ayağına* daş salmasın (Qarğış). Bizdə hər şey *baş-ayaqdır* (Y.V. Çəmənzəminli). *Başı* daraq, *quyruğu* oraq. *Quyruğu* suda, *Başı* quruda (Tapmaca). Mən səndən əl üzümərəm, Soysalar *təpə-dırnaq* (Bayatı). Namərd *təpə-dırnaq* yara yetirər (Aşıq Ələsgər).

Eyni semantik münasibət bəzi relyef bildirən sözlərə də xasdır. Məsələn: Bulağın *başı* ilə, *Dibinin* daşı ilə. *Başı* bəlgəli dağlar, *Dibi* kölgəli dağlar (Bayatı). *Başı* göydə, *Dibi* yerdə (Tapmaca).

3. Yuxarı ətrafların adının aşağı ətrafların adı ilə qarşılaşması. Bu zaman belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: yalnız müvafiq üzvlərin oxşar hissələrinin adları (*əl-ayaq, qol-qıç, qol-bud*) bir-biri ilə semantik münasibətdə ola bilir. Məsələn: *Qolumdan* tutan

gəlmir, *qıçım*dan tutan tez gəlir. (Məsəl). Səni *qol-qıçı* bağlı göndərərəm şəhərə [Kasıblıq] kişinin *qol-qıçını* bağlamışdı (C.Məmmədquluzadə). *Qolları* var, *qılçası* yox. Nə *əli* var, nə *ayağı* (Tapmaca). *Əl-ayağı* düz gəlin!(Bayatı). *Əl-ayağı* od eləyər (Aşıq Ələsgər). *Əli və ayağı* hərəkətdən düşübmüş (Həmidə xanım).

Bədənin aşağı və yuxarı ətraflarının adları bir-biri ilə semantik yaxınlıq münasibətində də ola bilər. Bu *əl* və *qol*, *qol* və *qanad* sözləri arasında müşahidə edilir. Məsələn: Axıtdığı göz yaşı *Əl-qolunu* bağladı (Bayatı). Sındı *qol-qanadım*, yanıma düşdü (Aşıq Ələsgər).

4. Bədənin daxili üzvləri adlarının xarici üzvlərin adları ilə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət bir tərəfdən *ilik*, *sümük* sözləri, o biri tərəfdənsə *ət*, *dəri* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Əti* sənin, *sümüyü* mənim (Идиом). Özü *ətdir*, yediyi *sümük*. *Ətin* ataram yellərə, *Sümüyün* xeyrat elərəm. Bir *ilikdir*, bir *sümükdür*, bir *dəri* (Tapmaca). Bir *dəridir*, bir *sümük* (Идиом).

Qeyd etmək lazımdır ki, *ət* və *sümük* sözləri yeyinti məhsulu adı kimi insanın nəsillə bağlı olan mahiyyətinin ifadəsi kimi başqa sözlərlə də semantik əkslik münasibətində olur. Məsələn: Nə *ətdir*, nə balıq. *Südnən* girən *sümüknən* çıxar (Məsəl).

5. Bədənin önündə və arxasında yerləşən üzvlərin adlarının qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *boğaz*, *üz*, *sinə*, *döş* sözləri ilə *boyun*, *arxa*, *kürək* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Boyun-boğazını* yaxşı yu (Danışiq). *Üzüüstə* gələni *arxasıüstə* çevirməzlər. Birinin *döşünə* vurublar, «Vay *arxam!*» deyib (Məsəl).

Həmin semantik münasibət, eləcə də «aşağı» və «yuxarı» semantemlərinin qarşılaşması daha geniş ölçüdə cəhət bildirən sözlərə xasdır. Bu barədə irəlində danışacağıq.

6. Bədənin tük örtükləri ilə seçilən üzvlərinin qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *bığ* və *saqqal*, *saç* və *saqqal*, *saç* və *birçək* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Saqqal* yox ikən *bığ* var idi! Gəlmişdi *saqqal* dalınca, *bığı* da qoydu-getdi. Aşağı tüpürürsən *saqqal*, yuxarı *tüpürürsən bığ* (Məsəl). Ay *saçı-saqqalı* ağarmış! (Zarafat ifadəsi). *Saçı-saqqalı* ağartmışam, tapdığımı bir budur (Dan.). *Saç-birçəyi* yolmuşam (Bayatı).

Tük örtüyü adlarının cinslər üzrə diferensiallaşması da müşahidə olunur. Belə ki, *saqqal* və *bığ* sözləri kişiyə, *birçək* sözü isə qadına aiddir. Həmin diferensiallaşma zəminində *ağsaqqal* «dünyagörmüş qoca» və *ağbirçək* «dünyagörmüş qarı» meydana gəlmişdir (Bax: “Yaş-cins adları” bölməsi. *Ağsaqqal* sözünə müqabil olaraq *qarasaqqal* ifadəsi də işlənir, lakin *ağbirçək* sözünün belə bir müqabili yoxdur).

7. Bədən üzvləri adlarının müvafiq duyğuların fərqi görə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *göz* və *qulaq* sözləri arasında özünü göstərib, çox vaxt müvafiq feillərin qarşılaşması ilə müşayiət olunur. Məsələn: *Gözünlə* gördüyünü qoyub, *qulağınla* eşitdiyinə inanma. Görməyə ***gözü*** var, eşitməyə *qulağı* (Məsəl). Həmçinin müq. et: ***Gözü*** yolda, *qulağı* səsdə (Идиом).

8. Məsafə, yaxud vəzifə etibarı ilə bir-birinə yaxın olan üzvlərin adının qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *dil* və *ağız*, *dil* və *dodaq*, *baş* və *beyin*, *qaş* və *göz*, *kirpik* və *qaş*, *qoyun* və *qoltuq*, *aşiq* və *topuq* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Dilim-ağzım* qurusun. *Dilin*, *ağzın* bal dadır (Bayatı). Nə *dili* var, nə *ağzı* (Təpəcə). *Baş-beynimi* aparma (Dan.). *Bizi başdan-beyindən* eləmə (C.Məmmədquluzadə). Ölüm *qaşnan* göz arasındadır (Məsəl). *Gözün* bağ, *qaşın* bağban, *kirpiyin* bağa divar. *Göz* üstündə *qaş* ağlar (Bayatı). Heç kəs sənə deyə bilməz: *Qaşın* üstə *gözün* var (Nəzakət ifadəsi). *Kirpiklər qaşa* dəyər (Bayatı). *Kirpiklərin* oxdur, *qaşların* kaman (Aşiq Ələsgər). Yediyn bəs deyil, qoyun-qoltuğunu da doldurmusan?! (Dan.). *Dodaqların* xam şəkər, *dilin* badam içidi (Bayatı). Nə *dil* bilsin, nə *dodaq* (Zakir). *Dil-dodağım* təpidi (Идиом). *Araz aşığından*, *Kür topuğundan* (Идиом).

9. Qiymətcə bir-birinə bərabər tutulan üzvlərin adlarının qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *baş* və *göz*, *baş* və *diş* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Başım* üstə, *gözüm* üstə (C.Məmmədquluzadə). *Başın-dişin* ağrıməsın (Alqış). *Başım-dişim* ağrıməsın (Ovsun).

Qeyd etmək lazımdır ki, *baş* və *diş* sözlərinin semantik əlaqəsi müvafiq üzvlərin xəstələnməsi vaxtı əziyyətli olması təsəvvürünə əsaslanır.

10. Müəyyən fəaliyyət sahəsində üzvlərin tutduğu yerlə əlaqədar olaraq onların adlarının qarşılışması. Həmin semantik münasibət *əl* və *üz*, *əl* və *dil* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Əl əli yuyar, əl də üzü* (Məsəl). Gedirəm yar yanına, *Əli* boş, *üzü* qara (Bayatı). Əl əldən qalmaz, *dil* dildən. *Dil* uzadılan yerə *əl* uzadılmaz (Məsəl). İgid *dil* açmaz, *əl* açar («Koroğlu»). *Dilini* qoyub, *əlinlə* danışma (Dan.). *Ağz* deyəni *qulaq* eşitmir (Идиом). *Ağzıma* dad, *qarnıma* fəryad (Məsəl).

11. Bədən üzvləri adlarının mənəvi həyat bildirən sözlərlə qarşılışması. Həmin semantik münasibət bir tərəfdən *bədən*, *cəsəd*, *göz*, *dil*, *üz*, *qarın* sözləri, o biri tərəfdənsə *can*, *ruh*, *könül*, *qəlb*, *ürək* (məc.), *göz* (məc.), *qədir* və s. sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Mənin *canım* sənindir, *Cəsəddə* qalı neylər?! (Bayatı). *Canı* nədir ki, *cəsədi* nə olsun?! *Göz* bir pəncərədir, *könülə* baxar (Məsəl). *Göz* gördü, *könül* sevdi (Bayatı). *Acın qarnı* doyar, *gözü* doymaz (Məsəl). *Üzü* nəsə, *ürəyi* də odur. *Üzü* ağ, *qəlb* qara (Идиом). *Göz gözə* dəyər, *qəlb qəlbə*. *Bədən* qocalar, *könül* qocalmaz. *Qarnım* üçün deyil, *qədrim* üçündür. *Dildə* bir şey deyib, *ürəkdə* başqa şey tutma (Məsəl). *Könlümün* istəklisi, *dilimin* əzbəri, gəl! (Bayatı). *Ürək* yanmasa, *gözdən* yaş çıxmaz. *Can* yanmasa, *göz* yaşarmaz (Məsəl).

12. Bədən üzvləri adlarının müvafiq geyim adları ilə qarşılışması. Məsələn: *Əyin* yamaq götürər, *Qarın* yamaq götürməz. Taxçadakı *qarnımda*, Boxçadakı *əynimdə* (Məsəl).

Bədən üzvləri adları bir sıra tematik söz qruplarının meydana gəlməsinə əsas vermişdir. Bunlar aşağıdakılardır: geyim və alət adları, hərəkət adları (feillər), müəyyən xarakterik hərəkət və ölçü adları (isimlər). Bunları bir-bir nəzərdən keçirəcək.

Geyim və alət adları bədən üzvləri adları ilə iki cür münasibətdə olur. Onlardan birini sözdüzəltmə və semantik münasibət kimi səciiyələndirmək olar. Həmin sözlər aşağıdakılardır: *ayaqqabı*, *başlıq* «şarf»(dan.), *barmaqçılıq*, *bilərzik*, *boyunduruq*, *buruntaq*, *qolçaq*, *arxalıq*, *döşlük*, *önlük*, *əlcək*, *dizlik*, *sinəbənd*. Qeyd edilən sözlərin öz törədici əsasları ilə əlaqəsi çox vaxt müvafiq mətnlərdə də öz əksini tapır. Məsələn: *Polladdan qolçaq qoluma*. *Polad qolçaq qolum* sıxsax («Koroğlu»). *Başına*

papaq qoy, *əlinə əlcək* tax (Danışiq). İkinci qrupdan olan sözlər bədən üzvləri adları ilə sözdüzəltmə münasibətində olmurlar, lakin müvafiq bədən üzvü adları ilə bunların əlaqəsi sabit xarakter daşıyır. Dediymizə aşağıdakı sözlər misal ola bilər: *papaq, yaylıq, ləçək, şal, toqqa, qurşaq, həmayil, pencək, şalvar, tuman, köynək, çəkmə, çarıq*; heyvanla əlaqədar olan sözlərdən aşağıdakıları qeyd edə bilərik: *çul, alıq, palan, yəhər, yüyən, quşqun* və s. Həmin sözlər də müvafiq bədən üzvü adı ilə semantik cəhətdən əlaqəli şəkildə işlənir. Məsələn: *Ayaqda sağrı başmaq, başında şalı* gözəlin (Aşıq Ələsgər). *Baş* olsun, *papaq* tapılar. *Papağı başa* isti-soyuq üçün qoymurlar (Məsəl). Sənin *başına* kişi *papağı* yaraşmır, qadın *ləçəyi* yaraşır (Dan.).

Bədən üzvləri adlarından törəmə feillər aşağıdakılardır: *ağızlaşmaq, ayaqlamaq, ayaqlaşmaq, arxalanmaq, başlamaq, boğazlamaq, buynuzlaşmaq, burunlamaq, qanamaq, qəzilləmək, qoltuqlamaq, quyruqlamaq, qulaqlamaq, dəriləmək, diləmək, dilləşmək, dizləmək, dişəmək, dişləmək, döşləmək, əlləmək, əlləşmək, gözləmək, kəllələşmək, topuqlamaq, tülləmək, xirtdəkləmək* və s.

Bədən üzvləri adları ilə bağlı olan hərəkət və ölçü adları bunlardır: *addım, qarış, qulac, ovuc, sillə// şillə, təpik, şillaq, soncuq*.

Bədən üzvləri adları ilə bağlı olan tematik söz qruplarından biri də xarakterizəedici sifətlərdir: *topal, axsaq* (ayaq), *çolaq* (əl, qol, qıç, ayaq), *lal* (dil), *kar* (qulaq), *keçəl, daz* (baş), *mırıq* (diş), *kor* (göz) və s. Müvafiq sözlərin bir-biri ilə semantik əlaqəsi sabit xarakter daşıyır, mövcud mətnlərdə öz əksini tapmışdır. Məsələn: *Keçəl baş üstə dəlləklik öyrənirsən?* (Идиом). *Keçəl baş*, *Dəydi daş* (Məsəl). Pəri xanımın *gözləri kor, ayağı topal, dili də laldı* («Abbas-Gülgöz»).

Bədən üzvləri adlarından törəmə tematik söz qruplarından biri də müəyyən üzvün olub-olmamasını bildirən sifətlərdir: *başlı, başsız, qollu, qolsuz, dilli, dilsiz, əlsiz, ayaqsız, arxalı, arxasız, kəlləli, kəlləsiz, taygöz, tayqulaq*.

Göründüyü kimi, insan, heyvan və quşlara aid olan bədən üzvləri adları leksikanın sistemli öyrənilməsi baxımından tədqiq

olunmalı tematik söz qruplarından biridir. Bunlar istər müvafiq yarımqruplar çərçivəsində, istərsə də ayrı-ayrı yarımqruplar arasında asanlıqla sezilə bilən məzmunün münasibətlərinə girirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bədən üzvləri adları nə göstərilən növlərlə, nə də onlara məxsus olan semantik münasibətlərlə məhdudlaşmır. Bu qəbildən olan sözlərin maraqlı bir növünü ağacla bağlı olan adlar təşkil edir. Bunları bədən üzvlərinə nisbət vermək ilk nəzərdə qəribə görünə bilər. Lakin bunun üçün bir sıra əsaslı səbəblər var. Birincisi, ağacla bağlı olan sözlər insan, heyvan və quş bədən üzvlərini bildirən sözlərlə oxşar işarəvilik funksiyasına malikdir. Buna semantik izomorfizm deyə bilərik. İkincisi, və bunun nəticəsi kimi, bir sıra sözlər var ki, müstəqim və məcazi mənalarında insan, heyvan, quş və ağacların hissələrinin müştərək ifadə vasitələri kimi özlərini göstərirlər (məsələn: *baş, qanad, toxum, bar, meyvə*). Ağac bildirən sözlər, insana aid olan sözlərlə analogiya üzrə desək, yaş-cins ifadələrinə və bədən üzvləri adlarına uyğun gəlir. Lakin bu dediyimiz ağaca aid olan bütün sözləri ehtiva etmir. Onların arasında bəzi başqa qrupları da ayırd etmək olur. Ağacla bağlı olan sözlərin əsas sinifləri bunlardır: 1. Ağacın inkişafının müxtəlif fazalarını bildirənlər (*toxum, cücərti, şiv, pöhrə, ağac*). 2. Ağacın məhsullarını bildirənlər: (*bar, meyvə, dənə, çiçək* və s.). 3. Ağacın müxtəlif hissələrini bildirənlər (*gövdə, kök, budaq, şax, yarpaq, zoğ, qabıq, özək, tumurcuq, çubuq*). 4. Ağac məmulatlarını bildirənlər (*odun, çirpi, taxta, kömür*).

Ağaca aid olan adlar bir sıra tematik söz qruplarının meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Ağacın çox olduğu yeri bildirənlər (*meşə, pöhrəlik, şivlik, bağ*). 2. Ağaca aid hal və hərəkət bildirənlər (*cücərmək, boy atmaq, çiçəklənmək, meyvə gətirmək, bar vermək, dəymək, yetişmək, kök atmaq, kök salmaq, yarpaqlamaq* və s.). 3. Ağacı becərməklə bağlı olan sözlər (*əkmək, ağac/şiv salmaq, peyvənd etmək/vurmaq, becərmək* və s.). 4. Ağac becərməklə bağlı olan sənətkar və sənət adları (*bağban, bağçılıq, meşəbəyi, meşəçilik, odunçu, kömürçü*).

Məkan adlarının semantik sistemi

Məkan adlarının bir neçə sinfini müəyyənləşdirmək olur. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Məkani obyekt adları. 2. Maddi obyektlərin hissələrinin adları. 3. Cəhət adları. 4. Üçölçülü məkan adları.

Həmin siniflər xarakter etibarlı ilə bir-birindən xeyli fərqlənir. Məkani obyekt adlarının münasibəti ayrı-ayrı mahiyyətlərin adlarının semantik münasibətidir. Maddi obyekt adlarının əlaqəsi «mərkəz»-«uçğar» semantemlərinin əksliyinə əsaslanır. Cəhət adları ikiölçülü məkanla bağlıdır. Üçölçülü məkanla bağlı olan adlarsa ikiölçülü məkan adlarının üstünə sadəcə olaraq bir ölçünün ifadə vasitələrini artırmaqla əmələ gəlməyib, yeni bir tematik qrup təşkil edir. Həmin tematik qrupları bir-bir nəzərdən keçirək.

Məkani obyekt adları. Məkani obyekt adları müvafiq yerləri pelyef quruluşu və iqlim şəraitinə görə ifadə edir. Ona görə də həmin sözləri iki sinif üzrə qruplaşdırmaq olar: 1. Relyef adları. 2. İqlim şəraiti adları. Həmin iki sinif arasında həm ümumi, həm də fərqli cəhətlər var. İş burasındadır ki, iqlim şəraiti özü-özlüyündə mövcud olmayıb, müəyyən relyef şəraiti ilə bağlıdır, ona görə bəzi relyef adları (məsələn, *dağ* sözü) həmin relyef şəraitinə uyğun gələn iqlim şəraitini də ifadə edir. Beləliklə də, bu iki söz sinfi arasında müştərək xüsusiyyətlər meydana çıxır.

Relyef adları bunlardır: *dağ, təpə, yal, yamac, dərə, düz, çökək, çala, çuxur, eniş, yoxuş*. Həmin sözlərin semantik əlaqələrini aşağıdakılara münəcər etmək olar: 1. Semantik əkslik münasibəti. 2. Semantik yaxınlıq münasibəti. Relyef adları arasında semantik əkslik münasibəti «yüksəklik»-«alçaqlıq» və «düz»-«çökək» semantemlərinin qarşılığına əsaslanır. Həmin semantik münasibət, bir tərəfdən, *dağ, təpə, yal (yamac)* sözləri, o biri tərəfdənsə *dərə, düz, çöl* sözləri; bir tərəfdən, *düz* sözü, o biri tərəfdənsə *çökək, çala, çuxur* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Mindim Qıratın belinə, *Dərə, təpə, düz* olaydı! («Koroğlu»). *Dərə, təpə, çöl* oldu qan («Məhəmməd-Güləndam»). Yuvası var *dərədə*, Qanadları *təpədə* (Təpmaca). *Dağ, dərəni* dolannam. *Dağ* aşıb, *düzə* gəlləm. *Dağdan düzə* enmişəm (Bayatı). *Dərəni* keçib [...] *yala* qalxmağa başlarkən birinci güllə atıldı (Ə.Əbülhəsən). *Düz* yernən yeri, *çala-çuxura* düşmə (Dan.).

Eniş və *yoxuş* sözləri başqa relyef adlarından fərqlənir. Onların semantikasına subyektiv qiymət xasdır, belə ki, eyni relyef sahəsini subyektin hərəkətindən asılı olaraq *eniş* də, *yoxuş* da adlandırmaq mümkündür. Başqa məkani obyekt adlarından fərqli olaraq, *eniş* və *yoxuş* sözləri eyni mahiyyət içərisindəki əksliyi bildirir. Həmin sözlər həm bir-biri ilə, həm də başqa relyef adları ilə semantik əlaqəyə girə bilər. Məsələn: Dəvəyə dedilər: «*Eniş* bəyənirsən, *yoxuşu*? Dedi: Allah üçünün də bəlasını versin!» Yəni, *enişin* də, *yoxuşun* da *düzün* də (Məsəl).

Semantik yaxınlıq münasibəti *yal* və *yamac*, *çala* və *çuxur* sözlərinə xasdır. Məsələn: Sənə dedim get quzu otar, demədim *yal-yamacda* göz. Bu *çala-çuxuru* niyə düzəltmirsən?! (Dan.).

İqlim şəraitinə görə yer bildirən sözlər bunlardır: *dağ* «yaylaq», *aran*, *yaylaq*, *qışlaq*. Onların məzmun münasibəti, «isti iqlimli yer» və «sərin iqlimli yer» semantemlərinin qarşılıqlığına əsaslanır. Həmin semantik münasibət *dağ* və *aran*, *yaylaq* və *aran*, *yaylaq* və *qışlaq* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Sən *aranda*, mən *dağda*. Yar məskəni mənimçün Həm *dağdır*, həm *arandır* (Bayatı). Gedər *yaylağı* gəzər. Gələr *aranda* qışlar (Sayaçı sözü). *Aranında* gül bitsin, *Yaylağında* bənövşə (Layla). Küləkli qar, yağış yağar Uzun-uzadı *yaylağa*, Köçər o vaxt el-oba, Enər təmami *qışlağa*, Köçər *arandan* el, gedər Yavaş-yavaş *yaylağa* (Abbas Səhhət). Heyvanlar *yaylaqdan* *qışlağa* köçdü («İzahlı lüğət»).

Məkani obyekt adları başqa tematik söz qrupları ilə bağlıdır. *Dağ* sözü *baş*, *döş*, *zirvə*, *ətək* sözləri ilə, *dərə* sözü *dib*, *baş* sözləri ilə assosiativ münasibətdədir. *Yaylaq* və *qışlaq* sözləri *yay* və *qış* fəsil adları, *yayla* - və *qışla* - feilləri ilə semantik-sözdüzəltmə münasibətlərində, *yayla* və *qışla* isimləri ilə semantik münasibətdədir. *Yaylaq* və *qışlaq* (eləcə də sonuncunun sinonimi olan *aran* sözünün) müvafiq şəkildə *yayla* və *qışla* feilləri ilə semantik münasibəti materiallarda da öz əksini tapmışdır. Məsələn: Hanı bu *yaylaqda* *yaylayan* ellər?! (Aşiq Ələsgər). Gələr *aranda* *qışlar* (Sayaçı sözü). Qoyunlar *aranda* *qışladı* («İzahlı lüğət»).

Maddi obyekt hissələrinin adları. Bir sıra məkan adları binar *yox*, *trenar* münasibətlərdə işlənməklə seçilir. Bu bir çox cəhətdən

böyük, kiçik və *ortancıl* sifət üçlüyünün işlənməsini xatırladır. Müvafiq sözlərin işlənməsində belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir: semantik cəhətdən bir-birinin tam ziddini təşkil edən iki söz bir vəhdət kimi üçüncü terminlə qarşılaşır. Həmin qarşılaşma ona əsaslanır ki, üçüncü terminin mənası o biri terminlərin semantikasına ilə «mərkəz»-«ucğar» münasibətində olub, onların hər ikisindən bərabər uzaqlıqdadır. Həmin semantik münasibətin müxtəlif ifadə vasitələri var. Bunu aşağıdakı nümunələrdən görmək olar. *Altı* mirvari, *üstü* mirvari, *Arasında* bir yarpaq. *Altı* taxta, *üstü* taxta, *Ortasında* dəmir. *Altı* şişə, *üstü* şişə, *Ortasında* kabab bişə. *Altı* mərmər, *üstü* mərmər, *içində* bir bülbül oynar. *Altı* çəpər, *üstü* çəpər, *İçində* qaraquş səkər. *Üstü* palım-palazım, *Altı* suyumbulağım, *İçi* yemim-yeməyim (Tapmaca). Saitlərin əmələ gəlməsi prosesində dilin əsas etibarilə üç hissəsi iştirak edir: Ön hissə (dilönü), *orta* hissə (dilortası), *arxa* hissə (dilarxası). Dilin irəli-geri hərəkətinə görə Azərbaycan dili saitləri [...] üç qrupa bölünür: *ön* sıra, *orta* sıra (qarışıq sıra), *arxa* sıra saitləri («Müasir Azərbaycan dili»).

«Mərkəz» və «ucğar» semantemlərinin əksliyi binar münasibət şəklində də meydana çıxır. Həmin semantik münasibət müxtəlif sözlər arasında özünü göstərir. Məsələn: *Qıraqları* od, *ortasında* su (Tapmaca). *Qıraqların* kəsdirmişəm. Gör, nə eliyir *ortası* (Xalq şeiri). *Qırağı* su, *içi* od. *Qırağı* qızıl kərpic. *İçi* badam üstədi. *Üzü* ət, *içi* dəri. *İçi* yundu, *üstü* saçaq. *Üstü* pulcuq, *İçi* qılçıq. *İçi* Darı, *Çöli* sarı. *İçinə* baxırsan – quş, *çölinə* baxırsan – heyvan. *İçi* qırmızı, *eşiyi* boz. *Eşiyi* qızıl kərpic, *İçi* badam üstədi (Tapmaca).

Cəhət adları. Məkan adlarının bir qismi Yerlə Günəşin qarşılıqlı vəziyyəti ilə müəyyənləşən cəhətləri bildirir. Azərbaycan dilində müvafiq sözlərin iki müstəqil sistemi var. Bunlardan biri *şərq, qərb, şimal, cənub* sözləri, ikincisi isə ***gündoğan, günbatan, güney, qüzey*** sözləri ilə təmsil olunur. Birinci leksik qrup ərəb dilindən alınma sözlərdən ibarət olub, ədəbi dilə məxsusdur. İkinci leksik qrup əsl türk mənşəli sözlərdən ibarət olub, xalq danışıq dilinə məxsusdur. Eyni dil sistemində eyni ekstralinqvistik faktı bildirən iki müstəqil söz qrupunun fəaliyyət göstərməsi linqvistik

baxımdan maraqlı hadisədir. Bunları iki müstəqil tematik söz qrupu adlandırmaq düzgün olmazdı, ona görə ki, onlar məzmun etibarı ilə bir-birindən fərqlənmir. Həmin leksik qruplar eyni dil sisteminə aid olsalar da, bu qruplardan birinə mənsub olan söz o biri qrupun eyni faktı ifadə edən üzvünün sinonimi ola bilmir. Azərbaycan dilinin leksik sistemi içərisində həmin qrupların eyni ekstralingvistik faktı ifadə edən üzvləri olsa-olsa bir-birinin dubletidir. Bu barədə müvafiq sözlərin nisbəti eyni qohumluq münasibətini bildirən *ata/lələ, ana/nənə* terminlərinin nisbəti ilə müqayisə edilə bilər. Həmin leksik qrupların üzvlərinin dil- nitq prosesindəki rolu da nəzəri cəlb edir. İstər dil şüurunda, istərsə də müvafiq mətnlərdə yalnız eyni leksik qrupun üzvü olan sözlər semantik əlaqəyə girir. Beləliklə də, müxtəlif leksik qruplara mənsub olan eyniməzmunlu sözlər bir-birinin sinonimi olmadığı kimi, əksməzmunlu sözlər də bir-birinin antonimi olmur. Ona görə də deyə bilərik ki, məsələn, *şərq* və *gündoğan* sözləri eyniməzmunlu olsalar da, eynimənalı deyil. Eləcə də, *şərq* və *günbatan* sözləri əksməzmunlu olduqları halda, əksmənalı deyil. Bu fakt sözün mənasının onun sistem içərisində tutduğu yerlə müəyyənlişməsi haqqında F. de Sösürün məlum müddəasını bir daha təsdiq edir. Bu iki leksik qrupun eyni dil sistemində yanaşı mövcud olmasının lingvistik əhəmiyyəti qeyd edilənlərlə bitmir. Həmin fakt sözə mənasını yeni cəhətdən işıqlandırmaya da kömək edir. *Şərq, qərb, şimal, cənub* sözlərinin Azərbaycan dilinin leksik sistemində özlərini xüsusi şəkildə aparması onunla bağlıdır ki, eyni təsəvvür dairəsinə mənsub olan sözlər bir dildən başqa dilə birlikdə keçirlərsə, malik olduqları məna münasibətlərini də özləri ilə bərabər aparırlar.

Bir dildən o biri dilə tematik söz qrupunun keçməsi nadir hadisə deyil. Azərbaycan dilində həftə günlərinin adları, ay, hərbi rütbə adları da tematik qruplar şəklində olan alınmalardır (hərbi rütbə adlarından bəziləri kalka edilmişdir). Bu kimi faktlar göstərir ki, alınmaları sözlər və onların mənalı ilə məhdudlaşdırmağa elə bir əsas yoxdur.

Aralarındakı bütün eyniyyətlərə baxmayaraq, həmin leksik qruplarda terminlərin işlənməsi bir-birinə uyğun gəlir. Birinci qrupa mənsub olan *şimal-cənub* söz cütündə ilkin terminlərin

düzülmüşü müqabilində ikinci qrupa mənsub olan *güney-quzey* söz cütündə ilkin terminlərin əks düzülüşünü görürük. İkinci söz cütü azərbaycanlı dil şüurunda “yuxarı” və “aşağı” anlayışları ilə izomorfizm yaradır. “Aşağı” və “yuxarı” semantemlərinin ardıcılığı isə birincinin ilkin, ikincinin sonrakı olması təsəvvürünə əsaslanır. Bunu *alt-üst, aşağı-yuxarı* söz cütlərində tərəflərin düzülüşündən də görmək olur. Bundan başqa, birinci leksik qrupun üzvlərindən əmələ gəlmiş *şimal-şərq, şimal-qərb, cənub-şərq, cənub-qərb* kimi mürəkkəb cəhət adları müqabilində ikinci leksik qrupun üzvlərindən düzəlmiş eyni məzmunlu mürəkkəb ifadələr müşahidə olunmur. Bütün bunlar göstərir ki, bu iki leksik qrup Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində müstəqil mahiyyət kəsb edir.

Ayrı-ayrı leksik qruplar çərçivəsində terminlərin semantik əlaqəsi aşağıdakı kimidir. Birinci leksik qrupun üzvləri bir-biri ilə iki cür semantik əlaqədə olur: a) Tam semantik əkslik münasibəti: b) Qismən semantik əkslik münasibəti. Tam semantik əkslik münasibəti *şərq* və *qərb, şimal* və *cənub* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Həbibullah xan Əliquluxan oğlu Quriyanın şimal tərəfində yerləşdi [...] Şəhərin *cənub* tərəfi [...] Vəlixan Gilaniyə tapşırıldı. *Şərq* tərəfi isə əmiri-tuman Məhəmməd xan İrəvaniyə [...] yetişdi (M.F. Axundov. Tənqid risaləsi). İştə, vaxtilə *şərq* və *qərb, şimal* və *cənub* ticarəti arasında rabitə təşkil edən böyük və şöhrətli Şamaxı (Y.V. Çəmənəminli). *Şərqi, qərbi, şimalı, cənubun* azadlıq və demokratiya sevən bütün xalqları bizə səs verir (Səməd Vurğun).

Qismən semantik əkslik münasibəti *şimal-şərq, şimal-qərb, cənub-şərq, cənub-qərb* mürəkkəb cəhət adlarının tərəflərinə xasdır.

İkinci leksik qrupun üzvləri bir-biri ilə yalnız tam semantik əkslik münasibətində olur. Həmin semantik münasibət *gündoğan* və *günbatan, güney* və *quzey* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Gündoğan* səlamətədi, *Günbatan* mələmətdi (Məsəl). *Gündoğandan* ta *günbatan* mənimdi (“Koroğlu”). Kürreyi-ərz bir gün-bir gecədə [...] *günbatandan-gündoğana* dolanır (H.Zərdabi). O *quzey*, o *güneylər* (Bayatı). Gün çıxanda *güneylərdə* sel kimi *Quzey* istər zimistana can desin (Aşıq Ələsgər). Biz dərhal *quzeyin* tikanları

arasından quzularımızı toplayıb [...] *güneyə* addayırdıq (Şəmistan Nəzirli).

Üçölçülü məkan adları. Üçölçülü məkan adlarının sayı minimum altıdır. Həmin adların sayının altıdan artıq olması sinonim cütlərin hesabınadır. Qeyd etmək lazımdır ki, sinonim vəziyyətində olan terminlər heç də eyni semantik dəyərə malik deyil. Ona görə də hər hansı istiqamətə mənsub olan terminlər müqabil tərəfə mənsub olan terminlərin heç də hamısı ilə semantik münasibətə girə bilmir. Üçölçülü məkan adlarından yalnız *sağ* və *sol* sözləri şəriksizdir. Üçölçülü məkan adları aşağıdakı semantik əkslik münasibətində olur.

1. “Sağ” və “sol” məzmunlu terminlərin qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *sağ* və *sol* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Sağımdan* güllə dəydi, *Solumdan* qan yeridi. Yağıdır *sağım-solum*. *Sol* mənim, *sağ* mənimdi (Bayatı). *Sağdan* düşdüm, *soldan* çıxdım (“Məhəmməd-Güləndam”). *Sağımda*, *solumda* qoşa dayanın (Səməd Vurğun).

2. “Ön” və “arxa” məzmunlu terminlərin qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *ön* və *arxa*, *dal* və *qabaq*, *irəli* və *geri* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Yaxşı at *qabağı* gözlər, yaxşı igid *dalı*. Xasiyyətin bilmədiyini atın *dalına-qabağına* keçmə. Arabanın *qabaq* çarxları hara getsə, *dal* çarxları da ora gedər. Atıldın *irəli* düşsən, vurdu *geri* düşdün. Bir addım *irəli*, iki addım *geri* (Məsəl). Atsan *irəli*, qayıtmaz *geri* (Tapmaca).

3. “Aşağı” və “yuxarı” məzmunlu terminlərin qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *alt* və *üst*, *aşağı* və *yuxarı* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Alt* dodağı yer süpürür, *Üst* dodağı göy süpürür (İdiom). Şərif babanın çustu var, *Altı* yoxdu, *üstü* var (Uşaq mahnısı). *Üstü* ocaq, *altı* su (Tapmaca). *Aşağı* başda oturmur, *Yuxarıda* da yeri yox. *Aşağı* tüpürürsən-saqqal, *yuxarı* tüpürürsən-bığ. Pambığı əvvəlcə *yuxarıdan-aşağıya*, sonra *aşağıdan-yuxarıya* yığmaq lazımdır (Bəsti Bağirova).

Zaman adlarının semantik sistemi

Zaman adlarının müxtəlif sinifləri var: zaman vahidləri adları, gün adları, ay adları, fəsil adları, il adları. Həmin leksik qrupların

hər birinin özünəməxsus daxili təşkilatı və semantik münasibətlər şəbəkəsi var.

Zaman vahidlərinin adları

Azərbaycan dilində işlənən zaman vahidləri adları aşağıdakılardır: *saniyə*, *dəqiqə*, *saat*, *gün*, *həftə*, *fəsil*, *il*, *qərinə*, *əsr*. Həmin terminlərin məzmununda iki cəhət diqqəti cəlb edir: birincisi, onların həcm etibarlı ilə müxtəlif zaman hissələrini bildirməsi; ikincisi, ayrı-ayrı məzmunlar arasında müntəzəm bir ardıcılığın olması. Ona görə də biz həmin sıradakı hər bir terminin məzmununu başqalarının məzmunu ilə izah edə bilərik: *saniyə* – “dəqiqənin 60/1-i”; *dəqiqə* – “60 saniyə”; *saat* – “60 dəqiqə”; *gün* – “24 saat”; yaxud: “gecə-gündüz”; *həftə* – “7 gün”; *ay* – “28-31 gün”; *fəsil* – “3 ay”; *il* – “365-366 gün”; “12 ay”; *qərinə* – “36 il”; *əsr* – “100 il”.

Zaman vahidləri adları arasında iki cür münasibət özünü göstərir: birincisi, semantik tutum münasibəti; ikincisi, semantik ardıcılıq münasibəti. Semantik tutum münasibəti zaman adlarından birinin məzmununun başqalarınıninkı ilə izah olunması şəklində meydana çıxır. Məsələn: [Yaradan] on iki ay qərar qoyub, *bir ildi*. *Üç yüz altmış altı gün bir il (i) di*, *Səkkiz min yeddi yüz səksən dörd saat* (Aşıq Ələsgər). *Ay il* hesabına, *gün ay* hesabına daxildir (Qətran). *Hər fəsildə üç ay var* (Bayatı).

Zaman vahidləri adları arasında semantik ardıcılıq əlaqəsi iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, mətnlərdə terminlərin böyük zaman adından kiçik zaman adına doğru düzülməsi şəklində. Məsələn: *Bir ilə dözmək olmur*. Heç olmasa, *hər ay gəl*. *Qurban ildə bir olar*, *Sənə qurban gündə mən*. *Hər fəsildə üç ay var* (Bayatı). *Ay var*, *bir günə dəyməz* (Məsəl). *Doqquz ay*, *doqquz gün*, *doqquz saat*, *doqquz dəqiqə*, *doqquz saniyədən* sonra əkinçi qızı bir oğlan doğdu (“Padşah oğlu” nağılı).

İkincisi, kiçik məzmunlu sözdən böyük məzmunlu sözə doğru. Məsələn: *Mən ömrümün neçə ilini saat-saat, gün-gün, ay-ay daşlarının üstündə qoyub getmişəm* (Rəsul Rza). *Günlər* keçdi, *həftələr* dolandı (“Aşıq Ələsgər”). *Gün* var, *min aya dəyər* (Məsəl). *Mən günləri sayardım*, *Tez gəldi, ay da getdi* (Bayatı). *Günlər*,

həftələr, aylar ötüb keçdi (Mehdi Hüseyn). Hər *həftə* gəl, hər *ay* gəl (Bayatı). Fəraqın hər nəfəsi min il uzanır. Onun *günü, həftəsi, ayı* və *ili* nə qədərdir? (Hümmam Təbrizi). *Aylar-illər* həsrətini çəkdiyim! (Kərəm).

Gün adları

“Gün” anlayışı ilə bağlı olan sözlərin aşağıdakı sinifləri var: a) 24 saatlıq zaman hissəsini ifadə edənlər (*gün, gecə-gündüz*); b) günün hissələrini bildirənlər (*gecə, gündüz*; *gecə* və *gündüzün* hissələrini ifadə edən sözlər də bura aiddir); v) günlərin təbii ardıcılığını bildirənlər (*bu gün, dünən* və s.); v) günlərin şərti ardıcılığını bildirən sözlər (*şənbə, bazar* və s.). bunlardan hər birinin özünəməxsus semantik xüsusiyyətləri var.

Günün hissələrinin adları. Azərbaycan dilində günün hissələri *gecə* və *gündüz* sözləri ilə ifadə olunur. *Gecə* və *gündüzün* müntəzəm olaraq bir-birini əvəz etməsi və onların əsas atributlarının bir-birinə zidd olması onların adlarının əksmənalılığını şərtləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, azərbaycanlılar günlərin bir-birini əvəz etməsini axşamdan hesablayırlar. Belə bir psixoloji fakt *gecə* və *gündüz* sözlərinin semantik əlaqəli şəkildə işləndiyi hallarda *gecə* sözünün birinci, *gündüz* sözünün ikinci yerdə durmasında öz əksini tapmışdır. Məsələn: Hər *gecənin* bir *gündüzü* var (Məsəl). *Gecə* qısır, *Gündüz* boğaz. *Gecə-gündüz* yol gedir (Tapmaca). *Gecə-gündüz* taraz olur (Abbas Səhhət). *Gecə-gündüz* çöldə qaldım (Səməd Vurğun).

Həmin semantik ardıcılıq münasibəti *gecə* və *gündüzün* hissələrinin adlarına da xasdır.

Gecə və *gündüz* sözləri eyni zaman hissəsinin tən yarısını bildirmələrinə baxmayaraq, ayrı-ayrı təsəvvür dairələrini işarələndirirlər. Ona görə də günün bu iki hissəsinin daha kiçik hissələrinin də məxsusi ifadə vasitələri var. *Gecənin* hissələrinin adları bunlardır: *axşamüstü, toran vuran çağı, axşam, gecədən (bir pas, iki pas) keçmiş, gecəyarı, xoruzun (birinci, ikinci, üçüncü) banı* və s. *Gündüzün* hissələrinin adları bunlardır: *obaş, dan üzü, dan yeri ağaranda, səhər tezdən, səhər (sabah), günortaüstü, günorta, günbatan çağı.*

Həmin leksik qruplar iki müstəqil dəyər sırası əmələ gətirir. Bununla belə, bu qruplar arasında müəyyən əlaqələr də özünü göstərir, çünki gecə və gündüz bir-biri ilə bağlı olub, bir-birini əvəz edən təbiət hadisələridir. Onlardan birinin sonu o birinin başlanğıcı ilə eyni vaxta düşür. Buna uyğun olaraq onları ifadə edən sözlər öz məzmunlarının müəyyən cəhətləri ilə həm bir-birinə yaxınlaşa, həm də əks assosiasiya yarada bilər.

Gecə və gündüzün hissələrinin adları iki cür semantik əlaqədə olur: a) ayrı-ayrı tematik qruplar çərçivəsində; b) iki tematik qrup arasında. Eyni qrupa mənsub olan sözlər üçün semantik ardıcılıq münasibəti xarakterikdir. Həmin semantik münasibət müxtəlif tematik qruplara mənsub olan terminlərdən elələrinə xasdır ki, onlar gecə və gündüzün bir-birini əvəz edən hissələrinin adları olsun. Məsələn: O nədir ki, *səhər* dörd, *günorta* iki, *axşam* üçayaqlı olur? (Tapmaca). Yumurtanı *səhər* özün ye, *günorta* dostuna ver, *axşam* düşməninə (Məsəl). *Səhər* dərsləri, *axşam dərsləri*, *gecə* dərsləri, rəmzəndə da *obaşdanlıq* dərsləri (C.Məmmədquluzadə). Mironovun yeməxanasından bizə *səhər*, *günorta*, *axşam* yemək göndərilirdi (Həmidə xanım).

Həmin tematik qrupların üzvləri arasında müəyyən mütəbiiqlik özünü göstərir. Belə ki, bir sıra sözlər müvafiq təsəvvür dairələrinin oxşar hissələrini bildirir. Məsələn, müq. et.: *axşam* və *səhər*, *gecəyarı* və *günorta*, *axşamüstü* və *obaşdan / səhər tezdən* və s. Bu, müvafiq terminlərin semantik əkslik əlaqəsində olmasını şərtləndirir. Həmin semantik münasibət daha çox *axşam* və *səhər / sabah* sözlərinə xasdır. Məsələn: *Axşamdan* gəl, qonaq qal, *Obaşdan* qalx, yola düş (Bayatı). *Axşam* anadan oldu, *Səhər* durdu yeridi (Tapmaca). *Axşamın* xeyrindən *səhərin* şəri (Məsəl). Bu *axşam* bizdədir, *sabah* tezdən gedəcək (Y.V. Çəmənzəminli). *Sabahdan-axşamədək*, *axşamdan-sabahadək* arvad kimi gərək alacağın içində dustaq otursan (M.F. Axundov). [Mahni] *səhər-axşam*, *axşam-səhər* dilindən düşmür (Sona xanım Cabbarlı).

Zaman zərfləri. Gün adlarının bir qismi indiyə uyğun gələn günü (“bugün”), ondan əvvəlki və sonrakı günləri bildirir. Bunlar aşağıdakılardır: *ta srağagün*, *sırağagün*, *dünən*, *bugün*, *sabah*,

birisigün, ta birisigün. Həmin silsilənin semantik başlanğıcı *bugün* sözüdür.

Həmin semantik sırada mərkəzdən (“bugün”) ucğarlara doğru hər bir termin o birilərindən ötrü semantik istinad nöqtəsi rolunu oynayır. Bu, lüğətlərdə belə sözlərə verilən təriflərdə də əks olunur: “*birigün / birisigün* – sabahdan sonrakı gün, gələcəyin ikinci günü” (1. 180). *Sabah yox, birisigün, dünən yox, srağagün* tipli ifadə formaları nisbət anlayışını əks etdirir: *Sabah yox, o birigün* vədəsidir (“Koroğlu”). *Sabah yox, o birigün* bəy evi səndən alacaq (“Daşdəmirin nağılı”). *Sabah yox, birigün* zəvvarlar çıxırlar (C. Məmmədquluzadə). *Dünən yox, srağagün* [çay] içmişəm (Əliğa Vahid).

Gün bildirən zaman zərfləri arasında semantik münasibət iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, semantik – sözdüzəltmə münasibətinə uyğun şəkildə. Məsələn: Əlifba məsələsi *bugün* olmasa, *sabah, sabah* da olmasa, *birisigün* baş tutacaqdır (M.F. Axundov). *Bugün* vermərəm, *sabah* gələrlər [...] *Sabah* vermərəm, *birigün* gələrlər (C. Məmmədquluzadə). *Bu gün* biri ölür, *sabah* biri, *o birigün* bir ayrısı (Y.V. Çəmənəminli). Həmişə *bu günün dünənindən* üstün olsun (Qətran). *Bu gün* – *sabah* qurulacaq bir ədalət məhkəməsi (Səməd Vurğun). *Sabahda* – *birisigündə* Osman gedib düzünü öyrənər (Mehdi Hüseyn).

İkincisi, ontoloji və psixoloji zaman ardıcılığına uyğun şəkildə. Zaman zərflərinin həmin ardıcılığı semantik – sözdüzəltmə münasibətinin əksinə yönəlmiş olur. Məsələn: *Srağagün* eşşək getmişdi Uzundərəyə, *dünən* getmişdi dəyirman, *bu gün* də getdi şəhərə (C. Məmmədquluzadə). *Dünəniniz, bugünüünüz* və *sabahınız* mübarək olsun (Manukci Sahib). *Dünən* yumurtadan çıxıb, *bugün* qabığını bəyənmir (Məsəl). *Dünən* də, *bugün* də, *sabah* da varsan (Süleyman Rüstəm).

Deməli, *bugün* sözündən qabaqkı zaman zərflərinin sintaktik ardıcılığı ontoloji və psixoloji zamanların ardıcılığına uyğun gəlib, semantik – sözdüzəltmə ardıcılığının əksinə yönəlmişdir. Ondan sonrakı zərflərin sintaktik ardıcılığında isə ontoloji və psixoloji zaman ardıcılığı ilə semantik – sözdüzəltmə ardıcılığı üst-üstə düşür.

Gün bildirən zaman zərfləri arasında müşahidə edilən semantik – sözdüzəltmə münasibətləri eynən il bildirən zaman zərflərinə də xasdır.

Həftə günlərinin adları. Azərbaycan dilində həftə günlərini ifadə edən bir neçə leksik qrup var. Bunlar eyni ekstralinqvistik faktı ifadə etməklə yanaşı, ədəbi dilə, dil tarixinə, xalq danışıq dilinə və adi danışığa məxsus olmaları ilə bir-birindən seçilir. Azərbaycan dilində işlənən ilk həftə günləri adları fars dilindən alınmalardır. Həmin leksik silsilə Nəsiminin bir şeirində əks olunmuşdur. *Şənbə günü* mən uğradım ol sərvə – rəvanə. *Yekşənbə günü* Məcnun olub, heyranı oldum. *Düşənbə günü* razi – dilimni dedim axir. *Seşənbə günü* səyyad olub, seyrinə çıxdım. *Çərşənbə günü* yar gəzə gəldi çəməni içrə. *Pəncşənbə günü* gördü cəmalini Nəsimi. Həmin leksik silsilənin yeddinci üzvü *adinə* sözüdür.

Həmin adlar arasında saylarla (*yek, dü, sə, çahar, pənc*) ifadə olunmuş ardıcılıq münasibəti dili bilənlərə aydın olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə bu terminlərin bəzilərinin motivi ya unudulmuş, ya da aydın olmamışdır, ona görə də Azərbaycan ədəbi dili və xalq danışıq dilində həmin sözlərin bəziləri yeniləri ilə əvəz olunmuşdur. Beləliklə də, aşağıdakı iki leksik qrup meydana çıxmışdır: **I.** *bazar ertəsi, çərşənbə axşamı, çərşənbə, cümə axşamı, cümə, şənbə, bazar.* **II.** *Duz, tək, çərşənbə, adna, cuma, şənbə, bazar.* Lakin ilkin fars mənşəli motivlənməmiş terminlərdən ixtiyari və başqa cür motivlənməmiş terminlərə keçidin özü də qaneedicisi olmamışdır. Adi danışıqda həftə günləri adlarının yeni bir leksik qrupu işlənməkdədir: *birinci gün – ikinci gün – üçüncü gün – dördüncü gün – beşinci gün – altıncı gün – amma: bazar günü!*

Müxtəlif leksik qruplar çərçivəsində həftə günləri adları arasında semantik – sözdüzəltmə münasibəti onların sintaktik ardıcılığında da əksini tapır. Məsələn: Elə gün gəl ki, nə *şənbə* olsun, nə *bazar* olsun, nə *cümə axşamı* olsun, nə də *cümə* olsun (Molla Nəsrəddin lətifəsi). *Şənbə-şikar, bazar-bekar, həftə üçü-bənümiyə. Çərşənbə-tərpənmə.* Ölünün adın anan ol: *adına axşamı, cümə axşamı* çoxdu. *Cümə şənbədən* uzundur (Məsəl).

Ay adları

Azərbaycan dilində işlənən ay adlarının hamısı alınma sözlərdir. Bunların sayı ildə olan ayların sayına uyğundur. Bundan başqa, bildiyimiz kimi, ildə dörd fəsil və hər fəsildə üç ay var. Ay adlarının işlənməsində bu ardıcılıqların ikisi də gözlənir. Məsələn: Ay adları bunlardır: *yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr*. Yaxud: *dekabr, yanvar, fevral* qış aylarıdır; *mart, aprel, may* yaz aylarıdır; *iyun, iyul, avqust* yay aylarıdır; *sentyabr, oktyabr, noyabr* payız aylarıdır. Lakin, bununla belə, ay adlarının sözdüzəltmə və semantikasında onların nə ilə, nə də fəsillərə mənsubiyyətə görə ardıcılığı əks olunmamışdır. Ay adları semantik və sözdüzəltmə baxımından bir-birindən təcrid olunmuş sözlərdir.

Fəsil adları

Azərbaycan dilində fəsil adları silsiləsi dörd ünsürlə təmsil olunmuşdur: *yaz, yay, payız, qış*.

C. Layonz “sıkl” adlandırdığı həmin söz qrupunun ən mühüm xüsusiyyətini onda görür ki, onların ortadan ən ucğar üzvləri olmur. Şəbəkənin hər bir üzvü iki başqasının arasında yerləşir. Bu şəbəkələrin çoxunda şərti – ilkin və şərti – son üzvlərin olması onların dövriliyinə xələl gətirmir (8. 290).

Buna baxmayaraq, fəsil adları sahəsində müəyyən təsnifatlar aparıb, onlar arasında müxtəlif semantik münasibətlərdən danışmaq mümkündür. Fəsil adları ilin isti və soyuq mövsümünə aid olan fəsilləri ifadə etməsinə görə iki sinif əmələ gətirir: 1. *yaz, yay*; 2. *payız, qış*. Həmin siniflər çərçivəsində fəsil adlarının semantik ardıcılığı tam müəyyəndir. Bunu aşağıdakı mətnlərdən görə bilərik. Məsələn: *Payız cənnət, qış quruca, yaz sultandır, yay damı* (Bayatı). Qorx *payızdan* –qabağınca *qış* gəlir (Məsəl). *Yaz* getməsə, *yay* olmaz (Bayatı). *Payız* keçdi, *qış* dolandı, oldu *yay* (Aşıq Ələsgər). Bundan başqa, isti və soyuq mövsümlərə mənsub olan fəsil adları da öz aralarında semantik münasibətlərə girə bilirlər. Həmin semantik münasibətlərin iki növü var: ardıcılıq və əkslik münasibətləri. Ardıcılıq münasibəti isti və soyuq mövsümlərin sərhədində duran fəsillərin adları *yay* və *payız, qış* və *yaz* arasında özünü göstərir. Məsələn: *Qış* buxaqdan, *yaz* ləbdən, Əməydim *yay* məməndən (Bayatı). O nədir ki, *qış* göyərir, *yaz* qızarır, *payız*

qaralır? (Tapmaca). *Yayda* yaylağıdır, *qışda* oylağı, *Yazda* seyrəngahım bu dağlar mənim (Aşıq Ələsgər). *Yaz* keçdi, *yay* addadı, *payız* girdi (“Aşıq Ələsgər”). Semantik əkslik münasibəti *qış* sözü ilə *yay* və *yaz* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Yayda* başı bişənin *Qışda* aşı bişər. *Yayda* işlə, *Qışda* dişlə. *Yayın* barı, *Qışın* varı. *Yaz* əkinçi, *Qış* dilənçi (Məsəl). *Yaz* donar, *qış* açılar (Tapmaca).

İl adları

Azərbaycan dilində il bildirən zərflərin semantik – sözdüzəltmə silsiləsi aşağıdakı sözlərlə təmsil olunmuşdur: *ta inişil* – *inişil* – *bildir* / *keçən il* – *bu il* – *gələn il* – *altdakı il*. İl adları silsiləsində semantik başlanğıc vəzifəsi *buil* sözünün üzərinə düşür.

İl bildirən zərflər arasında sintaktik ardıcılıq iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, semantik – sözdüzəltmə münasibətlərinin əksinə olub, ontoloji və psixoloji zaman ardıcılığına uyğun gələn şəkildə. Məsələn: *Bildir* doğulan oğlan *Buil* çinara çıxdı (Tapmaca). *Bildir* görən məni *buil* tanımaz (Qivami Mütərrizi). Son illər hər il bir işim düzəlib. *Ta inişil* qızım olub. *İnişil* bir oğlum, *bildir* bir oğlum olub. *Buil* ev almışam, *gələn il* də, inşallah, əyər-əskiyini düzəldərik. *Onun altdakı il* də allah kərimdir (Dan.).

İkincisi, sözlərin semantik – sözdüzəltmə münasibətlərinə uyğun şəkildə. Məsələn: Qonaq *buil* burdadır, *Gələn il* də sərəsər (Məsəl). *Buil* halım *bildirkindən* yaxşıdır. *Bildir*, *inişil* də mənə yaxşılıqlar etmişən (Qətran). *Buil* ipək *keçən ildəkindən* az olacaq (“Əkinçi”).

Zaman adlarından törəmə tematik söz qrupları

Zaman adlarından törəmə aşağıdakı tematik söz qrupları var:

1. Zamana görə təyinedici sifətlər: *builki*, *bildirki*, *bugünkü*, *dünənki* və s. Həmin sözlərin törədici əsaslarına xas olan məna münasibətləri bunlara da xasdır. Məsələn müq. et: *Dünənki* işinə görə sağ ol, *bugünkü* işinə görə cavab ver. *Builki* sərçə *bildirki* sərçəyə civ-civ öyrədir (Məsəl).
2. Mövsümlə bağlı olan keyfiyyət adları: *yazlıq*, *payızlıq*, *küzlük* “payızlıq” (dan.). Həmçinin müq. et.:

yaylıq. 3. Mövsümlə bağlı olan məkan adları: *yaylaq, qışlaq, yayla, qışla*. 4. Mövsümlə yaxud günün vaxtları ilə bağlı olan hərəkət adları: *yaylamaq, qışlamaq, axşamlamaq, gecələmək*. Yazıq səninlə *yaylayıb, qışlayanın* gününə! (İdiom).

Sayların semantik sistemi

Sayların leksik-semantik sistemi ədədi sistemlərlə sıx əlaqədədir. Bununla belə, həmin sistemlər müstəqil dəyər sırası əmələ gətirib, ayrı-ayrı elmlər tərəfindən öyrənilir. Bu mənada saylar qohumluq terminləri ilə müqayisə edilə bilər. Qohumluq terminlərinin leksik-semantik sistemi qohumluq (münasibətləri) sisteminə uyğun gəlir. Bunlarsa dilçilik və etnoqrafiya elmləri tərəfindən öyrənilir.

Sayların ədədi sistemlərlə əlaqəsinə çoxdan diqqət yetirilmişdir. Hələ V.Brim göstərmişdir ki, sayların ən mühüm xüsusiyyəti onların ədədlə ifadə etmə üsulu, saymağın yekrəngliyi ilə əlaqəsidir (5.161).

Sayların semantik ardıcılığı ədədlərin ardıcılığı ilə paralellik yaradır. Məlum olduğu kimi, ədədi sistemlərin aşağıdakı əlamətləri var: 1. Bütün ədədi sistemlərdə başlanğıc ünsür olur. 2. Hər ünsürdən sonra ondan bir vahid qədər böyük olan ünsür gəlir. 3. Əvvəlinci istisna olmaq şərti ilə, hər ünsürdən qabaq ondan bir vahid qədər kiçik olan ünsür gəlir (2. 14).

Say sistemində həm ilkin ünsür, həm də ünsürlərin ardıcılığı mövcuddur. Ədədi sistem kimi, say sistemi də ilkin ünsürdən başlanıb, xətti biristiqamətli silsilə əmələ gətirir. *Bir* sayı və onun arxasında dayanan anlayış sayların düzəldilməsində xüsusi rol oynayır, belə ki, sayların semantik ardıcılığında *bir* nəzərdə tutulur. Həmin sırada birdən başqa, *on* sayı da belə bir əhəmiyyətə malikdir. Təsadüfi deyil ki, bir çox dillər daha yüksək sayma üçün həmin say anlayışından istifadə edirlər. *Bir* və *on*, ətrafında say sisteminin təşkil olunduğu ilkin anlayışlardır (1. 21 – 22). Lakin

sayların leksik-semantik sisteminin tam formalaşması bir çox başqa vasitələrin iştirakı ilə başa gəlir.

Say sistemi adı altında semantik dəyər sırası nəzərdə tutulur, çünki hər hansı bir sayın mənasını açmaq üçün biz müvafiq sıranın qabaqkı və sonrakı terminlərinə müraciət etməli oluruq. Deməli, sayların mövcud leksik-semantik sıradakı yeri iki faktorla müəyyənləşir: birincisi, ədədi sistemdəki müvafiq (ədədi) anlayışların işarəsi olmaqla; ikincisi, müvafiq leksik-semantik arasıkəsilməzlikdə özündən qabaqkı və sonrakı terminlə dəyər münasibəti ilə. Ona görə də sayların linqvistik izahında iki üsuldən istifadə etmək olar. Məsələn: *Bir* – a) “sayların ilki”, “say sisteminin semantik başlanğıcı”; b) “1” ədədini ifadə edən söz”. *İki* – a) “birdən sonra üçdən əvvəl gələn say”; b) “2” ədədini ifadə edən söz”. Leksikoqrafik təcrübədə sayların linqvistik izahı zamanı həmin üsullardan tez-tez istifadə olunur, lakin çox vaxt onlar bir-birinə qarışdırılır.*

Saylar çoxsaylı və quruluşca müxtəlif olsalar da, özlərinin ümumi semantikasi və sözdüzəltmə qaydalarına görə eyniyyət təşkil edib, dilin başqa leksemlərindən kəskin şəkildə seçilir. J.R. Hurford bu münasibətlə yazır: say sistemində ən çox səciyyəvi olub, onu bütün yerdə qalan dildən fərqləndirən onun semantikasi və dəruni sintaksisinin məxsusi təbiətidir (6. 87).

Sayların semantik sisteminin aşağıdakı xüsusiyyətləri var. Birincisi, ədədlər kimi, saylar da ardıcillıq əmələ gətirir və bu sıranın ümumi semantik başlanğıcı var (*bir* sözü). Lakin, ədədlər silsiləsindən fərqli olaraq, bu sıra sonsuz şəkildə davam etmir.

İkincisi, say sistemində dövrilik xasdır: say silsiləsində semantikasi tərkibindəki terminlərin məzmunları cəminə bərabər olan mürəkkəb saylar sintetik məzmunlu, özü də başqa cür motivlənən terminlərlə əvəz olunur. Hər bir belə termin (onluq, yüzlük, minlik və s. adları) özünəqədərki saylar silsiləsini yekunlaşdırıb, qapayıb, özündən sonrakı saylar silsiləsini açır. Bununla bağlı olaraq, məhəlli semantik sahələr və məhəlli semantik başlanğıclar meydana gəlir.

Üçüncüsü, say sistemi arasıkəsilməzliklə diskretliyin dialektik vəhdətindən ibarətdir. Bütün fərdi xüsusiyyətləri ilə

yanaşı, saylar vahid leksik-semantik sıranın üzvüdür. Hər bir say, diskretliklə sonsuzluğun vəhdəti kimi, özünəqədərki sayların sonu, özündən sonrakı sayların semantik başlanğıcı rolunu oynayır.

Sayların ifadətmə (əmələgəlmə) üsulları onların təsnifi üçün meyar rolunu oynayır.

Azərbaycan dili saylarının aşağıdakı növləri var:

1. Təklilik bildirən saylar: *bir, iki, üç, dörd, beş, altı, yeddi, səkkiz, doqquz*. Bunlar Azərbaycan dilinin indiki vəziyyətində sadə sözlər olub, bir-biri ilə dəyər münasibətindədir.

2. Onluq bildirən saylar: *on, iyirmi, otuz, qırx, əlli, altmış, yetmiş, səksən, doxsan*.

On sözü *doqquz* və *yüz* sözləri arasındakı saylar içərisində semantik və sözdüzəltmə baxımından mühüm yer tutur. O, birdən doqquza qədərki saylarla təmsil olunan silsiləni yekunlaşdırıb, sintetik məzmunlu bir vahid kimi onu qapayır. Bununla yanaşı, *on* sözü özündən sonra gələn saylar silsiləsini açıb, yeni sözdüzəltmə və ifadətmə üsullarının meydana gəlməsinə səbəb olur. Həmin sözdüzəltmə

* Məsələn, M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində, “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”ndə (c. 1, № 1-2, Bakı, 1930-31), “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (c. 1-2) belə edilmişdir.

üsulları üçdür. A. “onluq” + “təklilik” üsulu. Bu üsuldən bütün sonrakı onluq, yüzlük və minlik adlarını müşayiət edən təkliliklərin adlarının düzəldilməsində istifadə olunur.

B. “təklilik” + “onluq” üsulu. *On* sözü istisna olmaqla, bütün onluq adları həmin üsulla düzəlmişlər. Bu üsul yüzlük və minlik adlarının düzəlməsində də təkrar olunur (lakin bu zaman ikinci tərkib hissəsi kimi müvafiq şəkildə *yüz* və *min* sözləri götürülür). Müasir Azərbaycan dilində işlənən onluq adlarının çoxu fonomorfoloji proseslər nəticəsində özlərinin törədici əsasları ilə sözdüzəltmə əlaqələrini itirmişlər. Məsələn, *otuz, qırx, əlli* terminlərinin *üç, dörd, beş* və *on* sözləri ilə açıq-aşkar əlaqəsi yoxdur. *Altmış, yetmiş, səksən* və *doxsan* terminləri isə müvafiq olaraq *altı, yeddi, səkkiz, doqquz* sözlərini, şübhəsiz, yada salır.

“On” anlayışının ifadəsinə xidmət edən *-miş, -miş, -an, -ən (on)* müasir dildə işlənmiş. Beləliklə, sayların bir çoxunun mənaları adi adverbə deyil, uzun nitq-fikir prosesinin məhsulu olub, “motivlənmiş” işarədən “ixtiyari” işarəyə qədər bir yol keçmişdir. Lakin ilkin semantikanın pozulması və sözdüzəltmə sisteminin başqalaşması ümumi tipin dəyişməsinə gətirib çıxarmır. Yuxarıda qeyd edilən dəyişikliklər olsa-olsa ayrı-ayrı terminlərin linqvistik taleyinə təsir edir.

3. Yüzlük bildirən saylar: *yüz, iki yüz, üç yüz, dörd yüz, beş yüz, altı yüz, yeddi yüz, səkkiz yüz, doqquz yüz*. Bunların sözdüzəltmə üsulu onluq bildirən saylardakının eynidir: onlar təklik bildirən (2-9) saylarla *yüz* sözündən göstərilən üsulla düzəlmişlər. Qeyd etməliyik ki, bu üsulla düzələn mürəkkəb saylarda təkliklər yüzlüklərin determinantivi rolunda çıxış edir.

4. Minlik bildirən saylar: bunların üç növü var: a) təklik bildirən saylarla düzələn; b) onluq bildirən saylarla düzələn; v) yüzlük bildirən saylarla düzələn. Məsələn: *iki min, iyirmi min, iki yüz min*.

5. Hesabi ədədlər bildirən saylar. Bunların sözdüzəltmə üsulu onluq, yüzlük, minlik bildirən sayların, demək olar ki, əksinədir. Hesabi ədədlər bildirən saylar onluq, yüzlük və minlik bildirən saylardan istər onların bir-biri ilə, istərsə də təklik bildirən saylarla müəyyən qayda üzrə birləşməsindən əmələ gəlir. Hesabi ədəddə ilkin törədici elementlərin düzülüşü belədir: Minlik, yüzlük, onluq, təklik (məsələn: *min doqquz yüz yetmiş səkkiz*).

Say sahəsində sözdüzəltmənin bütün üsullarının bir ümumi əsası var: bu, ədədi anlayışların bir-birinə münasibətidir. Ədədi anlayışların münasibəti, məlum olduğu kimi, dörd hesabi əməliyyatda təzahür edir: toplama, çıxma, vurma, bölmə. Axırıncı üç əməliyyat həm də təşəkkül tapmış say sistemini tələb edir. Bundan başqa, dil mənalarının əmələ gəlməsinin ən elementar və ümumi üsulunu, bu mənaların ifadə olunmasının ən sadə üsulunu seçir. Ona görə də toplama (üstəgəlmə) və qismən də vurma əməliyyatları yeni-yeni ədədi anlayışlar və say mənalarının yaradılması üçün əsas vasitə olmuşdur. Həmin əməliyyatların saylar üçün əhəmiyyətini başqa müəlliflər də etiraf edirlər. Məsələn: A.

van Katviyk yazır: ədədi ifadələrdə münasibətlər dəqiq olaraq vurma və üstəgəlmə terminlərində şərh edilə bilər. Bu münasibətlər eyni kateqoriyadan olan ünsürlər arasında baş tutur (7. 1).

Ədədi anlayışların analitik üsulla yaradılması və ifadə edilməsi imkanları məhdud deyil. Lakin bu üsulun bir böyük nöqsanı var, o da işarələrin yığcam olmamasıdır. Ona görə də sayların əmələ gəlməsində iki təmayül özünü göstərir: birincisi, ixtiyari sayların yaranması; ikincisi, təbii ədədlərin sonsuz sırasına ölçü kateqoriyasının daxil edilməsi ki, bu da, artıq qeyd olunduğu kimi, onluq, yüzlük, minlik və s. ədədləri bildirən saylarla ifadə olunur.

Saylar arasında semantik münasibətlər. Saylar arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir: sözdüzəltmə münasibəti, semantik ardıcılıq münasibəti, semantik əkslik münasibəti. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin semantik əlaqə növləri çox vaxt eyni bir söz cütündə üst-üstə düşə bilər. Bundan əlavə, onlar eyni dərəcədə maraqlı dil hadisələri deyil. Sayların sözdüzəltmə münasibətləri əksər hallarda semantik ardıcılıq və semantik əkslik əlaqələrində əks olunur, ona görə də elə bunları nəzərdən keçirməklə kifayətlənirik.

Saylar arasında semantik ardıcılıq münasibətlərinin aşağıdakı növləri var.

A. Bir-bir saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Bu, leksik-semantik sırada hər bir terminin özündən qabaqkı və sonrakı terminlərlə münasibətinə xasdır. Həmin semantik münasibət **bir** sayından başlamış, bütün saylar arasında özünü göstərir. Məsələn: *Bir, iki, üç* – puç (Ovsun). O nədir ki, *birdir*, iki deyil. O nədir ki, *ikidir*, üç deyil. O nədir ki, *üçdür*, *dörd* deyil? O nədir ki, *dördür*, *beş* deyil? (Tapmaca). Atı *birində* bəslə, *ikisində* gözlə, *üçündə* min. *Dördündə* oldu at, olmadı sat (Məsəl). **Bir**-birə. **İki**-iynə. **Üç**-üzük. **Dörd**-döşək. **Beş**-beşik. **Altı**-alma. **Yeddi**-yemiş. **Səkkiz**-sərçə. **Doqquz**-donuz. **On**-oraq. **Bir**, *iki* – bizimki. **Üç**, **dörd** – qapını ört. **Beş**, **altı** – Daşaltı. **Yeddi**, **səkkiz** – Firəngiz. **Doqquz**, **on** – qırmızı don (Sanama). *On* ziyan, *on bir* ziyan (Bayatı). İgidin həmdəmi gərək [...] ya *on üç*, ya *on dörd*-on beş yaşında olsun. (Vaqif). Təzəcə yetmiş olar *on beş*, *on altı* yaşına (Aşiq Ələsgər). [Builki]

şəbanül-müəzzəm ayı [...] *iyirmi doqquz gündür*, ya *otuz* gündür? (C.Məmmədquluzadə).

B. Beş-beş saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Həmin semantik münasibət *beş* sayından başlayaraq, bir-birindən beş vahid böyük olan ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Məsələn: Bayburanın oğlu *beş* yaşına girdi. *Beş* yaşından *on* yaşına girdi. *On* yaşından *on beş* yaşına girdi (“Kitabi-Dədə Qorqud”). Telefonun zəngi [...] *iyirmi*, *iyirmi beş* dəfə səslandı (Mehdi Hüseyn).

V. On-on saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Həmin semantik münasibət *on* sayından başlayaraq, onluq ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Məsələn: *İyirmi* idim – İgid idim. *Otuz* idim – Topuz idim. *Qırx* idim – Qırıq idim. *Əlli* idim – Bəlli idim. *Altmış* idim – Batmış idim. *Yetmiş* idim – Bitmiş idim. *Səksən* idim – Sərsəm idim. *Doxsan* idim – Nöqsan idim. *Yüz* oldum – Düz oldum (Türk məsəli). *Səksən*, *doxsan* – Bir gün yoxsan (Məsəl).

Q. Əlli-əlli saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Həmin semantik münasibət *əlli* sayından başlayaraq, bir-birindən əlli vahid böyük olan ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Məsələn: *Əlli* mənəm, *yüz* mənəm (Bayatı). Qoyunun oldu *əlli* – Adın oldu bəlli. Qoyunun oldu *yüz* – Gir, içində üz (Məsəl).

Ğ. Yüz-yüz saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Həmin semantik münasibət *yüz* sayından başlayaraq, bir-birindən yüz vahid artıq olan ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Mən razıyam ki, *yüz* ilin əvəzinə sahibi-ədalət xaliq məni bəlkə *üç yüz* il, bəlkə *dörd yüz* il, bəlkə *beş yüz il* cəhənnəmdə yandırsın (M.F.Axundov). Bu *bir yüz*, bu *iki yüz*, bu *üç yüz* (Ü.Hacıbəyov).

D. Min-min saymaqla bağlı olan semantik ardıcılıq. Həmin semantik münasibət *min* sayından başlayaraq, bir-birindən min vahid böyük olan ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Lakin əlimizdə olan materiallar içərisində bunlara aid misallar yoxdur.

E. On minliklərin semantik ardıcılığı. *On min* ərdən yağı gördümsə, oyunum dedim. *Yigirmi min* ər yağı gördümsə, yılamadım. *Otuz min* ər yağı gördümsə, ota saydım. *Qırx min* ər yağı gördümsə, qıya baxdım. *Əlli min* ər yağı gördümsə, əl vermədim. *Altmış min* ər yağı gördümsə, ayışmadım. [*Yetmiş min* ər yağı gördümsə!...] *Səksən min* ər gördümsə, səksənmədim.

Doxsan min yağı gördümsə, donammadım. *Yüz min* ər gördümsə, yüzüm dönmədi (“Kitabi-Dədə Qorqud”).

Ə. Yüz minliklərin semantik ardıcılığı. Həmin semantik münasibət yüz min sayından başlayaraq, bir-birindən həmin vahid qədər böyük olan ədədlərin adları arasında özünü göstərir. Bizim materiallar içərisində həmin hadisəyə aid misallar yoxdur. Lakin istər minliklər, istərsə də yüzminliklər arasında belə bir semantik əlaqənin olması qənaətinə başqa saylarla analogiya yolu ilə gəlmək olar.

Saylar arasında semantik əkslik münasibətinin aşağıdakı növləri var:

a) Sayların “azlıq” və “çoxluq” semantemlərinin əksliyinə uyğun şəkildə qarşılaşması. Həmin semantik münasibət *bir* sayı ilə *beş, yeddi, on, yüz, min* sayları arasında özünü göstərir. Məsələn: *Bir* deyərsə, *beş* deyərəm (İdiom). *Bir* dərdi *beş* olan könlüm! (Abbas Tufarqanlı). *Bir* il buğaya gələr, *Yeddi* il boğaz gedər (Tapmaca). ***Bir*** yaşına çatanda ***on*** yaşında oğlana oxşayırdı (“Şahzadə Mütəlib” nağılı). Əlindəki *bir* sərçə *on* sərçədən yaxşıdır. *Yüz* ölç, *bir* biç. *Yüz* fikir *bir* borcu ödəməz. *Biri* bilməyən *Mini* də bilməz. *Bir* budağa çıxıb, *min* budaq silkələyir (Məsəl). *Bir* qapağı. *Min* yarpağı (Tapmaca).

b) Təklilik bildirən saylarla müvafiq onluq bildirənlərin qarşılaşması (*bir-on, iki-iyirmi* və s.). Məsələn: İnsan *yeddisində* nədirsə, *yetmişində* də odur; *doqquzunda* nədirsə, *doxsanında* da odur (Məsəl).

v) Müştərək ünsürlü, başqa cür desək, sözdüzəltmə münasibətində olan sayların qarşılaşması. Məsələn: *On bir ondan* yaxşıdır. Xalq *min* dəfə dözdüsə, Mən *min bir* dəfə dözdüm (Bayatı). Həmçininin bax: b) bəndi.

q) Eyni sözdüzəltmə üsulu ilə yaranmış sayların qarşılaşması. Məsələn: *Səksən səkkiz* düyündə *Doxsan doqquz* ilmə var. *Səksən səkkiz* dəyirman,. *Doxsan doqquz* nov hanı? (Tapmaca).

Saylardan törəmə leksik söz qrupları

Saylar bir neçə leksik söz qrupunun əmələ gəlməsinə əsas vermişdir. Bunlar aşağıdakılardır.

Qeyri-müəyyən miqdar sayları. Bəzən əşyaların sayını konkret şəkildə müəyyənləşdirmək olmur. Belə hallarda qeyri-müəyyən miqdar saylarından istifadə edilir.

Qeyri-müəyyən miqdar saylarının iki növü var: sadə kəmiyyət adları və tərtibi kəmiyyət adları. Birincilərə *az, çox, xeyli* sözləri misal ola bilər. Tərtibi kəmiyyət adları istisnasız olaraq iki müəyyən miqdar sayından düzəlir. Tərtibi terminlərin düzəlməsinin aşağıdakı üsulları var: 1. Tərtibi terminlər bir-birinin ardınca gələn saylardan düzəlir (*bir-iki, iki-üç, üç-dörd* və s.). 2. Tərtibi terminlər bir-birindən 5 vahid qədər böyük olan ədədlərin adlarından düzəlir (*beş-on, on-on beş, on beş-iyirmi* və s.). 3. Tərtibi terminlər bir-birini izləyən onluq adlarından düzəlir (Məsələn: *on-iyirmi, iyirmi-otuz, otuz-qırx* və s.). 4. Tərtibi terminlər müvafiq olaraq yüzlük və minlik adlarından düzəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, həmin sayların işlənməsində indiyə qədər nəzərdən keçirilənlərdən fərqli bir cəhət özünü göstərir ki, bu da yüzlük və minlik adlarında müstəqil ünsürün ixtisar olunmasından ibarətdir (Məsələn: *iki-üç yüz, beş-altı min* və s.). Materiallarda qeyri-müəyyən sayların müxtəlif növləri öz əksini tapmışdır. Məsələn: Evdə *bir-iki* gün uzanmağınız məsləhətdir. Başını *iki-üç* dəfə qaldırıb saldı. *Üç-dörd* gün işə getmədim (Mehdi Hüseyn). Daşdəmir *on beş-on altı* yaşlarına çatdı (“Daşdəmirin nağılı”). *Beş-on* ərəbi *beş-on* ərəb Kufə səhrasında qırıbdır (M.F.Axundov). *Qırx-əlli* dişi var. *Səksən-doxsan* dişi var (Tapmaca). Bu gün mitinqə, yəqin ki, *on min* nəfər çıxmış olardı. – Məncə, *iyirmi min* olardı. – Yox bir *otuz min olardı*. (Dan.) Ağa Q. ildə *iyirmi-otuz min* manatlıq alış-veriş edir. Ağa Q.-nin *qırx-əlli min* manata tavanası çatar (“Əkinçi”). Hər bazar günü bu meydanda *iyirmi-otuz min* manatlıq alış-veriş olur (Ə.Haqverdiyev).

Kəsr sayları. Azərbaycan dilində kəsr sayları bütövün hissələrini bildirib, aşağıdakı qayda üzrə düzəlir. Yerlik, yaxud çıxışlıq halında olan “çoxluq” bildirən say bütövün hissələrini bir küll halında, “azlıq” bildirən say isə həmin hissələrdən təcrid

olunmuşunu ayrıca ifadə edir. Məsələn, bu cür: *büşdə(n)-bir, altıda(n)-iki*.

Sıra sayları. Azərbaycan dilində bütün miqdar saylarının müvafiq olaraq sıra saylarından ibarət olan semantik və sözdüzəltmə törəmələri var. Miqdar sayları kimi, sıra sayları da leksik-semantik ardıcılıq əmələ gətirir. Sıra saylarının arasıkəsilməzliyi miqdar saylarının təbii ardıcılığı və V.Brimin çox əhəmiyyət verdiyi şəkilçilərlə təsbit olunmuşdur. Sıra sayları miqdar sayları ilə sözdüzəltmə münasibətində (*bir-birinci, on-onuncu*), öz aralarında isə semantik ardıcılıq münasibətində (*birinci-ikinci, ikinci-üçüncü*) olur. Qeyd etmək lazımdır ki, miqdar sayları ilə müvafiq sıra saylarının sözdüzəltmə münasibəti semantik əlaqə şəklini almır. Bunun səbəbi odur ki, miqdar sayları ilə sıra sayları ayrı-ayrı təsəvvür dairələrinə mənsub olub, başqa-başqa dəyər sıraları əmələ gətirirlər. Miqdar sayının ifadə etdiyi kəmiyyət konkret əşyadan asılıdırsa, sıra sayının ifadə etdiyi məzmun müəyyən əşyanın öz həmcinslərinin cərgəsində müəyyən hesablama mərkəzinə baxmış tutduğu yerdən asılıdır. Sıra saylarının ardıcılığı həmin hesablamaların müxtəlif mərhələlərini əks etdirir. Sıra saylarının semantik ardıcılıq əlaqəsi müvafiq materiallarda da öz əksini tapır. Məsələn: Atanın övlada üç borcu var. *Birinci* – tərbiyə, *ikinci* – oxutmaq, *üçüncü* – evləndirmək (“Tahir və Zöhrə”). Bu ağac *birinci* gün çiçək açarmış, *ikinci* gün çiçəyini tökərmiş, *üçüncü* gün bar verərmiş (“Məlikməmməd” nağili).

Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, sıra sayları miqdar sayları qədər geniş işlənmə dairəsinə malik deyil.

Kəmiyyət adları. Miqdar saylarından *-lıq*⁴ şəkilçisi ilə kəmiyyət adı bildirən sözlərin leksik qrupu yaranır: *təklük (!), üçlük, beşlik, onluq, iyirmibeşlik, otuzluq, əllilik, yüzlük* və s.

“Təklük” anlayışının *bir* sayından düzəlməməsinin səbəbi odur ki, *birlik* sözü kəmiyyət adlarına aid edilə bilməyən məzmununa malikdir.

Kəmiyyət adlarının bir qismi doğumla bağlı olub, eyni anadan eyni vaxtda doğulan uşaqları yaxud heyvan balalarını bildirir: *ekiz, üçəm, dördəm, beşəm*. Bunlarsa müvafiq sayda balaların doğulması ilə əlaqədar olan feillərin düzəlməsinə əsas verir: *ekizləmək,*

üçəmləmək, dördəmləmək, beşəmləmək. Amma bu sözlərin işləkliyi cəmi deyil.

Kəmiyyət zərfləri. Miqdar saylarından kəmiyyət-tərz zərfləri də düzəlir. Bunun iki üsulu məlumdur: a) morfoloji üsul (*birər, ikişər, üçşər*); b) sintaktik üsul (*bir-bir, birər-birər, ikibir-ikibir, beş-beş, on-on, birdən-birə* və s.). Həmin üsullar eyni dərəcədə məhsuldar deyil. Morfoloji üsulla düzələn kəmiyyət zərfləri bir-iki sözdən ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti, I cild, № 2, Bakı, 1930.
2. Андропов И.И. Развитие понятия числа и действий над числами. М., 1962.
3. Ахундов А.А. Опыт фонетического обобщения и грамматического описания названий частей тела человека в азербайджанском языке. – Советская тюркология, 1976, № 5.
4. Ахундов А. Названия частей тела человека, оканчивающиеся на – Z в азербайджанском языке. – Советская тюркология, 1978, № 3.
5. Брим В. Система числительных в германских языках. - В сб.: Языковедные проблемы по числительным. Л., 1927.
6. Hurford J.R. The linguistic theory of numerals. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1975.
7. Katwijk A. van. A functional grammar of Dutch number names.- In: «Grammar for number names» (Ed by N.B.Cortius).
8. Lyons J. Semantics, vol. 1. Cambridge-London-New York-Melbourne, 1977.

***III fəsil...* PROSESSUALLIQ BİLDİRƏN SÖZLƏRİN SEMANTİK SİSTEMİ FEİLLƏRİN SEMANTİK SİSTEMİ**

Feillər leksik-semantik və qrammatik baxımdan ən maraqlı söz kateqoriyalarındandır. Onlar dilin leksik və qrammatik sistemlərində çoxşaxəli və mürəkkəb münasibətlərlə səciyyələnirlər. Feillərdə leksik və qrammatik xüsusiyyətlər üzvi şəkildə çulğalaşır, ona görə də onların leksik-semantik cəhətdən öyrənilməsi qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan mümkün deyil.

Bir nitq hissəsi kimi feilin cümlədə əsas funksiyası predikativlikdir. Hər bir feilin varlığı dil sistemində müvafiq isimlərlə, nitqdə isə isim və əvəzliliklərlə ifadə olunmuş subyekt, obyekt və s.-lə müəyyənləşir. Feillərin nitqdə subyektlərlə bağlılığı şəxs və kəmiyyət şəkilçiləri ilə ifadə edilən uzlaşma əlaqəsi sayəsində təmin olunur. Uzlaşma əlaqəsi bu iki funksional söz kateqoriyaları (bir tərəfdən: isim və şəxs əvəzlilikləri, o biri tərəfdən: feillər) arasında kateqorial bağlılığın təzahür formalarından biridir. Feillərin müəyyən subyektlərlə bağlılığının tək-cə qrammatik yox, semantik əhəmiyyəti də var.

Feillərin subyektlərlə əlaqəsi üç şəkildə özünü göstərir. 1. Hər feilin məxsusi subyektı olur. 2. Semantik cəhətdən əlaqədar olan feillərin müştərək subyektı olur. 3. Mürəkkəb semantik tərkibli feil subyekt cütü ilə bağlanır. 4. Eyni feil müxtəlif sintaktik (funksional) vəzifəli (məsələn: subyekt, obyekt) sözlərlə əlaqələnir.

Feilin semantik sistemini tədqiq etmək üçün onun bir çox əlaqədar leksik-qrammatik xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. Feillərin ən universal xüsusiyyətlərindən biri onların təsirli və təsirsiz olmasıdır. Feilin semantik əlaqələrindən bir çoxunun

xarakteri həmin kateqoriyalara münasibətindən asılıdır. Təsirlilik və təsirsizlik kateqoriyalarına mənsub olma feillərin leksik sistemində üç şəkildə özünü göstərir: a) təsirli feillər arasında semantik münasibətlər; b) təsirsiz feillər arasında semantik münasibətlər; v) təsirli və təsirsiz feillər arasında semantik münasibətlər. Həmin xüsusiyyətlər hər məqamında nəzərə alınmalı cəhətlərdir. Bununla belə, onlar xüsusi semantik bölgülər, təsniflər üçün əsas vermirlər, ona görə ki, məxsusi morfemlər vasitəsi ilə əksər təsirli və təsirsiz feillərdən müqabil mənalı feillər düzələ bilir, özü də törəmə feillər öz törədici əsaslarının mənsub olduğu təsəvvür dairəsindən (tematik sahədən) kənara çıxmır.

Feillərin semantik tədqiqi aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir: 1. Feillərin tematik qrupları. 2. Feillərin məna növləri. 3. Feillərin başqa nitq hissələri ilə qarşılıqlı məna münasibətləri.

Feillərin tematik qrupları ***Bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər***

Bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillər insan, heyvan və s. canlı varlıqların müvafiq fəaliyyətini ifadə edirlər. Bunları ilk növbədə elə bu cür, insana və heyvana aid olan fəaliyyət bildirən sözlər kimi təsnif etmək mümkündür. Bir qisim feillər semantik cəhətdən məhz bu cür differensiallaşmışdır. Bioloji və sosioloji hərəkət bildirən feillərin əşyavi mənsubiyyəti iki şəkildə təzahür edir. Birincisi, müəyyən xarakterik hərəkətləri ifadə etməklə. Məsələn: *beçə vermək* (arı), *evlənmək* (kişi). İkincisi, açıq-aşkar müvafiq canlı varlıqları ifadə edən isimlərlə əlaqədar olaraq işlənməklə. Məsələn: Kişi evlənər, qadın ərə gedər. İnek buğaya gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, belə bir təsnifat heç də həmişə özünü doğrultmur. Bioloji və sosioloji fəaliyyət bildirən feillərin bir qismi eyni zamanda həm insana, həm də başqa canlı varlıqlara aid ola bilər (*yaşamaq, ölmək* və s.). Ona görə də biz həmin feilləri mətləbə müvafiq olaraq gah əşyavi mənsubiyyətlərinə, gah da ifadə olunan hərəkətin xarakterinə görə nəzərdən keçirəcəyik.

Heyvana aid olanlar (dölvermə bildirmək feillər). Bunlar cinsi əlaqə və doğuşla bağlı olan feillərdir. Həmin feillərin yaranması və işlənməsində belə bir qanunauyğunluq özünü göstərir. Müvafiq heyvanların erkəyinin adı cinsi əlaqə bildirən feillərdə, balasının adı isə doğum bildirən feillərdə sözdüzəldici vasitələr kimi çıxış edir. Hər iki növdən olan feillər müvafiq heyvan növünün dışısının adı ilə işlənir. Cinsi əlaqə bildirən, heyvana aid feillər bunlardır: *buğaya (kələyə) gəlmək* (inək), *qoça gəlmək* (qoyun), *təkəyə gəlmək* (keçi), *kürsəyə gəlmək* (it, qurd, pişik), *dalaba gəlmək* (at, eşşək).

Dölvermə bildirən feillərin bir neçə növü var. Bunlar dölvermənin müxtəlif mərhələlərini ifadə edir: 1. Dölverməyə qədərki vəziyyəti bildirənlər (*boğaz olmaq, yelinləmək, yetirmək*). 2. Doğumla bağlı olan hərəkətləri ifadə edənlər (*doğmaq, balalamaq, buzovlamaq, qulunlamaq, qoduqlamaq, quzulamaq, küçükləmək, oğlaqlamaq*). 3. Doğumun pozulmasını, anormal olmasını bildirənlər (*bala salmaq, buzov salmaq, qulun salmaq, qoduq salmaq, quzu salmaq, oğlaq salmaq* Qadının ölü uşaq doğması *uşaq salmaq* və *uşaq xərc eləmək* feilləri ilə ifadə olunur).

Cinsi əlaqə bildirən feillər doğum bildirənlərdən fərqli tematik sahələrə mənsub olsalar da, bu iki tematik qrup arasında müntəzəm semantik əkslik əlaqəsi özünü göstərir. Məsələn: Gizlində *buğaya (kələyə) gələn* aşkar *doğacaq* (Məsəl). Həmçinin müq. et: *Səni əkib-doğanın* sinəsi dağlı qalsın (Qarğış). Lənət olsun sizi *əkib-doğanlara!* (C.Məmmədquluzadə). Semantik əkslik münasibəti doğumun vasitəsiz və vasitəli iştirakçılara aid olan feillər arasında da özünü göstərir. Məsələn: *Doğduğu yox, doğuzdurduğu yox* – o, mamaçalığı nə biləcək?! (M.F.Axundov).

İnsana aid olanlar (nigah bildirən feillər). İnsan cəmiyyətində cinsi münasibətlər bir sıra sosioloji institutlar və qaydalarla bağlıdır. Belə bir vəziyyət qohumluq terminlərində bir cür, nigah feillərində başqa cür öz əksini tapır. Nigah feilləri müxtəlif aidiyyətləri linqvistik mənada reallaşdırır. Nigah feillərinin aşağıdakı növləri var: 1. Nigahın vasitəsiz iştirakçılara aid olanlar (*evlənmək, ərə getmək* və s.). 2. Nigahın vasitəli iştirakçılara aid olanlar (*oğul evləndirmək, qız köçürmək, qız vermək, qız almaq* və s.).

Nigah feilləri nigahda kişi və qadının iştirakının xarakterini bildirmək üzrə diferensiallaşmışdır. Hər bir kişi cinsinə aid olan nigah feilinin qadın cinsinə aid olan müqabili var. Nigah feillərini elə həmin əlamətə görə də təsnif etmək olar.

Bu, nigah feillərinin ən ümumi bölgüsüdür. Bundan başqa, nigah feilləri həmin fəaliyyətin müxtəlif mərhələlərində iştirakın xarakterinə görə də diferensiallaşmışdır. Həmin ümumi və nisbətən xüsusi əlamətlər nigah feillərinin semantik münasibətlərində əksini tapır.

Nigah feilləri üç cür mənə münasibətlərində olur. 1. Kişi və qadının nigahda iştirakını bildirmək fərqinə görə (*evlənmək - ərə getmək, arvad almaq - ərə gəlmək, arvadını boşamaq - ərdən boşanmaq*). Məsələn: Kişi *evlənər*, qadın *ərə gedər* (Dan.). Həkim mənə deyib ki, gərək *arvad alam*. Həkim xalanı da görsə, deyərdi ki, *ərə get* (Ü.Hacıbəyov). Həmçinin müq. et: Mənim kimi *oğul evləndirib, qız köçürəsiniz* (Alqış). 2. Nigahın vasitəsiz və vasitəli iştirakçıları arasında vəzifə bölgüsü fərqinə görə (*ərə vermək - ərə getmək, evləndirmək - evlənmək*). Məsələn: Atan səni özgəsinə *ərə vermək* istəyir. O cür *ərə getmək* mənim xoşuma gəlməz (Ü.Hacıbəyov). Sən *evləndirdin*, mən *evlənmədim?*! (Dan.). 3. Nigahda oğlan və qız tərəflərini təmsil edənlər arasında vəzifə bölgüsü fərqinə görə (*qız vermək, köçürmək - qız almaq*). Bu iki kənd dədə-babadan bir-birinə *qız verib - qız alarlar* ("Aşıq Ələsgər"). O, *qızını* mənim oğluma *vermir*sə, mən də heç onun *qızını almıram* (C.Məmmədquluzadə). 4. Nigah münasibətinə girməklə nigah münasibətindən çıxmağın əksliyinə görə (*evlənmək - arvadını boşamaq, arvad almaq - arvadını boşamaq, ərə getmək/gəlmək-lərdən boşanmaq*). Məsələn: *Evlənirsən - evlən*, amma məni də *boşa!* (C.Məmmədquluzadə). Nə edim ki, həmin *arvadı boşayım*, həm də yeni bir *arvad alım?* (Ü.Hacıbəyov). Mən *arvadı boşardım*, təzə bir *arvad alardım* (C.Cabbarlı). Müvafiq kontekstual şəraitlərdə mürəkkəb nigah feillərinin ismi hissələri buraxılıb, feili hissələrin tam və yaxud ixtisar formaları bir-biri ilə semantik əlaqəyə girirlər. Məsələn: Mən *arvad almağın* da yolunu bilirəm, *boşamağın* da (Ü.Hacıbəyov). [Gərək] Şərəbanı bir qeyri şəxsə *ərə gedə*, ona müvafiqi-qayda ilə arvadlıq edə və sonra

müvafiqi – şəriət ondan *boşana* (C.Məmmədquluzadə). Bu ki, səni bu qədər incidir, *boşa*, bir özgəsin *al* (“Aşiq Ələsgər”). Mən yazıq öz *arvadımı boşayıb – almışam* (Aydın).

Həyat və ölümlə bağlı olan feillər. Bioloji hərəkət bildirən feillərin bir qismi “həyat” və “ölüm” anlayışları ilə bağlıdır. Bunlar aşağıdakılardır: *yararmaq, doğulmaq, anadan olmaq, dünyaya gəlmək, yaşamaq, ömür sürmək. can vermək, ölmək, vəfat etmək, qırılmaq, dirilmək.* Həmin feillər arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir. 1. Feillərin “dünyaya gəlmək” və “dünyadan getmək” anlayışlarına uyğun olaraq qarşılaşması. Məsələn: Bir gün *yararmışam.* bir gün *öləcəyəm* (“Abbas və Gülgəz”). Sənin alqışınla *yararmamışığıq,* qarğışınla da *ölək* (İdiom). İnsan *anadan olandan* sonra mirur ilə cavanlığa yetişib, sonra qocalıb, axırda *vəfat edir* (“Əkinçi”). Mirzə Bağır 1810-cu ildə Bakıda *anadan olmuşdur.* 1882-ci ildə Bakıda *vəfat etmişdir,* (Cəfər Rəmzi). *Oldu* ilə *öldüyə* çarə yoxdur (Məsəl). *Uşaq olub, ya ölüb* (C.Məmmədquluzadə). Həyatda hər şey kimi, vərdişlər də *doğulur, ölür* (Rəsul Rza). Burada yenilik ağrı ilə *doğulur,* ölənin ağır zərbələr alıb *ölür* (Pənah Xəlilov). 2. “Həyat” və “ölüm” anlayışlarının əksliyinə uyğun gələn semantik qarşılaşma. Məsələn: Dünyada üç şey bildim: *Oldum, yaşadım, öldüm* (Məsəl). *Ölmək yaşamaqdır* (Cavid). *Yaşasan – yaşaram, ölsən – ölərəm* (Süleyman Rüstəm). 3. “Ölüm” və “dirim” anlayışlarının əksliyinə əsaslanan semantik qarşılaşma. Məsələn: İnsan qışda *ölə,* yazda *dirilə* (Aşiq Alı). *Ölləm* bu dərdinən, mən *dirilmənəm* (Aşiq Ələsgər). Qırğın gəldi *qırıldıq,* Şükr allaha, *dirildik.* Axşam oldu – *qırıldıq,* Səhər oldu – *dirildik* (Tapmaca).

Təbii ehtiyac bildirən feillər

Feillərin bir qismi qidalanma, yuxu və geyimlə bağlı olan təbii ehtiyacları bildirir. Bunları bir-bir nəzərdən keçirək.

Qidalanma ilə bağlı olan feillər. Qidalanma feilləri insan və heyvanların yemək və içməklə bağlı olan hərəkətlərini ifadə edir. Bunlar aşağıdakılardır: *ıştaha (ı) gəlmək, ıştahı çəkmək, ıştahı küsmək, acmaq, yemək, yedizdirmək, yedirmək, susamaq, (su)*

içmək, doymaq, qusmaq, əmmək, əmişdirmək, əmizdirmək, süd vermək, süddən kəsmək, otuxmaq, otlamaq, otarmaq, yemləmək, suvarmaq, dənələmək (quş). Həmin feillərin bəziləri həm insana, həm də heyvana, bəziləri isə bunlardan yalnız birinə aiddir. Məsələn, *yedirmək* və *otarmaq, su vermək* və *suvarmaq* eyni anlayışları bildirsələr də, birincilər insana, ikincilərsə heyvana aiddir (*suvarmaq* bitkilər barəsində də işlənir).

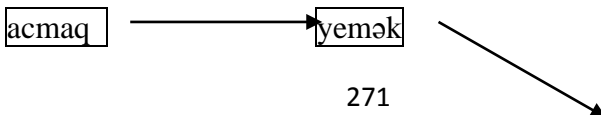
Qidalanma ilə bağlı olan feillərin arasında aşağıdakı mənə münasibətləri özünü göstərir:

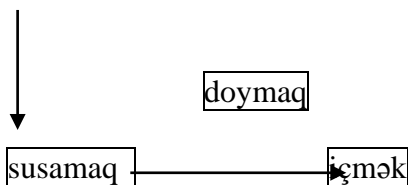
1. Ehtiyacın meydana çıxması və təmin olunmasına görə qarşılaşma. Həmin semantik əlaqə növü *iştahı çəkmək, iştahı olmaq, acmaq* feilləri ilə *yemək*; *susamaq* feili ilə **(su) içmək** feilli arasında özünü göstərir. Məsələn: *İştahın çəkir* (var) – *ye, iştahın çəkmir - yemə* (Dan.). *Acmısan* – arı *ye*, Dəyirmanda darı *ye* (Uşaq mahnısı). *Acmısan* – çörək *ye*, *susamısan* – su *iç*, daha niyə ağlayırsan?! (Dan.).

2. Ehtiyacların xarakterinə (fərqinə) görə qarşılaşma (*acmaq-susamaq, yemək-içmək, otlamaq-su içmək*). Məsələn: *Acmaq* mədədə və *susamaq* ağızda məlum edər (H.Zərdabi). Dostunla *ye-iç*, amma alış-veriş eləmə. Dalda *yeyər*, Göldə *içər* (Məsəl). Qanın *içmək* halal, ətin *yemək* haram. Ot *otlar* qoyun kimi, Su *içməz* hansı quşdur? Su *içməz*, ot *otlamaz*. (Tapmaca).

3. Ehtiyacın təmin edilməsi həmin vəziyyətə uyğun olan halın qarşılığına görə (*yemək/içmək-doymaq*). Məsələn: Biz *yedik, doyduq*, allah, acları da sən *doyur* (Şükür forması). Elm gərək sel kimi axsın ki, hər istəyən ondan *içib-doya* bilsin (H.Zərdabi).

4. Ehtiyacın meydana çıxması və təmin edilməsi yaxud pozulmasından doğan vəziyyətlərin qarşılığına görə (*acmaq-doymaq, iştahı çəkmək-iştahı küsmək*). Məsələn: Elə *acmışdım* ki, inanmırdım bir də *doyam*. Niyə *yemirsən, iştahın çəkmir* (yoxdur), yoxsa bəyənmişən? Bayaq *iştaham var idi* (*çəkirdi*), indi *iştahım küsüb* (Dan.). *Doymaq* feilinin *acmaq* və *yemək-içmək* feilləri ilə semantik əkslik əlaqəsi olduqca maraqlıdır. Bunları qrafik olaraq nəzərdən keçirək.

Buradan görünür ki, yeyib-içməyə ehtiyac duymaqla doyum vəziyyəti arasında müvafiq ehtiyacların təmin edilməsini bildirən feillər olmalıdır. Bunlar *yemək* və *içmək* sözləridir. Belə çıxır ki, *doymaq* feili *acmaq* və *susamaq* feilləri ilə vasitəsiz semantik əlaqədə deyil. Doğrudan da, *doymaq* feili *susamaq* feili ilə semantik əlaqədə olmur, onun *acmaq* feili ilə vasitəsiz semantik münasibəti isə müntəzəm xarakter daşıyır. *Doymaq* feili ikinci tematik sıradan yalnız *içmək* feili ilə semantik əlaqəyə girə bilir. *Doymaq* feili müxtəlif feillərlə semantik münasibətdə olsa da, onun yalnız *acmaq* feili ilə əlaqəsi tam sabit xarakter daşıyır. Ona görə ki, *yemək* və *içmək* feilləri ilə ifadə olunan hər cür proses (hərəkət) *doyumla* nəticələnir. *Doymaq* feili yalnız o vəziyyəti ifadə edir ki, həmin vəziyyət *acmaq* feili ilə bağlı olan halın əksi kimi qarşıya çıxsın. Azərbaycan dilinin leksik sistemində *acmaq* və *doymaq* feillərinin semantik əlaqəsi *ac-tox* sifət cütü və *achlıq-toxluq* isim cütü ilə təsbit olunmuşdur. Müq. et: *Ac* elə bilər, heç *doymaz*. *Tox* elə bilər, heç *acmaz*. *Achlıq* nəyi yedirtməz, *Toxluq* nəyi dedirtməz?! (Məsəl).

Yuxu ilə bağlı olan feillər. Yuxu ilə əlaqədar olan feillər müvafiq hal-vəziyyətin müxtəlif mərhələlərini ifadə edən aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: *yuxusu gəlmək*, mürgüləmək (mürgü vurmaq), *yuxuya getmək*, *yatmaq*, *yuxlamaq*, *oyanmaq*, *ayılmaq*, *yuxudan durmaq* (qalxmaq), *yuxusu qaçmaq*.

Həmin feillər arasında aşağıdakı semantik əlaqə növlərinə təsadüf edilir.

1. *Yatmaq* ehtiyacının əmələ gəlməsi ilə onun təmin olunmasının qarşılığına görə. Həmin semantik münasibət *yuxusu gəlmək*, *yatmaq istəmək* feilləri ilə *yatmaq*, *yuxlamaq*, *yuxuya getmək* feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Yuxun gəlir, yat-qurtar* (Məsəl). *Yuxum gəlmir yatmağa* (Bayatı).

2. Yuxululuq və oyaqlıq vəziyyətlərinin qarşılığına görə. Həmin semantik münasibət bir tərəfdən *yatmaq*, *mürgüləmək*, *yuxlamaq* sözləri ilə o biri tərəfdən *yuxudan qalxmaq* (*durmaq*), *oyanmaq*, *ayılmaq* sözləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Qardaşlar, *yatmaq* vaxtı deyil, *ayılib* bir fikir edin! (H.Zərdabi). At başını *yat*, bəstəri-rahətdən *ayılma* (Sabir). Ey yaran, nə *yatıbsız*, *oyanın!* (“Əkinçi”), Dəxi mümkün deyildi *yatmaq* və *oyanmamaq* (C.Məmmədquluzadə). Axşam tez *yat*, Səhər tez *dur* (Məsəl). *Yataram*, ya allah, *Duraram*, inşallah! (Dua). Çox *yatma*, *dur*, a tənbel! (Abbas Səhhət). Bir ləhzə *ayıldınsa*, qutar canını, *yuxla!* (Sabir). Bəlkə, bizim qaraçuxa *yatıb*, get *qaldır!* (“Qaraçuxa” nağılı). Sən dərin *yuxuya gedəcəksən*, hərdənbir *ayılacaqsan* (Əsəti).

3. Yuxululuq və oyaqlıq vəziyyətlərinə cəhd (təhrik, sövq) etməklə həmin tələbin yerinə yetirilməsinin qarşılığına görə (*oyat-oyan*, *yatırt-yat*). Məsələn: Bayaqdan bəri nə qədər *yatırtmaq* istəyirəm, *yatmır* (Dan.). Qalada *yatmış idim*, top atdılar, *oyanmadım*. Sazınan, söhbətinən *oyatdılar* (Xalq mahnısı).

4. Yuxuda olma və oyatma hərəkətlərinin qarşılığına görə. Həmin semantik münasibət *yuxulamaq*, *yatmaq*, *yuxuda olmaq*, *mürgüləmək* feilləri ilə *oyatmaq*, (*yuxudan*) *qaldırmaq* *durğuzmaq* feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Qız *yatıb*, yuxudadır, Qıymıram *oyatmağa* (Bayatı). Elə *yatmayıb* ki, *oyada biləsən!* (Dan.).

5. Yatmaq ehtiyacı ilə həmin ehtiyacın təmin olunmadan aradan qalxmasının (pozulmasının) qarşılığına görə (*yuxusu gəlmək-yuxusu qaçmaq*). Məsələn: Bayaq *yuxum gəlirdi*, yatmağa yerim yox idi, indi yerim var, amma *yuxum qaçıb* (Dan.).

Geyimlə bağlı olan feillər. Bunlar aşağıdakılardır: *geymək*, *geyinmək*, *soyunmaq*, (paltarını) *çıxartmaq*; *taxmaq* (əlcək, barmaqçılıq, qolçaq, üskük); *qoymaq*, *götürmək* (papaq), *örtmək*, *açmaq* (yaylıq, şal, ləçək); *tutmaq*, *açmaq* (döşlük, önlük); *çalmaq* (çalma). Həmin feillər, nümunələrdən göründüyü kimi, müxtəlif geyim və əşya formaları üzrə diferensiallaşmışdır. Müvafiq əşyavi aidiyyət formalarının hamısında feillər həmin əşyalardan istifadə olunması və ondan azad olunmaq kimi iki bir-birindən kəskin

şəkildə fərqlənən hərəkətləri ifadə etmələrinə görə semantik əkslik əlaqəsinə girir. Həmin xüsusiyyət həm təsirli, həm də təsirsiz feillərə xasdır (*gey(in)mək-soyunmaq çıxartmaq, taxmaq-çıxarmaq, qoymaq-götürmək, örtmək-açmaq, tutmaq-açmaq*). Məsələn: Yazda *geyinər*, Qışda *soyunar*. Bir kürk *gey(in)dim*, *çıxarda* bilmədim (Tapmaca). İslam da *geyindi* cəbhə paltarı [...] Cəbhə paltarını o *soyunmadı* (Səməd Vurğun). Bayıra çıxanda papağını başına *qoy*, əlcəyini əlinə *tax*. Evə gələndə papağını başından *götür*, əlcəyini əlindən *çıxart*. Sən də bayıra çıxanda, yaylığını başına *ört*, evə gələndə *aç* (Dan.).

Mənşə etibarı ilə *geyinmək* və *soyunmaq* feilləri eyni cür düzəlmişlər. Lakin *soyunmaq* feili öz törədici əsasından uzaqlaşaraq, müstəqil mənə kəsb etmişdir. *Geymək*-soymaq* mütabiqliyinin pozulması həmin söz cütündə ikinci tərəfin *çıxartmaq* feili ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur.

Yaş və boy dəyişikliyi ilə bağlı olan feillər

Yaş və boy dəyişikliyi bildirən feillər bir neçə yarımqrup əmələ gətirir. 1. Ümumi şəkildə yaş və həcm (boy) dəyişikliyi bildirənlər (*böyümək, irilənmək, kiçilmək, balacalanmaq, balacalaşmaq*), 2. Yaş dəyişikliyi bildirənlər (*qocalmaq, ahillaşmaq, yaşlanmaq, yaşlaşmaq, gəncləşmək, cavanlaşmaq, kişiləşmək, qarımaq*). 3. Uzununa boy dəyişikliyi bildirənlər (*uzanmaq, qısalmaq, gödəlmək*). 4. Dikinə boy dəyişikliyi bildirənlər (*uzanmaq, boy atmaq, boy vermək, yüksəlmək, qəlbilənmək, ucalmaq, ucalanmaq, alçalmaq*). Həmin feillərin bəzilərinə “mənəvi böyümə cəhətdən” bildirmək xüsusiyyəti xasdır. (Məsələn: *ucalmaq, yüksəlmək, alçalmaq*).

Yaş və boy dəyişikliyi bildirən feillər müvafiq leksik qruplar çərçivəsində semantik münasibətlərə girir. Bunu aşağıdakı nümunələrdən görmək olar. Sən günbəgün *böyüyürsən*, düşmənin *kiçilir*. Hicran gecəsi kimi gündüz *uzanır* [...] Vüsal gecəsi tək gecə qısalır (Qətran). Səndən uzaq olanda gecələrim *uzanır*. Sənə yaxın olanda dilim *qısalır* (Rəsul Rza). Qoyun ayağı *gödəlidir*, Quzu ayağı *uzanır* (Məsəl). Günün ömrü öz vaxtında *uzanır*, öz vaxtında

gödəlir (Bəxtiyar Vahabzadə). Şərab meh küləyindən *gəncləşdi*, dünya isə *qocaldı* (Qətran). Dünya *cavanlaşır*, biz *qocalırıq* (Səməd Vurğun). İncili-şərif arvadların mövqeyini nə qədər *ucaltdısa*, xristianlıq və kilsə onu bir o qədər *alçatdı* (Y.V. Çəmənəminli).

Ağlamaq və gülməklə bağlı olan feillər

Ağlayış və gülüş bildirən feillər müvafiq hərəkətlərin müxtəlif dərəcələrini ifadə edirlər (Bunlar bəzən zərflərlə ifadə olunur). Həmin ifadələr mərkəzi *ağlamaq və gülmək leksemlərinin ətrafında cəmləşirlər*: *ağlamaq, ağlamsınmaq, için-için ağlamaq, xıssın-xıssın ağlamaq, hönkürmək, hönkürtü ilə ağlamaq, gülmək, gülümsünmək, dodağı qaçmaq, qımışmaq, uğunmaq, uğunub getmək, qəhqəhə çəkmək, şaqqanaq çəkmək* (Dan).

Həmin sözlər arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir.

1. Semantik yaxınlıq münasibəti. Bu, eyni temantik sıraya mənsub olan sözlər arasında müşahidə edilir (*gülümsünmək, qımışmaq, dodağı qaçmaq* və s.).

2. Semantik əkslik münasibəti. Bu, birinci növbədə müvafiq tematik sıraların mərkəzi leksemləri olan *ağlamaq və gülmək* feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: *Ağlamaq* əlaməti-qəmdir, *gülmək* əlaməti-fərəh (M.F.Axunov). Gah *ağladar*, gah *güldürər* (Tapmaca). O *gülər-gülərsən, ağlar-ağlarsan* (Vaqif). Könlüm sənsiz *ağlar*, sənənlə *gülər* (Rəsul Rza).

Həmin feillərin təmsil etdikləri tematik sıraların heç də bütün üzvləri semantik əkslik münasibətində ola bilmir. Həmin tematik sıraların yalnız elə üzvləri semantik əkslik münasibətinə girir ki, onlar eyni sözdüzəltmə üsulu ilə əmələ gəlmiş olsun. Məsələn: *ağlatmaq-güldürmək* (*Ağlatdı* dostları, *güldürdü* yadı. Aşıq Ələsgər); *ağladan-güldürən* (*Güldürən* yanına getmə, *ağladan* yanına get. Məsəl); *ağlaşmaq-gülüsmək, ağlağan-güləyən, ağlamalı-gülməli, ağlayış-gülüş* və s.

Ağlamaq feili *sıtqamaq* və *sızlamaq* feilləri ilə, *gülmək* feili isə *demək* və *danışmaq* feilləri ilə də semantik yaxınlıq münasibətində ola bilər. Məsələn: [Aşırıq gərək] məcazi *danışma*, məcazi *gülə*. Əksik *danışarsız*, artıq *gülərsiz*. Daha *deyib-gülmək* çağrı kəsildi (Aşırıq Ələsgər). O günü gəlib üstümə *ağlayıb-sıtqadı* (Dan.). Şah Abbasın anası kimi nə *ağlayıb-sızlayırsan*?! (İdiom). Nə *ağlarsan*, nə *sızlarsan*?! (Abbas Tufarqanlı).

Görmə, eşitmə və nitq feilləri

Görmə, eşitmə və nitq feilləri ayrı-ayrı təsəvvür dairələrinə mənsubdur. Bununla belə, həmin söz kateqoriyalarını bir yerdə nəzərdən keçirmək olar, ona görə ki, ünsiyyətdə görmə, eşitmə və danışmaq fəaliyyəti kompleks şəkildə özünü göstərir. Bu, müvafiq feillərin semantik cəhətdən əlaqəli şəkildə işlənməsində meydana çıxır. Müvafiq leksik qrupları əvvəl ayrılıqda, sonra bir-biri ilə əlaqədar olaraq nəzərdən keçirək.

Görmə feilləri. Görmə feillərinin tematik-sözdüzəltmə sırası aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur: *baxmaq, baxışmaq; göstərmək, görmək, görünmək, görüşmək, göstərmək*. Görmə feilləri arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir.

1. Semantik yaxınlıq əlaqəsi. Həmin semantik münasibət *baxmaq* və *görmək* sözlərinə xasdır. Bu sözlərin münasibəti çox vaxt birincinin feili bağlama formasında ikinciyyə aid olması şəklində təzahür edir. Məsələn: *Baxıb-görməməkdən baxmıtb-görmək* yaxşıdır (Azadə).

2. Semantik əkslik münasibəti (*göstərmək- görmək, görünmək- görmək*). Məsələn: Hər kəsi çağırıram – gəlməyir, *göstərirəm-görmür*, deyirəm-qanmır (H. Zərdabi). Həmin feil cütləri arasında konversiv əkslik münasibətindən başqa, sözdüzəltmə münasibəti də var. Ona görə də onlar (müxtəlif nitq şəraitlərinin eyni kontekstə salınması sayəsində) eyni subyektlə əlaqədar olaraq da işlənə bilər. Məsələn: Xoş üz *göstərməsəm*, xoş üz *görməsəm* (Səməd Vurğun).

Görmə feillərinin maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də onlar;ın qarşılıq-müştərək növünün qoşa subyektlə işlənməsidir. Məsələn:

X. və y. görüşdülər. X. və y. bir-biri ilə *baxışdılar*. Həmin hadisə barəsində irəlidə feilin məna növləri ilə əlaqədar olaraq danışılaçaqdır.

Eşitmə feilləri. Bunlar aşağıdakılardır: *qulaq vermək, qulaq asmaq, dinləmək, eşitmək, eşidirmək, eşidilmək*. Həmin tematik-sözdüzəltmə sırasının üzvləri arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir.

1. Semantik yaxınlıq münasibəti. Həmin semantik əlaqə qulaq vasitəsi ilə duymaq hərəkətinə hazırlaşmaqla həmin hərəkətin özü arasındakı ardıcılıq və fərqi əsaslanır. Məsələn: *Qulaq assan (versən), eşidərsən (Dan)*. *Qulaq asan* öz sözünü *eşidər* (Məsəl).

2. Konversiv əkslik münasibəti (*eşidirmək-eşitmək*). Mən *eşidirdim*, özü də *eşidirdi* (Dan.).

Nitq feilləri. İnsan nitqi ilə bağlı olan feillər müxtəlif tematik sıra və qruplar əmələ gətirir. Bunları aşağıdakı şəkildə təsnif etmək mümkündür. 1. Danışıq fəaliyyəti ilə əlaqədar olanlar (*dinmək, dindirmək, dillənmək, dilləşmək, dilləndirmək, danışmaq, danışdırmaq, danışdırılmaq, danışılmaq; söyləmək, söylənmək, söylətmək, söyləndirmək; demək, dedirmək, deyilmək, deyinmək, deyişmək; nağıl etmək (eləmək), nağıl etdirmək, illətmək nağıl edilmək; susmaq, susdurmaq; susdurulmaq; kirmək, kiritmək, kirişmək*). 2. Sual-cavab və çıxırış bildirənlər (*soruşmaq, cavab vermək; sual vermək. cavab almaq, çağırmaq*). 3. Andla bağlı olanlar (*and vermək, and içdirmək, and içmək*). 4. Rəğbət və şikayət bildirənlər (*tərifləmək, öymək, öyünmək; şikayət etmək; eləmək (eləmək), şikayətlənmək; gileylənmək, giley-güzar etmək, azaylanmaq (dan.), qiybət etmək, danlamaq, danışmaq danışdırmaq*). 5. Buyruq və tövsiyə (öyüd) bildirənlər (*əmr etmək vermək, məsləhətləşmək. məsləhət görmək/vermək, gənəşmək, nəsihət etmək*). 6. Xahiş və yalvarış bildirənlər (*xahiş/təvəqqe etmək (eləmək), yalvarmaq, lalmaq (Dan.), diləmək, istəmək, minnət etmək eləmək*). 7. Müəyyən əhvali-ruhiyyə ilə bağlı olaraq səsçixarma bildirənlər (*pıçıldamaq, zarımaq, inildəmək, mızıldada(n)maq, donqulda(t)maq, donqulda(n)maq, sızıldamaq, ufuldamaq, qışqırmaq, bağırmaq, çığırmaq*). Ağlamaq və gülmək feilləri də semantik baxımdan bunlara yaxındır, lakin bu iki feil bir

sıra semantik və sözdüzəltmə xüsusiyyətlərinə görə onlardan seçilir. Ona görə də *ağlamaq* və *gülmək* feillərini ayrıca nəzərdən keçirməli olduq.

Nitq feilləri bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə ola bilər. Bunlardan birincisi və ən sadəsi tematik sıralar çərçivəsində özünü göstərən semantik yaxınlıq əlaqəsidir (*dinib-danışmaq, yalvarıb-yaxarmaq, qışqırıb-bağırmaq, danlayıb –dansımaq* və s.). Məsələn: Kimsə *dinib-danışmayı*r (Səməd Vurğun). Xatırında varmı, hərdən *küsüşüb*, Deyərdin: “*Danışma, dindirmə* məni!” (Rəsul Rza). O, şoferi bərk *danlayıb-dansıyırdı* (Süleyman Rəhimov).

Nitq feillərinin müxtəlif tematik qruplar içərisində və tematik sıralar arasında ən çox özünü göstərən məna münasibəti semantik əkslik əlaqəsidir. Bunların müxtəlif əsasları və növləri var.

1. Hərəkətin ifasını və qurtarmasını bildirmək əlamətinə görə semantik əlaqə nitq feilləri ilə *susmaq, kirmək, doymaq* feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Ya məclisdə *kiri* otur, Ya *dinirsən*, yaxşı *din* (Bayatı). O *danışanda kirmək* bilmir (Dan.). Ələ alsan-*ağlar*, yerə qoysan-*kiriyər*. Dərə görüb *bağır*dı (*çığırdı*), Dərya görüb *kiridi* (Tapmaca). *Ağladılar, doydular* (Bayatı).

2. Sual və cavabla bağlı olan feillərin semantik qarşılışması. Həmin semantik əlaqə sorğu bildirən feillərlə cavab bildirən feillər, eləcə də *demək, söyləmək* kimi danışq feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: And verib *soruşdum* bir-bir, *dedilər*: “Fəqir, səni şeydə qılan gəlməmiş” (Zakir).

3. Andla bağlı olan feillərin semantik qarşılışması (and *vermək/içdirmək-and içmək*).

4. Müəyyən hərəkətə sövqətmə və həmin hərəkətə əməl etməyə görə semantik qarşılışma. Həmin əlaqə növü eyni feilin təsirli və təsirsiz məna növlərinə xasdır (*dindirmək-dinmək, danışdırmaq-danışmaq, söylətmək-söyləmək* və s.). Məsələn: Bu da belə oğlandır: *dindirməyincə dinib-danışmaz* (Dan.). *Dindirir* əsr bizi, *dinməyiriz* (Sabir).

5. Nitq feillərinin bir qismi söz yox, əməli müqabillərə malik olur. Həmin əməllərin ifadəsi olan feillər ilkin (əsas) leksemələrlə semantik əlaqəyə girməsələr də, onların məzmununa reaksiyanı,

müvafiq linqvistik şəraiti əks etdirir. Müq.ət: *buyurmaq* və *buyruğa baxmaq* yaxud *baxmamaq*; *əmr vermək* etmək və *əmri yerinə yetirmək* yaxud *əmrdən boyun qaçırmaq/əmrə əməl etməmək*; məsləhət görmək və *məsləhəti eşitmək* və s.

Bundan başqa, görmə, eşitmə və nitq feilləri daha çox leksik qruplar arası əlaqə və münasibətlərlə səciyyələnir. Həmin münasibətlər aşağıdakı əlamətlərin əksliyinə əsaslanır. Birincisi, görmə və eşitmə hərəkətlərinin qarşılıqlığına görə. Məsələn: *Göz görmək*, *qulaq eşitmək* üçündür. *Gördüyünü* qoyub, *eşitdiyinə* inanma (Məsəl). İkincisi, danışma və eşitmə hərəkətlərinin qarşılıqlığına görə. Məsələn: Xanım, sən heç *danışmırsan*. Mən *qulaq asıram* (Ü.Hacıbəyov). İki *eşit*, bir *danış* (Məsəl). Çalış çox *eşidib*, az *danışasan* (A.B.Bakıxanov), Biz [...] *deyə*k, siz *qulaq asın* (“Aşığı Ələsgər”). *Qulaq as*, nə *deyir*, gör ana torpaq (Səməd Vurğun). Dəli özü *deyər*, özü *eşidər* (Məsəl).

Danışma və eşitmə feilləri çalğı, oxuma, yazma kimi fəaliyyət sahələrinə aid olan feillərlə də semantik əkslik münasibətində ola bilər. Məsələn: Bir mirzə gərəkdir, əli qələmli, Mən *deyə*m vəsfini, *yaza*, Müşkünaz! (Aşığı Ələsgər). Mən nə *desəm*, *yaz* (Ə.Haqverdiyev). Biz sazınan *oxuya*q, siz *qulaq asın* (“Aşığı Ələsgər”). Saz *çalma* – haramdır; saza *qulaq asma*-haramdır (M.F.Axundov).

Psixi fəaliyyətlə bağlı olan feillər

Psixi fəaliyyət bildirən feillər üç tematik qrup əmələ gətirirlər: 1. Qeyri-fəal psixi vəziyyət bildirənlər (*bayılmaq*, *huşunu itirmək*, *özündən getmək*, *qəşş eləmək*). 2. Fəal psixi vəziyyət bildirənlər. Huşunu itirənin fəal psixi vəziyyətə qaytarılmasında iştirak edənin hərəkətini ifadə edən feillər də bura aiddir (*ayılmaq*, *ayıltmaq*, *özünə gəlmək*, *özünə gətirmək*). 3. Əqli fəaliyyət bildirənlər. Bunlardan qeyri-fəal və fəal psixi vəziyyət bildirən feillər xüsusilə bir-biri ilə sıx semantik əlaqədə olur. Ona görə də onların bir yerdə nəzərdən keçirilməsi məsləhətdir.

Qeyri-fəal və fəal psixi vəziyyət bildirən feillər. Həmin feillərin mənsub olduqları mənə qrupları içərisindəki məzmun

münasibətləri sinonimlikdən o yana getməyib, elə bir linqvistik əhəmiyyət kəsb etmir. Qeyri-fəal və fəal psixi vəziyyət bildirən feillərin tematik qruplar arasındakı münasibətləri daha çox maraqlıdır. Həmin münasibətlərin aşağıdakı əsasları var.

1. Qeyri-fəal psixi vəziyyətin fəal psixi vəziyyətlə əvəz olunmasına görə (*bayılmaq-ayılmaq, özündən getmək-özünə gəlmək* və s.). Məsələn: Arvad *özündən gedir*, sonra *özünə gəlir* (Əsatir). 2. Qeyri-fəal psixi vəziyyətə düşmə və fəal psixi vəziyyətə gətirmə fəaliyyətlərinin qarşılığına görə. Həmin semantik münasibət *özündən getmək, huşunu itirmək, qəşş etmək/eləmək* feilləri ilə *ayıltmaq, özünə gətirmək* feilləri arasında özünü göstərir. Məsələn: Bu kişi niyə *özündən getdi*; Bunu *ayıldın*, görək! (M.F.Axundov). Arvad *özündən getdi*? Su səpib, *ayıldılar* (“Aşiq Ələsgər”). Naçalnik *özündən getdi*. Həkim gəlib, dost-aşına yığılıb onu *özünə gətirdilər* (“Əkinçi”).

Biz yuxarıda *ayılmaq* sözünün yuxu bildirən feillərlə semantik əkslik münasibətində çıxış etməsinin şahidi olduq. Həmin feil icbari yolla qeyri-fəal psixi vəziyyətə düşmə hallarını bildirən *keflənmək, məst olmaq* kimi feillərlə də semantik əkslik münasibətinə girə bilər. Məsələn: İç həm *məst ol*, həm *ayıl* (Bayatı).

Əqli fəaliyyət bildirən feillər. Psixi fəaliyyət bildirən feillərin mühüm bir qismi yaddaşa bağlıdır. Bunlar yaddasaxlama, unutma və başadüşmə üzrə olmaqla, üç mənə qrupu əmələ gətirir. Həmin qruplar aşağıdakı sözlərlə təmsil olunur. Yaddasaxlama feilləri: *xatırlamaq, yadda saxlamaq, yadda qalmaq, yada salmaq, yada düşmək*. Unutma feilləri: *unutdurmaq, unutmaq, yaddan çıxar(t)maq, yaddan çıxmaq*. Başadüşmə feilləri: *düşünmək, fikirləşmək, başa salmaq, başa düşmək, anlamaq, qanmaq, qandırmaq*.

Əqli fəaliyyət bildirən feillər aşağıdakı mənə münasibətlərində olurlar:

1. Qeyd olunan üç mənə qrupu çərçivəsində (*unutdurmaq – unutmaq, yaddan çıxartmaq – yaddan çıxmaq, yadda saxlamaq – yadda qalmaq, yada salmaq – yada düşmək, başa salmaq – başa düşmək, qandırmaq – qanmaq* və s.). Məsələn: Niyə bizi heç *yada salmırsan*?! Mən sizi *yaddan çıxarmamışam* ki, *yada salam! Başa*

düşmürsən, başa salım. Qanmırsan, qandırım (Dan). Siz *başa düşmədiniz*, lazım gəldi ki, mən *başa salım* (C.Məmmədquluzadə).

2. Yaddasaxlama və unutma feilləri arasında (*yaddan çıxmaq – yada düşmək, yaddan çıxartmaq – yada salmaq* və s.). Məsələn: Nə deyəcəkdim, *yadımdan çıxdı*. Ha fikirləşirəm – *yadıma düşmür ki, düşmür!* (Dan.).

Hərəkət feilləri

Bir qisim feillər insan və başqa canlıların məkanda yerdəyişmə, tövrdəyişmə ilə əlaqədar olan hərəkətlərini bildirir. Bunların üç sinfini müəyyənləşdirmək mümkündür: 1. Tövr (təbii vəziyyət) dəyişikliyi bildirənlər. 2. Üfüqi istiqamətli hərəkət bildirənlər. 3. Şaquli istiqamətli hərəkət bildirənlər.

Təbii vəziyyət dəyişikliyi bildirən feillər. Bəzi feillər insan və başqa canlı varlıqların öz təbii vəziyyətini dəyişməsi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edir. Belə sözlərdə subyekt mənsubiyyəti mühüm rol oynayır. Bunlar aşağıdakılardır: *oturmaq, əyləşmək, bardaş qurmaq, diz çökmək, çöməltmə oturmaq, çömbəltmək, ayağa qalxmaq durmaq, dikəlmək, uzanmaq (insan), yatmaq “uzanmaq”* (insan, heyvan), *tonqumaq* (it, qurd), *qonmaq* (quş). və s. Həmin feillər iki cür semantik münasibətdə olur. Bunlardan birincisi oxşar tövr (vəziyyət), ikincisi bir-birindən fərqli vəziyyətlər kimi xarakterizə edilə bilər. Birinci əlamətə görə feillər sinonim cərgələr (*oturmaq, əyləşmək; qalxmaq, durmaq* və s.), ikinci əlamətə görə isə paradiqmatik cütlər (*oturmaq-durmaq* və s.) əmələ gətirir. Beləliklə, deyə bilərik ki, ayrı-ayrı sinonim cərgələrə mənsub olan feillər arasında semantik əkslik münasibəti özünü göstərir. Məsələn: Gözələ “gözəl” deyərlər, *oturar-durar* (Məsəl). *Oturar* həsir kimi, *Duranda* yesir kimi (Tapmaca). *Dur, oturma!* Fizzə ayaq üstə *durub*, genə *oturdu* (C.Məmmədquluzadə). *Bardaş quranlar qalxıb dizi üstə oturdu, dizi üstə oturanlar qalxıb bardaş qurdu*. Sona xanım [...] *qalxır, oturur* (M.F.Axundov).

Həmin feillərin semantik ardıcılığı oturuş bildirən feillərlə müəyyənləşir. Y.Apresyan *uzanmaq* sözünü də həmin feillərlə əlaqələndirərək, belə hesab edir ki, bu feil üçlüyünün bizim üçün

mühüm olan aspektləri müvafiq hərəkətlərdən qabaq gələn ilkin vəziyyət və onların nəticəsi olan son vəziyyət vasitəsi ilə təsvir oluna bilər.

	başlanğıc	qurtaracaq
1. qalxmaq	uzanmaq ya oturmaq	durmaq qalxmaq
2. oturmaq	uzanmaq ya durmaq	oturmaq
3. uzanmaq	oturmaq ya durmaq	uzanmaq

O göstərir ki, müvafiq feil cütləri “neytrallaşan” saxta antonimlər ola bilər. Bundan ötrü müqayisə edilən iki hərəkət üçün ilkin olan vəziyyətlər əlamətinin aradan qalxdığı şəraitləri təsvir etmək kifayət edərdi. Məsələn: *qalxmaq* və *oturmaq* feilləri ilə ifadə edilən hərəkətlər üçün bu, “uzanmaq” əlamətidir. Onu aradan götürsək, *qalxmaq* oturmaq vəziyyətdən dik vəziyyətə keçid prosesi kimi, *oturmaq* isə, əksinə, dik vəziyyətdən oturmaq vəziyyətə keçid prosesi kimi təsvir olunur. Lakin, semantik məlumata cümlədən daha geniş dairədə nəzarət edilməyincə, neytrallaşma şəraitini xalis dil terminlərində səciyyələndirmək olmaz (1.161-162).

Y. Apresyanın mülahizələri bir neçə cəhətdən qaneedicidir. Birincisi, o yalnız *oturmaq* və *durmaq* (*qalxmaq*) feillərindən danışır, *uzanmaq* feilinin məzmununu həmin üsulla izah etməyin mümkün olmadığı, bir növ, üstüörtülü qalır. İkincisi, bu feillərin məzmunları semantik arasıkəsilməzlik əmələ gətirmir, ona görə də onlar Y. Apresyanın güman etdiyi şəkildə bağlı deyil. Üçüncüsü, *oturmaq-durmaq* və *uzanmaq-qalxmaq* əkslikləri dil faktları olduğu halda, *uzanmaq-oturmaq* kimi dil faktı yoxdur. Üfüqi istiqamətdə hərəkət bildirən feillər.

Hərəkət bildirən feillərin bir qismi insan və başqa canlı varlıqların ikiölçülülük məkanda (məsələn, düz yerdə) baş verən hərəkətlərini ifadə edirlər. Bunlar aşağıdakılardır: *iməkləmək*, *yerimək*, *yüyürmək* *qaçmaq*, *yorğalamaq*, *yortmaq*, *getmək*, *gəlmək*, *aparmaq*, *gətirmək*, *dayanmaq*, *durmaq*, *qayıtmaq*.

Bəzi istisnaları nəzərə almaqla deyə bilərik ki, həmin feillərin məzmunları semantik arasıkəsilməzlik (tematik sıra) əmələ gətirir.

Məsələn, *iməkləmək*, *yerimək*, *yüyürmək*, *qaçmaq*, *yorğalamaq*, *yortmaq* feillərinin məzmunu eyni xarakterli olub, bir-birindən ifadə olunan hərəkətlərin yeyinlik dərəcəsinə görə fərqlənir. *Getmək* və *gəlmək* feillərinin məzmunu “yerimək” məzmununa söykənib, öz növbəsində *aparmaq* və *gətirmək* feillərinin məzmunlarının bazasını təşkil edir. *Dayanmaq*, *durmaq* və *qayıtmaq* feilləri, *aparmaq* və *gətirmək* feilləri istisna olmaqla, bütün o biri feillərin ifadə etdikləri hərəkətlərin aradan qalxdığı şəraiti bildirir.

Üfüqi istiqamətdə hərəkət bildirən feillər arasında aşağıdakı semantik münasibətlər özünü göstərir.

1. Semantik yaxınlıq münasibəti. Həmin əlaqə növü *iməkləmək*, *yerimək*, *yüyürmək* kimi müxtəlif yeyinlik dərəcəsi bildirən feillərə xasdır. Məsələn: Uşağın *yeriyib-yüyürən* çağıdır (Dan.).

2. Semantik əkslik münasibəti. Həmin əlaqə növü *gəlmək* və *getmək*, *gətirmək* və *aparmaq* kimi eyni xarakterli, lakin müxtəlif istiqamətli hərəkətləri bildirən feillərə xasdır. Məsələn: Qonaq *gələr* qonşu kimi, Yenə *gedər* qonşu kimi (Məsəl). Mən *gələndə gedirsən*, Mən *gedəndə gəlirsən* (Rəsul Rza). Arşın *gətir*, bez *apar*, çuval *gətir*, söz *apar* (Məsəl). Səni bulağa susuz *aparıb*, susuz *gətirərəm* (İdiom). Boş *aparmışdım*, Dolu *gətirdim* (Tapmaca). Eşşöyi hər kəs *gətirmişdi*, o da *apardı* (C.Məmmədquluzadə).

3. Semantik bağlılıq (asılılıq) münasibəti (*gəlmək-gətirmək*, *getmək-aparmaq*). Həmin feillərdən birincilərin ifadə etdikləri hərəkətlər ikincilərlə ifadə olunan hərəkətlərin baş verməsi üçün əsas şərtidir. Ona görə də ikincilərin semantik izahı zamanı birincilərin məzmununa isnad etmək olur: *gətirmək*–“*gəlmək* və özünlə bir şey götürmək”; *aparmaq*–“*getmək* və özünlə bir şey götürmək” . Həmin feillərin semantik bağlılığı müntəzəm xarakter daşıyır. Məsələn: Xoş *gəlmisən*, səfa *gətirmisən!* (Nəzakət ifadəsi). *Gələr-gətirər*, *gedər-aparar!* (Məsəl). *Gəlmişik*, *gətirmişik* bir əjdaha! (Əhməd bəy Cavanşir). O *gələcək*, mənə özü ilə sevinc və fərəh *gətirəcək* (Dilbər xanım). At *getdi*, örkəni də *apardı* (Məsəl). Mən özüm də *getdim* və ev adamını da *apardım* (C.Məmmədquluzadə).

Gəlmək və *gətirmək*, *getmək* və *aparmaq* feillərinin münasibəti qeyd edilənlərlə bitmir. *Gətirmək* mənşə etibarı ilə *gəlmək* feilindən düzəlmiş təsirli feildir. N.Canaşia birincini ikincinin həqiqi növü (действительный залог) hesab edir (2.43; həmçinin 4.247). Deməli ki, müasir azərbaycanlı bu iki feili artıq sözdüzəltmə münasibətində götürmür. Onların sözdüzəltmə etibarı ilə təcrid olunmasının bir neçə səbəbi var. Birincisi, *gətirmək* feilində -l ünsürünün düşməsi. İkincisi, *gətirmək* feilinin *aparmaq* feili ilə semantik əkslik münasibətində olub, öz törədici əsasında mənaca uzaqlaşması. Bir qədər sonra görəcəyimiz kimi, *gətirmək* və *aparmaq* feilləri arasında olan semantik bağlılıq ikinci feildən ötrü də təsirsiz qalmamışdır. Bu isə M.Pokrovskinin “oxşar formalar eyni kateqoriyada birləşir və bundan sonra onların morfoloji taleyi eyni olur” (3.19) müddəasını bir daha təsdiq edir.

Göstərilən feillər arasında müşahidə olunan semantik bağlılıq, demək olar ki, semantik universallıq kimi bir şeydir. Y.Apresyan qeyd edir ki, *yerimək* feilindən “səbəbolma və subyekt” kimi müntəzəm şəkildə ifadə olunan mənaların köməyi ilə *aparmaq* (nesti) “başqasının getməsinə səbəb olmaq və özü də getmək” feili düzəlir. *Minib getmək* (ехать) feilindən eyni mənə əlavələri ilə *mindirib aparmaq* (везти) “başqasını mindirib aparmaq və özü də minib getmək” feili düzəlir (1.72).

Aparmaq feili *alib varmaq* mürəkkəb ifadəsindən törəmişdir. Bu, aşağıdakı linqvistik amillərin təsiri ilə mümkün olmuşdur. *Varmaq* feili işləkliyini itirərək, öz yerini *getmək* feilinə tərk etmişdir. *Getmək* feili isə *varmaq* feilinə baxmış *gəlmək* feili ilə daha artıq fonomorfoloji ümumiliyə malikdir. *Aparmaq* öz törədici əsası ilə semantik və sözdüzəltmə əlaqəsini itirmiş, onunla *getmək* feili arasında semantik, *gətirmək* feili arasında isə semantik əkslik və fonomorfoloji ümumilik əlaqələri meydana gəlmişdir.

Göstərilən semantik əlaqə yalnız bu iki feil cütü ilə məhdudlaşmır. Azərbaycan dilində *qayıtmaq-qayıtmaq*, *dönmək-döndərmək* feil cütlərinin tərəfləri arasındakı semantik və sözdüzəltmə münasibətləri də bunun eynidir. Bu da hələ hamısı deyil. *Axtarmaq*, *əndərmək* “tökmək”, *göndərmək* və *qondarmaq* feilləri də eyni yolla əmələ gəlmişlər, lakin onların törədici əsasları

dinin lüğət tərkibindən çıxdığı üçün onlar müstəqil mənə kəsb etmişlər.

4. Semantik bərəkslik münasibəti. Həmin əlaqə istiqamət məzmunlu feillərlə *dayanmaq, durmaq, qalmaq, dönmək, qayıtmaq* və *qaytarmaq* sözləri arasında özünü göstərir. Bu feillərin semantik əksliyi başqa semantik əkslik hallarından kəskin şəkildə fərqlənir. Bunu *getmək-gəlmək* və *getmək-qayıtmaq* feil cütlərinin müqayisəsindən görə bilərik. *Getmək* və *gəlmək* feilləri semantik tutum etibarlı ilə bir-birinin tam eynidir (“müəyyən xarakterli hərəkət” + “istiqamət”). Bunlar yalnız ifadə olunan hərəkətlərin istiqamətləri arasındakı fərqə görə bir-birindən fərqlənir. *Getmək* və *qayıtmaq* feil cütündə isə vəziyyət başqa cürdür. Bunların semantik münasibəti yalnız istiqamət fərqiə əsaslanır. Ona görə də *qayıtmaq* feili də, o biri mənfi məzmunlu feillərdə də müxtəlif məzmunlu feillərlə semantik bərəksiz münasibətində ola bilər. Məsələn: Mən *gedirəm*, o *qalır*. Mən *gedirəm*, o da *gedir*. Mən *dururam*, o da *durur* (Tapmaca). Gedən *gələr*, soruşan *qalar* (Məsəl). *Gedərsən*, yola sallam. *Qalarsan*, qadan allam (Xalq mahnısı). *Getmənam*, yanında *qallam* (Aşıq Ələsgər). *Qaçar*, *qaçar*-rəqibini aldad. *Qayıdanda* qoçaq olur, əfəndim (“Koroğlu”). *Gedər*, *gedər-qayıdır*. *Getdiyini* yola fikir ver, bəlkə, *qayıtdın* (Məsəl). Yar *getdi*, *qayıtmadı* (Bayatı). Bir su ki axıb *getdi*, Bir də çeşməyə *dönməz*. Tazısız ova *gedən* Dovşansız evə *dönər* (Məsəl).

Şaquli istiqamətdə hərəkət bildirən feillər

Bir qisim feillər subyekt və obyektlərin şaquli istiqamətdə hərəkətlərini bildirir. Bunların iki sinfi var: 1. Aşağıdan-yuxarıya yönəlmiş hərəkət bildirənlər (*atılmaq, atlanmaq, qalxmaq, qaldırmaq, çıxmaq, minmək*). 2. Yuxarıdan-aşağıya yönəlmiş hərəkət bildirənlər (*düşmək, düşürmək, enmək, endirmək, saldırmaq, salmaq, tökmək, tökülmək, tökdürmək, çökmək, çökürmək, çökdürmək*). Həmin feillər ifadə etdikləri ümumi istiqamətə görə bir-birinə uyğun gəlsələr də, subyekt və obyekt mənsubiyyətinə görə bir-birindən fərqlənir (məsələn. müq. et: *ata* minmək, *ağaca* çıxmaq və s.).

Şaquli istiqamətdə hərəkət bildirən sözlər arasında aşağıdakı semantik münasibətlər müşahidə olunur.

1. Semantik yaxınlıq münasibəti. Həmin semantik əlaqə təsirlilik və təsirsizlik əlamətinə görə bir-birinə mütbəiq gəlib, eynixarakterli hərəkətləri ifadə edən feillər arasında özünü göstərir. Məsələn: *atılmaq (tullanmaq, hoppanmaq, hoppulmaq); atlanmaq (minmək); qalxmaq (çıxmaq); qaldırmaq (qalxızmaq); endirmək (düşürmək)* və s.

2. Semantik əkslik münasibəti. Şaquli istiqamətdə hərəkət bildirən feillər müxtəlif əsaslara görə semantik əkslik münasibətlərinə girə bilər. Müvafiq hərəkətləri başvermə şəraiti, subyekt və obyekt mənsubiyyəti və s. görə təsnif etmək mümkündür.

A. Qeyri-icbari (sərbəst olaraq) yuxarı və aşağı yönəlmiş hərəkətləri ifadə edən feillərin əksmənalılığı. Məsələn: *Atılıb-düşər*, susuz bişər. *Atıldı, düşdü* çaya. (Tapmaca). *Atılıb-düşür*, Tamahım düşür (Uşaq mahnısı). [Zəlzələ] tullama olanda *tullanıb-düşür* (H.Zərdabi). *Hoppanar-düşər*. *Qalxdım* təpəyə, *düşdüm* küpəyə (Tapmaca). Ürək sıxılıb qanı bunların içinə tökəndə o damarlar *qalxır*, sonra qan axıb gedəndə yenə *düşür* (H.Zərdabi). *Atlananda* bəy oğlu, *Düşəndə* yüzbaşdı (Bayatı). İgid odur, atdan *düşə*, *atlan* (Məsəl). Ata *minər*-səslənməz, Yerə *düşər*-paslanmaz (Tapmaca). Eşşəyə *minmək*-bir ayıb, *düşmək*-iki ayıb (Məsəl). Kim isə *minir*, kim isə *düşür* (Rəsul Rza). Necə ki *qalxmışdı*, o növ də *enib* söndü (Ə.Haqverdiyev). Dalğalar kimi *qalxmaq*, dalğalar kimi *enmək* (Müşfiq). Kəblə Tağı da yavaşca durduğu yerdə *çökürdü* dizi üstə və birisi durub gedəndə Kəblə Tağı da dik *qalxırdı* ayaq üstə (C.Məmmədquluzadə). *Çıxdım* təpəyə, *Düşdüm* küpəyə. Dik *çıxanda* ildirəm, Dik *enəndə* digirqoz (Tapmaca). Dağa *çıxmaq* çətin, Dağdan *düşmək (enmək)* asan (Məsəl). Qeyri vaxtlarda gün ya Məşriqdən qiblə tərəfə *doğur* və habelə Məğribdən qiblə tərəf və ya şimal tərəfə *batır* (H.Zərdabi). Ay *doğar*, *batmaz* gecə (Bayatı).

Bəzi feillər eyniistiqamətli hərəkətləri bildirsə də, onların ardıcılığı yuxarıdakıların əksinədir. Məsələn: Qızıl öküz *yatdı*, *qalxmadı*. Quruda *yatsa*, *qalxmaz* (Tapmaca). *Yatıb* inildəyir, *durub* boylanır (Aşiq Ələsgər). *Yatıram*-yanım ağrır, *Dururam*-canım ağrır

(Bayatı). Qızıl öküz *yatar, durmaz*. Biri *yatar-durmaz* (Tapmaca). Uçurumları gözəlcə *endik*, düz yola *çıxdıq* (C.Məmmədquluzadə).

Müvafiq feillərin bir qismi qapalı məkan içərisində baş verən əksistiqamətli hərəkətləri bildirir. Belə feillərin semantik əlaqəsi daxilolma bildirən feillərin birinci, xaricolma bildirən feillərin ikinci yerdə gəlməsini tələb edir. Məsələn: Dama *girər* – aləmi gəzər, damdan *çıxar* – bir yerdə durar. Suya *girər*-bir olar, Sudan *çıxar*-min olar. Burdan *girər*, Ordan *çıxar* (Tapmaca). Məscidə *girib-çıxmaq* mümkün olmur (C.Məmmədquluzadə). Suya *düşər*-açılar, Sudan *çıxar*-yığılar (Tapmaca). [Quru yer ilanları] suya *düşəndə* [...] tez üzüb kənara *çixırlar* (H.Zərdabi). Burdan *batar*, Ordan *çıxar* (Tapmaca). Harda suya *batıb-çıxa* bilərsən? (Ü.Hacıbəyov).

B. İcbari şəkildə şaquli istiqamətdə baş verən hərəkətləri ifadə edən feillərin əksmənalılığı. Belə feillərin əksəri indicə nəzərdən keçirilən feillərin təsirli formalarıdır. Məsələn: Hoha var-dağa *mindirər*, hoha var-dağdan *yendirər*. Kimisini qantarğaya *mindirir*, kimisini qantarğadan *yendirir* (Məsəl). Tatarını *qaldırdı* göyə, amma *yendirmədi*. Adamların [biri] məni *qalxızdı* divarın üstünə. Dadaşım [...] *yendirdi* o tərəfə [Xudayar bəy dəyəneyini] nə vaxt kefi istəyir *qaldırır*, nə vaxt kefi istəyir *yendirir* (C.Məmmədquluzadə). Müşfiq şeir oxuyarkən əlini şeirin ahənginə uyğun olaraq *qaldırıb-endirirdi* (Dilbər xanım). Həmin semantik əlaqə biri və ya hər ikisi sadə olan (törəmə olmayan) sözlər arasında da özünü göstərir. Məsələn: Alıbəy, Alıbəy, dovşana bax, dovşana! Qulaqların *qaldırır* – *qoyur*, *qaldırır* – *qoyur*! (Uşaq mahnısı). Yun üstündə iki tas Birin *qaldır*, birin *bas* (Tapmaca). At yorğalıyanda hər tərəfinin iki ayağını birdən *qalxızıb*, birdən *qoyar* (“Əkinçi”). Onların hər birinə qeyri ox qayırbılar ki, onların hərəsini əlahiddə *qalxızmaq* və *salmaq* olsun. [Kağızı] bir az yuxarı *qalxızıb*, yenə aşağı *sallam*. Belədə bir dağı *götürüb*, o biri dağın üstünə *qoymaq* olar (H.Zərdabi). Soyxanı kim *götürübsə*, o da yerinə *qoymalıdır* (Dan.). Səni daş *qoyub*, qızıl *götürəsən* (Alqış). Əlimizin birisini isti suya *salıb*, bir az saxlayıb, *çıxarıb* ikisini də birdən isti suya *salsaq*... (H.Zərdabi). Mənim əllərim isti sudan soyuğa, soyuqdan-istiyə *çıxarıb-salmaqdan* belə olub (Dan.).

B. *Təsirli və təsirsiz feillər arasında konversiv əkslik münasibəti (qaldırmaq-qalxmaq, qalxızmaq-qalxmaq, endirmək-enmək, sal(la)maq-düşmək və s.).* Məsələn: [Adam] suya bir daş atsa, görər ki, daş düşən yerin kənarları qalxdı və onun belə *qalxıb-düşməsi* suyun ondan kənar olan hissələrini də *qalxızıb-düşürdü* (H.Zərdabi). Sən *saldın*, o da *düşdü-öz-özünə düşmədi* ki! (Danışiq).

Şaquli istiqamətli hərəkət bildirən feillərin müxtəlif söz cütlərində yer tutmasının izaha ehtiyacı var. Bunun semantik əhəmiyyətini üzə çıxarmaq üçün müvafiq müştərək ünsürlü feil cütlərini müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirək.

I	II
doğmaq-batmaq (Gün, Ay)	batmaq-çıxmaq (su)
çıxmaq-düşmək (dağ, ağac)	girmək-çıxmaq (su, ev)
minmək-enmək (at)	düşmək-çıxmaq (quyu)
qalxmaq-düşmək (dağ)	enmək-çıxmaq (quyu)
qalxmaq-enmək (dağ)	enmək-çıxmaq (quyu)

Belə çıxır ki, eyni feilin söz cütündə birinci və yaxud ikinci yerdə işlənməsinin inikas əhəmiyyəti var.

Eyni feilin müxtəlif söz cütlərində birinci yoxuşa ikinci yerdə işlənməsi faktını müvafiq hərəkətlərin açıq, yoxsa qapalı məkanda baş verməsi ilə izah etmək olar. İndi isə mümkün olan yerlərdə həmin feilləri onların semantik-sözdüzəltmə törəmələri ilə əvəz edək:

I	II
çıxartmaq-düşürmək (salmaq)	salmaq-çıxartmaq
mindirmək-düşürmək (salmaq)	salmaq-çıxartmaq
qaldırmaq-düşürmək (salmaq)	salmaq-çıxartmaq
qaldırmaq-endirmək (salmaq)	salmaq-çıxartmaq
	salmaq-çıxartmaq

Belə bir əvəzetmə maraqlı müşahidələr aparmağa imkan verir. Onun sayəsində I sütunda, ikinci yerdəki sözlərin törəmə olmayan sinonimləri meydana çıxır. II sütunda feillərin məhz həmin sözlərdən başlanan qoşalaşması (ardıcılığı) daha artıq məqbul

görünür. Məsələn, müq. et: (ağaca) *çıxartmaq*-(ağacdən) *salmaq* və (cibə) *salmaq*-(cibdən) *çıxartmaq*.

Hər iki halda eyni feil müxtəlif yerlərdə ayrı-ayrı ekstralinqvistik vəziyyətləri ifadə edir. Həmin ifadə fərqlərini aşağıdakı sxemdən görmək olar.

I	II	III	IV	V
doğmaq		çıxmaq	minmək	
batmaq		düşmək	üşmək	
batmaq	çıxmaq	çıxmaq		çıxmaq
düşmək	batmaq	düşmək		düşmək

Göstərilən nümunələrdən yalnız III sütundakı feillər məkanı münasibətləri tutuşdurmaq üçün ideal imkan verir. Hər iki halda *çıxmaq* yuxarıya, *düşmək* aşağıya yönəlmiş hərəkəti bildirir. Həmin hərəkətlər müxtəlif məkanı şəraitlərə aid olsalar da, hər iki vəziyyət arasında ifadə baxımından izomorfizm var. I və II sütunlardakı feillərin nisbəti də buna oxşayır, lakin bu oxşarlıq ötürəkdir. Müvafiq hərəkətlərin müxtəlif obyektlərə aid olmasından əlavə, *çıxmaq* və *doğmaq* feilləri arasında izomorfizm yoxdur. Onlar ayrı-ayrı hərəkətləri ifadə edir, ona görə də burada bir yox, iki feil lazım gəlmişdir. IV sütundakı feil cütünün qapalı, V sütundakı feil cütününsə açıq məkanla bağlı olan qarşılığı yoxdur.

Mübadilə və oyun bildirən feillər

Mübadilə və oyun bildirən feillər iki tərəf arasında baş verən hərəkətləri ifadə edir: *bağışlamaq-qəbul etmək*, *vermək-almaq*, *satmaq-almaq*, *uduzmaq-udmaq (aparmaq)*. İndiyə qədər haqqında danışılan feillər içərisində də belələri az deyil (*ərə getmək – arvad almaq*, *mindirmək – minmək* və s.), lakin mübadilə və oyun bildirən feillər başqa feillərdən onunla fərqlənir ki, bunlar məxsusi subyektlərlə yanaşı, müştərək obyektlərə də malik olur.

Mübadilə və oyun bildirən feillər ifadə etdikləri hərəkətlərin xarakterinə görə bir-birindən fərqlənir, özü də məhz eynixarakterli hərəkətləri ifadə edən feillər bir-biri ilə semantik əlaqəyə girir.

Mübadilə və oyun bildirən feillər aşağıdakı əsaslara görə semantik münasibətdə olur. Birincisi, tərəflərin hərəkətini xarakterizə etdiklərinə görə. İkincisi, ifadə olunan hərəkətlərin müəyyənliyinə görə. Birinci meyar qarşılıqlı-şərikli fəaliyyətdə prioritet (ilkinlik) şərti ilə bağlıdır. Həmin meyar əsasən müvafiq feillər birinci yaxud ikinci tərəfə aid olan hərəkəti bildirir. Lakin göstərilən hərəkətlər və feillərin əsas xüsusiyyəti məhz ondan ibarətdir ki, onlar özü-öznlüyündə deyil, müqabil tərəfə nisbətdə müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Burasını da qeyd etmək lazımdır ki, tərəflərdən hansınasa mənsub olma həmin feillərin semantik əlaqələrini səciyyələndirmək üçün kifayət deyil. Mübadilə və oyun feillərinin semantik münasibətləri aşağıdakı əsaslara söykənir.

1. “Bağışlama” və “qəbuletmə” əlamətlərinin qarşılığına. Həmin semantik əlaqə *bağışlamaq* və *qəbul etmək (ələmək)* feillərinə xasdır.

2. Tərəflərdən birindən o birinə tək obyektin ötürülməsi ilə bağlı olan hərəkətlərin qarşılığına (*vermək-almaq/götürmək*). Məsələn: Laçın balasın *verməz*, Bəlkə, zornan *alalar!* *Al* dinsizdən, *Ver* dinsizə. *Almağa* necəsən? Bir alıcı quş kimi! *Verməyə* necəsən? Başına söz qəhətədi?! (Məsəl). *Verdim, al!* (Ü.Hacıbəyov).

3. Əvəzli mübadilə (dəyişmə) ilə bağlı olan hərəkətlərin qarşılığına (*satmaq-almaq*). Məsələn: Alan *alib* varlanıb, Satan *satıb* aldanıb. Dünyada hər şey *satılıb-alınar*, namusdan başqa! (Məsəl).

4. Mərcə yaxud oyunun şərtinə görə mübadilə ilə bağlı olan hərəkətlərin qarşılığına (*uduzmaq-udmaq/aparmaq*). Məsələn: Alan *apardı*, Satan *uduzdu* (Məsəl). Kim *udub*, kim *uduzacaqdır?* (Ruhulla Axundov). Elə bəyzadələrimiz var ki, bir oturuma [...] 100 manat *udub-uduzar* (N.Vəzirov). *Udmusan, uduzmusan?* (Ü.Hacıbəyov).

Həmin feillər subyekt və obyekt mənsubiyyətinə, sözdüzəltmə əlaqəsinə görə də semantik münasibətdə ola bilər. Birinciyə *satmaq* və *satılmaq*, ikinciyə isə *udmaq* və *uduzmaq* feillərinin münasibəti misal ola bilər.

Qazanc, itki, axtarış və tapıntı ilə bağlı olan feillər. Bunlar bir-biri ilə bağlı olan hərəkətləri bildirir: *qazanmaq, qazanılmaq,*

xərcləmək, xərclənmək, itmək, itirmək, itirilmək, axtarmaq, axtarılmaq, aramaq, gəzmək, tapmaq, tapılmaq. Əvvəldən iki feil istisna olmaq şərti ilə, həmin tematik sıradakı qalan feillərin məzmunları semantik ardıcılıq kimi təsəvvür edilə bilər. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi, eyni hərəkət subyektə aidyyət baxımından iki, üç cür ifadə oluna bilər(müq. et.: *itirmək/itirilmək/itmək*).

Həmin feillər arasında semantik yaxınlıq, semantik ardıcılıq və semantik əkslik münasibətləri özünü göstərir. Birinciyə *aramaq, axtarmaq* və *gəzmək*; ikinciyə *itirmək* və *itmək axtarmaq*, və *axtarılmaq* feillərinin münasibəti misal ola bilər.

Həmin feillər arasında semantik ardıcılıq münasibəti o hallarda özünü göstərir ki, onların ifadə etdiyi hərəkətlərdən birinin baş verməsi o birisini də doğursun (*itmək və axtarmaq; itirmək və aramaq, axtarmaq, gəzmək*). Məsələn: *İtib, axtaranı* yoxdur. On il *gəzdim*, Bir gün *tapdım*. Aldığın verməyən *aradığın tapmaz* (Məsəl). *İtirəsən* qəbrimi, *Gəzəsən* yüz məzarı! Bir maral *itirmişəm*. *Gəzirəm* güman yerdən. Vəfalı yarım olsa, *Axtarıb tapar* məni. *Axtardım, tapammadım* (Bayatı). Mən də *axtararam*, özümə bir gözəl qız *taparam*. *Axtarıb tapdım* səni! (Ü.Hacıbəyov).

Semantik əkslik münasibəti aşağıdakı əlamətlərin qarşılığına əsaslanır.

1. “Əldətmə” və (iradi yaxud qeyri-iradi) “əldənçixarma” hərəkətlərinin qarşılığına (*qazanmaq-xərcləmək/itirmək*). Məsələn: Pulu əjdaha kimi *qazanır*, yezid kimi *xərcləyir*. Dostu *qazanmaq* çətindir, *itirmək* asan (Məsəl). Ağbulaqdan şəhərə gedənlər nə *qazanıblar*, kənddə qalsa idilər, nə *itirərdilər?! (Pənah Xəlilov)*.

2. “Səbəbolma” və “nəticələnmə” əlamətlərinə uyğun gələn hərəkətlərin qarşılığına (*itirmək-itmək, axtarmaq-axtarılmaq; tapmaq-tapılmaq*). Məsələn: Sən *itirmisən-itib*, öz-özünə itməyib ki! (Dan.). Bəziləri yerini *itirib*, bəziləri özləri *itib* (H.Zərdabi).

3. Bir-birini aradan qaldırmağa yönəlmiş hərəkətlərin qarşılığına (*itirmək-axtarmaq/tapmaq, itmək-tapılmaq*). Məsələn: Eşşək *itmədi*, ancaq *tapıldı* (Dan.). - Balta *tapdım!* - Neynədin? - *Tapdım* da, *itirdim* də! Dəliynən *tapmaqdan* ağıllıynan *itirmək* yaxşıdır (Məsəl). Qaşqa inəyi bugün *itirdim*, üç aya *tapdım*

(Tapmaca). O, papağını *itirir*, *tapmaq* üçün bütün aləmi *axtarır* (Dilbər xanım). Nə *itirmisən*, nə *axtarırsan*?! (İdiom). Səni çayaşağı *itirim*, çayyuxarı *axtarım* (Qarğış).

Temperatur dəyişikliyi bildirən feillər

Temperatur dəyişikliyi bildirən feillər “isti” və “soyuq” anlayışları ilə əlaqədar olaraq iki sinif əmələ gətirir. 1. İstilik bildirənlər (*isitmək, isinmək, istiləmək; qızdırmaq, qızmaq, qızınmaq, qızışmaq, ərimək, ərinmək*). 2. Soyuqluq bildirənlər (*soyutmaq, soyumaq, soyuqlamaq, sərinləmək, üşütmək, üşümək, dondurmaq, donmaq*). Bəzi feillər aralıq (ılıq) temperaturla bağlıdır: *ilitmək, ilinmək* (dan.).

Temperatur dəyişikliyi ilə bağlı olan feillər aşağıdakı semantik əlaqələrdə olur.

1. Konversiv əkslik münasibəti. Həmin semantik əlaqə müəyyən hərərət halına nail olmağa cəhd etmə və həmin hala düşmə ilə bağlı olan hərəkətlərin qarşılığına əsaslanıb, eyni feilin təsirli və təsirsiz formaları arasında özünü göstərir (*isit-isin, üşüt-üşü, qızdır-qız(ın), soyut-soyu, ərit-əri, dondur-don, ilit-ilin*).

2. “İstilik” və “soyuqluq” anlayışlarına uyğun gələn halları ifadə edən feillərin semantik əksliyi (*sərinləmək-istiləmək, isinmək/qızınmaq – soyumaq, qızdırmaq – soyuqlamaq, qızınmaq – sərinləmək, qızdırmaq – soyuqlamaq*). Məsələn: Qışın soyuğunda harada *qızına* bilərsən? Yayın istisində harada *sərinləyə* bilərsən? (Ü.Hacıbəyov). Quru yer tez *qızar* və tez də *soyuyar*. Amma su gec *qızar* və gec də *soyuyar* (H.Zərdabi).

3. Müəyyən temperatura uyğun maddə halının dəyişməsinə bildirən feillərin əksliyi (*donmaq - ərimək/donu açılmaq, dondurmaq - əritmək*). Məsələn: Yayda *donar*, qışda *əriyər*. Oda qoyanda *əriyər*, suya qoyanda *donar* (Tapmaca). Səhər tezdən qanadlarım *dondu* [Günorta] qanadlarımın *donu açıldı* (“Həzrət Süleymanla Bilqeys” əfsanəsi).

4. Temperaturla bağlı olan halların konversiv-kontrar əksliyi (*soyumaq-isitmək/qızdırmaq, qızmaq-soyutmaq, ərimək-dondurmaq*,

donmaq-əritmək). Məsələn: *Çay soyuyub, qızıdır* (Dan.). Zamanın könlü *soyudusa*, könül evini *qızıdır* (Qətran).

Həmin mənə münasibətlərinin əksəri yanma ilə bağlı olan feillərə də xasdır.

Yanma ilə bağlı olan feillər

Yanma ilə bağlı olan feillər yanma prosesinin müxtəlif mərhələləri ilə bağlı olan hal və hərəkətləri ifadə edir: 1. Yanmağa səbəbolma bildirənlər (*od vurmaq, odlamaq, alışdırmaq, yandırmaq*). 2. Yanma bildirənlər (*od almaq, od tutmaq, alışmaq, yanmaq*). 3. Yanmanın qarşısını almağa yönəlmiş hərəkətləri və yanmanın qurtarmasını bildirən feillər (*söndürmək, sönmək, keçirmək, keçmək, rahat eləmək, rahat olmaq*). Əvvəldən iki feildən başqa, yerdə qalanları evfemizmlərdir.

Yanma ilə bağlı olan feillər arasında aşağıdakı semantik münasibətlərə rast gəlmək mümkündür.

1. Semantik ardıcılıq münasibəti. Həmin əlaqə növü *od tutmaq, od almaq, alışmaq* feilləri ilə *yanmaq* feili arasında özünü göstərir. Məsələn: *Alış özün, yan özün* (“Kəlləgözün nağılı”). Ələsgərəm, *alışmışam, yanırım* (Aşıq Ələsgər). Adətım olmuşdur *alışıb-yanmaq* (Səməd Vurğun).

2. Semantik əkslik münasibəti. Həmin semantik əlaqənin aşağıdakı növləri var. A. Konversiv – kəuzativ əkslik münasibəti (*od vurmaq – od tutmaq/od almaq, alışdırmaq-alışmaq, yandırmaq-yanmaq, söndürmək-sönmək, keçirmək-keçmək, rahat eləmək-rahat olmaq*). Müq. et.: O fanar işıqlanar, aydınladar Şərqiñ *sönən, söndürülən* ölkərinə (Səməd Vurğun). B. Konversiv-kontrar əkslik münasibəti (*yanmaq-söndürmək, sönmək-yandırmaq*). Məsələn: Bu od ki, biz düşmüşük, üfürməmiş *alışır*; bir yədi-qeyb gərəkdir ki, onu *söndürə* (Heydəri). Hünərin qəlbində, dilində *yanır*, Onu tufanlar da *söndürə* bilməz (Səməd Vurğun). *Söndürsən, yanmağı* bir də çətindir (Tofiq Bayram). B. “Yanma” və “sönmə” vəziyyətlərini ifadə edən feillərin semantik əksliyi (*yanmaq-sönmək, yandırmaq-söndürmək* və s.). Məsələn: İki fanar: Gündüz *yanar*, gecə *sönər* (Tapmaca). *Söndü* mənim çırağım, *Yandı* sənin çırağı

(Məsəl). Oğlan *sönmüş şamı yandırır, yanan şamı söndürür* (“Şahzadə və qurbağa” nağılı). Biriniz od olub *yandıranda* biriniz su olub *söndürün* (Nəsihət).

4. Bir-birinə rəğmən baş verən hərəkətləri bildirən feillər arasında bərəkslik münasibəti (*söndürmək-yanmaq, yandırmaq-sönmək*). Məsələn: Mən *söndürürəm*, bu *yanır*. Mən *yandırırım*, bu *sönür* (Dan.).

Feilin mənə növləri

Feilin leksik-semantik sistemində təsirsizlik və təsirlilik kateqoriyaları, eləcə də “mənə növləri” adı ilə tanınan linqvistik hadisələr mühüm yer tutur. Həmin kateqoriyalara mənsub olan materiallar indiyə qədər müvafiq tematik qruplar və sıralar çərçivəsində tədqiqata cəlb edilmişdir, lakin bu onları ayrıca nəzərdən keçirmək lüzumunu aradan qaldırmır. Əksinə, həmin kateqoriyalarla bağlı olan bir çox problemlər yalnız onların birgə nəzərdən keçirilməsi zamanı həll oluna bilər.

Feilin təsirsizlik və təsirlilik kateqoriyaları

Azərbaycan dilindəki feillərin ən mühüm bölgüsü onların təsirsizlik və təsirlilik kateqoriyaları üzrə təsnifidir. Həmin kateqoriyaların fərqi adətən onların ismin təsirlilik halını idarə edib-etməməsi ilə izah olunur. Demək lazımdır ki, belə bir izah səhv deyil, lakin o, müvafiq kateqoriyaların semantik-qrammatik xüsusiyyətlərini və həmin xüsusiyyətlərdən doğan fərqi nəzərə almır. Bu iki kateqoriyanın fərqi semantik və qrammatik (funksional) vəzifələrin fərqidir. Təsirsiz feillər qeyri-icbari (sərbəst), təsirli feillərsə icbari hal və hərəkət bildirir. Təsirsiz feillər üçün minimum fail (subyekt), təsirli feillər üçün minimum fail, bir obyekt (təsirlilik halda olan söz) əlaqəyə girmək səciyyəvidir. Həmin xüsusiyyət semantik-qrammatik baxımdan ilkin olan bütün feillərə xasdır. Feillərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri bu iki

kateqoriya arasındakı səddi aradan qaldırmaq imkanındır. Bu, təsirsiz və təsirli feillərin qarşılıqlı olaraq bir-birindən törəməsi və bir-birini törətməsində öz təzahürünü tapır. Feilin məna növləri bu qəbildən olan söz (feil) yaradıcılığının mühüm üsullarından biridir.

Feilin təsirsizlik və təsirlilik kateqoriyaları arasında sözdüzəltmə əlaqələrinin mühüm əhəmiyyəti olduğunu qeyd etməklə yanaşı, deməliyə ki, həmin əlaqələr heç də istisnasız xarakter daşımır: bir çox təsirsiz feillərdən təsirli feillər və bəzi təsirli feillərdən təsirsiz feillər düzəltmək mümkün deyil. Bunlar aşağıdakılardır. İlkin-təsirsiz feillər: *ayazımaq, ayazımaq, bayatımaq, balalamaq, bağırmaq, qarımaq, qarsamaq, qəribməmək, qışlamaq, dalmaq, dəymək* “toxunmaq”, “yetişmək”, *əprimək, əsrəmək, yadırğamaq, yaylamaq, yanlamaq, yuxulamaq, köbərmək, köpəşmək, gövşəmək, gülümsəmək, lalımaq, pörtmək, səndələmək, uymaq, uşqunmaq, üzgüləmək, harınlamaq, həvəsimək, çalıxlamaq, çəmkirmək, çovumaq, şinimək* “sırtıqlıq etmək”, *şütümək*.

Qayıdış növ əlamətlilər: *azaylanmaq, ağılamsınmaq, alınmaq, qımzanmaq, qımıldanmaq, davranmaq, daldalanmaq, deyilmək, dəyilmək, ərinmək, imrənmək* “həvəsimək, *yalmanmaq, yaşınmaq, küsənmək* “ummaq”, *gileylənmək, gülümsünmək, gücənmək, məzələnmək, səpələnmək, silinmək, sığınmaq, sülənmək, tapınmaq, uğunmaq, udqunmaq, uçunmaq, halələnmək, haçalanmaq, çimrənmək, şitənmək* “şuluq etmək” *acıxmaq, qıvrıxmaq, döyükmək, yanixmaq, görükmək, otuxmaq, sınıxmaq, tərsikmək*.

Məchul növün əlamətinə malik olanlar: *bayılmaq, qıvrılmaq, qımılmaq, əkilmək* “aradan çıxmaq”, *cumulmaq*.

Qarşılıqlı-şərikli növün əlamətinə malik olanlar: *ağızlaşmaq, azğınlaşmaq, bacılaşmaq, başqalaşmaq, qardaşlaşmaq, deyişmək, ayrışmək, irişmək, geyişmək, gicişmək, öcəşmək, sataşmaq, sürüşmək, tərkləşmək, üyüşmək, hallaşmaq, hırıldeşmaq, çataşmaq, şərtləşmək*.

Təsirsiz və təsirli feillərin bir qismi eyni kökdən törəmədir. Təbiidir ki, müvafiq təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəlmir. Məsələn: *bağlamaq: bağlatmaq-bağlanmaq; donquldamaq: donquldatmaq-donquldanmaq; işləmək: işlətmək-işlənmək; gizləmək: gizlətmək-gizlənmək: görmək: göstərmək-görsənmək;*

söylmək: söylətmək-söylənmək; ummaq: umsutmaq-umsunmaq; hərlmək: hərlətmək-hərlənmək; fırlamaq: fırlatmaq-fırlanmaq.

Təsirsiz və təsirli feillərin bir qismi binar münasibətdə olur, amma bunların sözdüzəltmə münasibəti iltisafilik baxımından izah edilə bilmir. Müvafiq feil cütlərinin üzvü olan təsirsiz feillərdən təsirli feillər düzəltmək mümkün deyil. Bunlar aşağıdakılardır: *aldatmaq-alданmaq, dağıtmaq-dağılmaq, ilitmək-ilinmək, isitmək-isinmək, islatmaq-islanmaq, yaratmaq-yaranmaq, yubatmaq-yubanmaq, otarmaq-otlamaq (!), oyatmaq-oyanmaq, ovutmaq-ovunmaq, öyrətmək-öyrənmək, paslatmaq-paslanmaq, tükətmək-tükənmək, uzatmaq-uzanmaq, umsutmaq-umsunmaq, üyütmək-üyünmək, cinlətmək-cinlənmək.*

Təsirsiz feillər verməyən təsirli feillərin sayı çox deyil: *qazımaq, qıymaq, qınamaq, qovzamaq, qondarmaq, quramaq, qucmaq; diləmək, gəvələmək, gupamaq, səmirmək, sınırmaq, təkləmək, tərçimək, tüləmək, uydurmaq, üdülmək, xamlamaq, işləmək.*

Bura qədər deyilənlər təsirsiz və təsirli feillərin qarşılıqlı təcrid olunma hallarına aiddir. Bəs həmin kateqoriyaların qarşılıqlı əlaqəsi necədir? Təsirsiz və təsirli feillərin qarşılıqlı sözdüzəltmə əlaqəsi əsasən feilin məna növlərində öz əksini tapır. Tədqiqatçılar təsirsiz və təsirli feillərin bir çox hallarda eyni üsulla düzəlməsinə dönə-dönə fikir vermişlər. Bunu təsirsiz feildən təsirli feil və təsirli feildən icbar növün, məchul və qayıdış, qarşılıqlı və şərikli məna növlərinin düzəlməsində müşahidə edirik.

Təsirsiz feildən təsirli və təsirli feildən icbar növün düzəlməsi. Azərbaycan dilində feilin bu iki növü əsasən eyni yolla düzəlir. Onlar arasındakı izomorfizm icbar növün də əslində təsirli feil olması ilə bağlıdır. Hər iki halda törəmə feillərin öz törədici əsasları ilə semantik və sözdüzəltmə əlaqələri bir-birinin eynidir; hər iki halda qeyri-icbari hərəkət bildirən feil icbari hərəkət bildirən feillə qarşılaşır.

Təsirsiz feildən təsirli və təsirli feildən icbar növ əmələ gətirən şəkilçilər aşağıdakılardır: *-t; qurutmaq, dəbərtmək* (təsirli feil); *elətmək, aparmaq* (icbar növ); *-dır^A: danışdırmaq, dindirmək, qondurmaq, söndürmək* (təsirli feil); *aldırmaq, etdirmək,*

qurdurmaq (icbar növ); *-ızdır*⁴ (həmin şəkilçi əsasən təsirsiz və təsirli²⁰ feillərdən təsirli, fel təsirli feillərdənsə icbar növ əmələ gətirir): *doyuzdurmaq, yatızdırmaq, damızdırmaq, çimizdirmək, dadızdırmaq, əmizdirmək, yedizdirmək* (təsirli feil); *doğuzdurmaq, gətizdirmək* (icbar növ).

Bununla yanaşı, bəzi şəkilçilər yalnız təsirli feillər düzəldir. Məsələn: *-ır: aşırmaq, bişirmək, uçurmaq, düşürmək; -ar: qoparmaq, çıxarmaq; -ız // (ğ)uz: qalxızmaq, qorxuzmaq, uduzmaq, durğuzmaq.*

Təsirsiz feillərdən düzəltmə təsirli feillərlə icbar növ arasındakı oxşarlıq təkcə şəkilçilər və təsirlilik mənası ilə məhdudlaşmır. Hər iki növdən olan feillərin öz törədicisi əsasları ilə semantik əlaqəsi eyni olub, sözdüzəltmə münasibətinin əksinə yönəlmişdir. Məsələn, müq. et: *qalxmaq-qaldırmaq/qalxızmaq: yazmaq-yazdırmaq* (sözdüzəltmə münasibəti); və *qaldırmaq/qalxızmaz-qalxmaq; yazdırmaq-yazmaq* (konversiv semantik münasibət). Məsələn: Sən *qalxızdın*, mən *qalxdım*. Sən *yazdırdın*, mən *yazdım*.

Qayıdış və məchul növlər. Bu iki məna növü bir-birinə o qədər yaxındır ki, onları çox vaxt çətinliklə ayırd etmək olur. Bunun səbəbi odur ki, birincisi, hər iki məna növünün yekun mənası təsirsizdir; ikincisi, bir çox hallarda həmin məna növləri eyni şəkilçi ilə düzəlir. Lakin qayıdış və məchul növləri arasında ümumi cəhətlərlə yanaşı, fərqli cəhətlər də var. Həmin fərqlərin birincisi bu iki məna növünün mənşəyi ilə bağlıdır. Belə ki, qayıdış növü təsirsiz və təsirli feillərdən, məchul növü isə təsirli feillərdən və icbar növündən düzəlir. Ona görə də hər şeydən əvvəl həmin məna növlərini bir-birindən ayıran formaları nəzərdən keçirmək lazımdır.

Təsirsiz feildən düzəltmə qayıdış növə aşağıdakı feillər misal ola bilər: *qızınmaq, gəzinmək, sığınmaq; doluxmaq, duruxmaq, yatıxmaq, sınıxmaq, soluxmaq.*

İcbar növdən düzəltmə məchul növ də elə bir dolaşıqlığa səbəb olmur: *bəzədilmək, yönəldilmək, apardırlmaq, kəsdirilmək*

¹ Təsirli feildən icbar növ deyil, təsirli feil düzəldən başqa şəkilçilər də var. Məsələn: *bildirmək, uduzmaq.*

və s. Qayıdış-təsirsiz feillərdən düzəltmə məchul növü də bunun kimi: *başlanılmaq, gözlənilmək* və s.

Qayıdış və məchul növləri arasında qarışıqlıq əsasən təsirli feillərin törəmələri ilə əlaqədar olaraq meydana çıxır. Lakin həmin qarışıqlıq çox vaxt müxtəlif yollarla aradan qaldırılır. Bunlardan birincisi məxsusi şəkilçilərdir. Məsələn, aşağıdakı eyniköklü sözlərdən birincilər qayıdış növə, ikincilər məchul növlə aiddir: *geyinmək-geyilmək, görünmək/görükmək-görülmək, yuyunmaq-yuyulmaq, öyünmək-öyülmək, dartınmaq/dartışmaq-dartılmaq, döyünmək-döyülmək, çırpınmaq-çırpılmaq, sürtünmək/sürtüşmək-sürtülmək, büzüşmək-büzülmək*. Bəzi feil cütlərində qayıdış mənalı söz semantik inkişaf nəticəsində təsirsizlik mənası kəsb etmişdir: *deyinmək* “azaylanmaq” – *deyilmək*; *yayınmaq* “aradan çıxmaq”, “boyun qaçırmaq” – *yayılmaq*; *keçinmək* “vəfat etmək”, “canını tapşırmaq” – *keçilmək*; *soyunmaq* “paltarını çıxarmaq” – *soyulmaq*; *təpinmək* “hücum etmək”, “hədə-qorxu gəlmək” – *təpilmək*; *çəkinmək* “cəsəret etməmək”, “ürək etməmək” – *çəkilmək*. Bunun əksinə olaraq, müxtəlif törədici əsaslardan əmələ gələn sözlər semantic inkişaf nəticəsində eyni feilin qayıdış və məchul növləri kimi məna münasibətinə girə bilər: *sürünmək-sürülmək* (müq. et: *otarmaq-otlamaq*).

Bu iki məna növü arasındakı qarışıqlıq bəzi hallarda onların ayrı-ayrı köklərdən düzəlməsi hesabına aradan qalxır. Məsələn: *səpələnmək-səpilmək, sərələnmək-sərilmək, gözlənmək-gözlənilmək, görsənmək-görsədilmək/göstərilmək, sulanmaq-suvarılmaq, işlənmək-işlədilmək, başlanmaq-başlanılmaq, dağılmaq-dağıdılmaq, olunmaq-edilmək, vurnuxmaq-vurulmaq, üyünmək-üyüdülmək* və s.

Qayıdış və məchul növləri arasında bunun əksinə olan təmayül də müşahidə olunur. Bu, iki şəkildə özünü göstərir. Birincisi, müxtəlif morfem tərkibinə malik olan sözlərin mənacə bir-birinə yaxınlaşması şəklində: *darılmaq-darıxmaq, qıvrılmaq-qıvrıxmaq, hoppulmaq-hoppanmaq*. İkincisi, hər iki məna növünün eyni morfemlə ifadə olunması şəklində: *bükülmək, açılmaq, örtülmək, əyilmək, qoşulmaq, deşilmək, atılmaq, tutulmaq, yığılmaq, yıxılmaq, üzülmək, süzülmək, tökülmək, asılmaq, çapılmaq,*

sıxılmaq, qısılmaq, qırılmaq, boğulmaq, çevrilmək, sərilmək, kəsilmək, burulmaq, yayılmaq.

Təsirli feildən düzəltmə qayıdış və məchul növlərinin bir-birindən seçilməsinin başqa yolu da var. İş burasındadır ki, təsirli feillərdən bəziləri yalnız qayıdış, bəziləri isə yalnız məchul növdən olan törəmələr verir. Məsələn: *bürünmək, qaşınmaq, qıyılmaq, qorunmaq, dadanmaq, dirənmək, gizlənmək, gözlənmək, söykənmək* (qayıdış növü); *bıçaqlanmaq, qırılmaq, qurulmaq, doğulmaq, düşürülmək, oyulmaq, otarılmaq, oxunmaq, örtülmək, ölçülmək, paylanmaq, minilmək, nallanmaq, sağılmaq, sayılmaq, sınanmaq, göndərilmək, toxunulmaq, tapılmaq, unudulmaq, çalınmaq, çapılmaq* (məchul növ).

Qarşılıqlı və şərikli növlər. Feilin qarşılıqlı və şərikli növləri eyni –ş // -ış⁴ şəkilçiləri ilə düzəlsələr də, bunlar müstəqil kateqoriyalardır.

Feillərdə qarşılıqlı mənası dilin müasir vəziyyətində morfem tərkibinə ayrılmayan sözlərlə, isimdən düzəltmə feillərlə və qarşılıqlı növün əlamətinə malik olan sözlərlə ifadə olunur. Qarşılıqlı növ iki cür hərəkət bildirir. Birincisi, ikitərəfli, ikibaşlı (məhz qarşılıqlı) hərəkət. Məsələn: *ağızlaşmaq, atışmaq, bağlaşmaq, baxışmaq, barışmaq, behləşmək, bıçaqlaşmaq, boğuşmaq, bölüşmək, vuruşmaq, qabaqlaşmaq, qarışmaq, qarşılaşmaq, davalaşmaq, dalaşmaq, dəyişmək, didişmək, dilləşmək, iyləşmək* (*Heyvan iyləşə-iyləşə, İnsan dilləşə-dilləşə*. Məsəl), *döyüşmək, əlləşmək, yazışmaq, yarışmaq, kəşmək, görüşmək, güləşmək, öpüşmək, paylaşmaq, pozuluşmaq, savaşımaq, sevişmək, sözləşmək, söyüşmək, tapışmaq, toqquşmaq, tutaşmaq, üzleşmək, çataşmaq, çəkişmək, çihləşmək* (dan.).

Sırf qarşılıqlı növdən olan feillər istisnasız şəkildə təsirli feillərdən düzəltmədir. Bunun əksinə olaraq, şərikli növdən olan feillər istisnasız şəkildə təsirsiz feillərin törəmələridir: *ağlaşmaq, ağırlaşmaq, axışmaq, banlaşmaq, bəyirleşmək, boylaşmaq, böyürüşmək, qaynaşmaq, qalxışmaq, qaçışmaq, dağılışmaq, daraşmaq, dəbərişmək, doluşmaq, duruşmaq, əmişmək, əsnəşmək, yatışmaq, yığışmaq, yüyürüşmək, kirişmək, kişnəşmək, gəzişmək, gülüşmək, ləhləşmək, mələşmək, oynaşmaq, oturuşmaq, tərpeşmək,*

titrəşmək, tökülüşmək, ulaşmaq, uçuşmaq, üzülüşmək, hürüşmək, hürküşmək, hırıldaşmaq, hökürüşmək, çaxnaşmaq, çapışmaq, çimişmək, çığırışmaq.

Qarşılıqlı növ iki tərəf arasında baş verən hərəkəti bildirir, lakin həmin hərəkətə şəriklik də xasdır. Şərikli növ isə iki və daha artıq failin eyni məkan və zaman şəraitində icra etdikləri hərəkəti bildirir. Lakin bu hərəkətə qarşılıq xüsusiyyəti yaddır. Ona görə də bu iki məna növünün müvafiq faillərlə işlənməsində müəyyən fərqlər özünü göstərir. Şərikli növ yalnız çoxluq bildirən faillərlə işləndiyi halda, qarşılıqlı növ həm bu cür, həm də tərəflərdən birini bildirən faillə də işlənir. Məsələn: A.B. ilə yazışır. B.A. ilə yazışır. Bu iki məna növləri arasındakı ümumiliklərdən biri də bundan ibarətdir ki, həmin məna növlərindən olan feillərin yekun mənası təsirsizlikdir. Ona görə də öz törədici əsasları ilə sözdüzəltmə əlaqəsini itirmiş qarşılıqlı və şərikli məna növündən olan feillər təsirsiz feillər sırasına daxil olur. Məsələn: *barışmaq, yarışmaq, öçəşmək* və s.

Qarşılıqlı və şərikli məna növlərinin ümumiləşdirici mühiyyətə malik olması onları feilin məna növləri içərisində bir növ təcrid olunmuş vəziyyətə salır. Ona görə də bu iki məna növü istisna olmaq şərti ilə feilin icbar, məchul məna növləri ilə təsirsiz və təsirli feillərin mənalari semantik ardıcılıq kimi təsəvvür oluna bilər. Məsələn: *apartdırmaq /apartdırılmaq-aparmaq/ aparılmaq; axıtdırmaq /axıtdırılmaq-axıtmaq/ axıdılmaq-axmaq; bağlatdırmaq /bağlatdırılmaq-bağlatmaq/ bağladılmaq-bağlamaq bağlanmaq; baxdırtmaq /baxdırılmaq-baxdırmaq/ baxdırılmaq-baxmaq-baxılmaq /göstərtmək/ göstərdilmək-görsətmək /görsənmək-görmək/ görsənmək/görmək/ görünmək-görükmək/görülmək.*

Qeyd etmək lazımdır ki, qarşılıqlı və şərikli növlər törəmə söz kimi göstərilən semantik ardıcılıqdan kənar qalsalar da, törədici əsas kimi belə bir ardıcılığın başında dura bilər. Məsələn: *bölüşdürmək /bölüşdürülmək /bölüşdürmək /bölüşdürülmək-bölüşmək /bölünmək-bölmək /bölünmək.*

Nəticə

Oxuculara təqdim olunan bu tədqiqatda dilin leksik sisteminin belə bir həcmdə öyrənilməsinə ilk dəfə təşəbbüs edilmişdir. Mövcud tədqiqatlardan fərqli olaraq, burada leksikanın sistemli tədqiqi yalnız paradiqmatik münasibətlərin öyrənilməsi ilə məhdudlaşdırılmır. Burada ən çox sistemli təşkilata malik olan leksik qruplar seçilib-götürülmüş, həmin qruplarda və qruplar arasında sözlərin məzmun münasibətləri faktik materiallar əsasında tədqiq olunmuşdur.

Leksikanın tematik qruplar üzrə öyrənilməsi sistemli tədqiqatın yeganə yolu deyil. O, başqa üsulla da yerinə yetirilə bilər. Bunun üçün dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxmış aşağıdakı kateqoriyalardan istifadə etmək lazımdır: polisemlik, omonimlik, konversivlik, sinonimlik, antonimlik, söz yaradıcılığı və söz alımı. Bu isə başqa bir tədqiqatın mövzudur. Lüğət tərkibinin həmin iki üsulla öyrənməsi qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayıb, onun ümumi mənzərəsini aşkar etməlidir.

Ədəbiyyat

1. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. М., 1974.
2. Джанашиа Н.Н. Залогии в современном азербайджанском языке// Советская тюркология, 1974, №1.
3. Покровский М.М. Семасиологические исследования в области древних языков. М., 1896.
4. Тенишев Э.Р. Глаголы движения в тюркских языках// Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1964.

AD GÖSTƏRİCİLƏRİ

A

Abdullayev K.M. – 15, 100, 111, 140, 155, 156, 158
Abdullayev K.M., Məmmədov A.Y., Musayev M.M. – 18, 126, 127
Apresi Y.D. – 284, 286
Adamoviç M. – 33, 39
Axmatov İ.X. – 15, 100
Axundov A.A. – 34, 236, 237
Aktaş Ş. – 134
Araslı H. – 134, 138

B

Berdaliyev A. – 15, 100
Berge V. – 16, 100, 104
Bidu-vranceani A. – 191, 230
Bondarko A.V. – 12, 13, 21
Bosnalı – 104, 107
Boşahin C., Zeyrek D. – 103
Brim V. – 258

C

Cəfərli M. – 125
Çeremisina M.İ., Kolosova T.A. – 116

D

Dəmirçizadə Ə. – 47
Dəmircan Ö. – 62, 98
Dmitriyev N.K. – 31
Doğan G. – 56

E

Erquvanlı E.T. – 34

Ə

Əfəndiyev P. – 125, 133, 140
Əliyev R. – 147

Ələkbərli A.Q. – 155

F

Fyodorova O. – 11, 18

G

Gerjan van Schaaijin – 19

H

Hacılı A. – 143, 144

Henqirmen M. – 34

Hüseynzadə M. – 34, 36, 39

X

Xanina O.V. – 56

İ

İsxakova X.F. – 16, 100

J

Jirmunski V.M. – 120

K

Kononov A.M. – 34

Korkmaz Z. – 99

Korşmuşin İ.V. – 104

Kurtene B. – 59

Khudazarov T.M. – 34, 39, 40

Köksal A. – 103

Kuznetsova A.İ. – 190

Kuznetsova E. – 192, 193

Q

Qadjiaxmedov N.E. – 98

Qetman İ.M. – 192

Qəniyev F.Ə. – 19

Quzev V.Q. – 15, 19

